

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

WIDENER LIBRARY

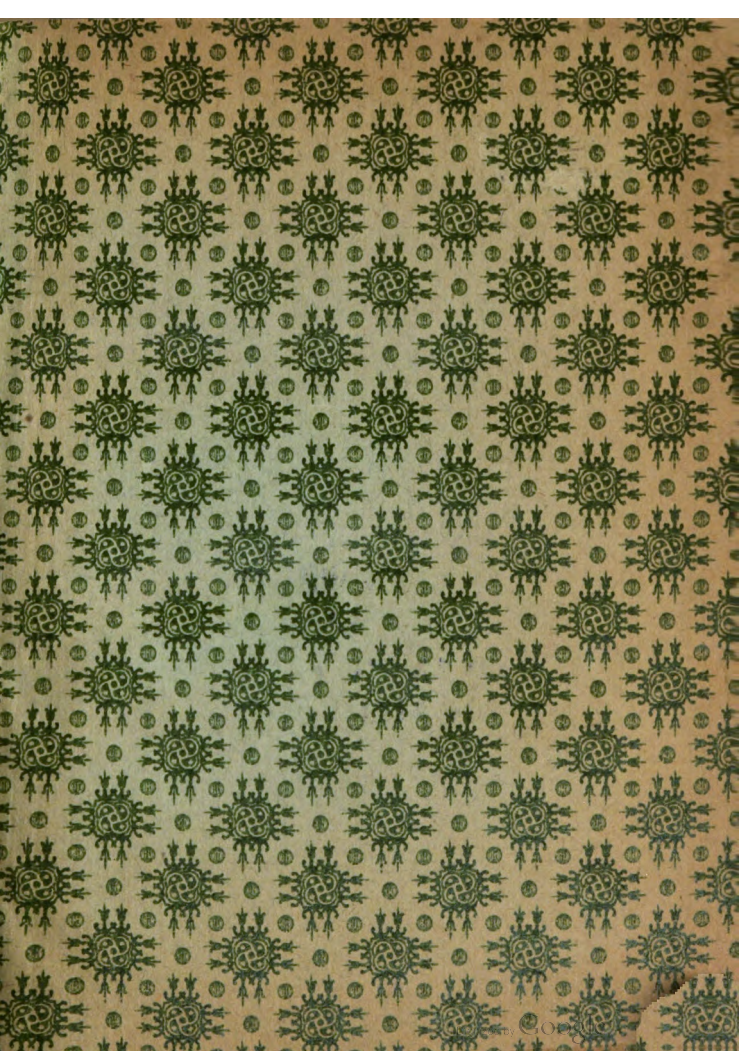

HX 7WB7 L

OL
45720
29.20

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

ԱՐՄԵՆԻԱ ԳՐԱՏՈՒՆ

ARMENIA BOOK STORE

P. O. BOX 62, STA. A

BOSTON, MASS.

Ա. 1

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԿԵՍԱՐԱՑ

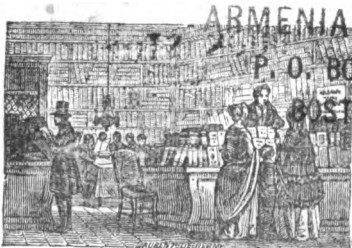

ԳՈՐԹ ՍՈՒՆՏՈՆԻՈՍԻ
ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ Ե. Մ. Ս.

ՑԻՐ ԵՒ ՀՐԱՑԱՐԱԿԶ
ՏԻԳՐԱՆ Յ. ՏԷՏԷՇԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԱՐՄԵՆԻԱ ԳՐԱՅՈՒՆ

ARMENIA BOOK STORE
P. O. BOX 62, STA. A
BOSTON, MASS.

ԶՄԻՒՆԻՒՄ

ՏԳՆԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷՇԱՆ
1876

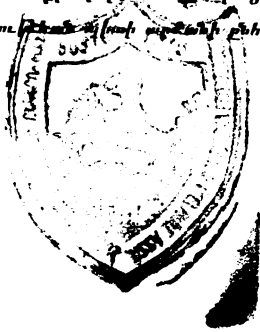

OL 45700.29.20

ԱՉԳ

Հայ ժողովրդեան ընթերցասիրութիւնը գո՛հ ընեւու-
մտօք՝ Մարտիարաբան ընդհանուր անուամբ հետզհետե
օգտակար ու կրթական գործեր, որ այլ և այլ ազգաց
պատմութեան, գրականութեան, բանասիրութեան կը
վերաբերին, պիտի հրատարակենք: Այս անգամ սկիզբ
կ'ընենք այս ձեռնարկութեան՝ Երևոյս Կեանքաց պար-
տաւիտնի ի լոյս ընծայելով թարգմանօրէն, և աներկմիտ
եմք որ Հայ հասարակութիւնը, քաջ զգալով այս Մարտի-
արաբանին օգտակարութիւնը, պիտի փութայ արդեամբ
քաջալերել մեզ որպէս զի այն ձեռնարկութեան մէջ յա-
րատուենք: Աստահ եմք որ հրատարակուած և հրատա-
րակելի երկասիրութեանց թէ՛ ընտրութիւնը, թէ տպա-
գրութեան մաքրութիւնն և թէ գնոց աժանութիւնն այս
քաջալերութեան պիտի սպասենք ընին մեզ:

ՀՐԱՏԱՐԱՆԿԻՉ

ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՈՂՍ

Ներկայ թարգմանութիւնս հասարակութեան մատուցած ժամանակնիս, հարկ էր հեղինակին վերայ քիչ մը բան գրել. դժբաղդարար պնքան քիչ տեղեկութիւն ունիմք անոր վարուցը վրայ, որ եթէ այս Պարտաւիտն Երեսօրոսն Վեարոցը ձեռքերնիս հասած չըլլար, թերեւս այն քիչէն ալ զուրկ պիտի մնայինք:

Սուետոնիոս քրիստոնէութեան երկրորդ դարուն սկիզբները կ'ապրէր. լէգէոնեան տրիբունի մը որդի էր, և Ադրիանոս կայսեր քով քարտուղարութիւն ըրած և ուրիշ հասարակաց պաշտօններու մէջ մասն ունեցած է. բայց յետոյ կայսեր երեսէն ինկնելով, ամեն բանէ հրատարած՝ ուսման միայն կը պարապէր: Ունեցած է բաւական երկասիրութիւնք, որոցմէ ներկայ գործն և ուրիշ մէկ քանի մանր երկեր միայն մեզ հասած են: Ասկէ անդին չանցնիր Սուետոնի վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս:

Գալով անոր գրութեանցը արժէքին՝ բաւական կը համարիմք ի մէջ բերել լատինացի Գաղղիացոյն քննադատութենէն մէկ քանի խօսք. «Սուետոնիոս, կ'ըսէ, արժանիքէ զուրկ հեղինակ չէ . . . : Եթէ ոչ պերճաբան մատենագիր, գէթ հետաքրքիր պատմագիր մ'է. կարգէ գուրս խղճահար և չափէն աւելի կարգաւորարան է. մէկու մը վարքը նկարագրելու ատեն բան մը գուրս չթողուր, ամեն բան կը զրուցէ, ոչ միայն այն անձին ըրածները, այլ նաև ինչ որ կ'ըսեն անոր վրայօք . . . : Այն անձերը որոց վերայ կը խօսի, ոչ կը սիրէ և ոչ կ'ատէ. լոկ պատմիչի մը գործ կը կատարէ, և կը թողու որ ընթերցողն իւր ուզած դատաստանն ընէ անոնց վերայ . . . :»

Այս խօսքերուն վերայ մեր կողմանէ բառ մ'իսկ յաւելցնելու հարկ չմնալով, կը դառնամք խնդրել ընթերցողներէն որ ներողամտութեամբ կարդան թարգմանութիւնս, վասն զի չեմք հաւատար թէ ամեն թերութենէ ազատ ըլլայ աշխատութիւննիս:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԿԵՍԱՐԱՑ

ՅՈՒԼԻՈՍ ԿԵՍԱՐ

Ա. Յուլիոս Կեսար դեռ տանուվեց տարեկան էր երբ իւր հայրը կորսընցուց: Հետեւեալ տարին Արափազդի քահանայ կարգուեցաւ: Տղայութեան հասակը լրացուցած ըլլալով՝ նշանուած էր Կոտուտիայի, որոյ ծնողքն ասպետ բայց խիստ հարուստ էին: Հարսնախօսութիւնն ետ ըրաւ, որպէս զի ամուսնանայ Կուռնէլիայի հետ, որոյ հայրը՝ Կիննա չորս անգամ հիւպատոս եղած էր: Կուռնէլիայէն աղջիկ մ'ունեցաւ Յուլիոս անուանեալ: Յայտնապէս դէմ կեցաւ Սիլլայի՝ այն ատենուան դիկտատորին, որ կ'ուզէր կնաթողութեամբ Կուռնէլիայէն զատուելու պարտաւորել զՅուլիոս. եւ որ՝ չկրնալով յաջողիլ, զրկեց զանի քահանայութենէ, կնոջն ինչքէն եւ ընտանեաց մէկ բանի ժառանգութիւններէն, եւ այն ատենէն ժողովրդեան կուսակցութեանը բացարձակապէս նուիրեալ նկատեց զանի: Կեսար ստիպուեցաւ այլ եւս հասարակութեան մէջ չերեւիլ, եւ ամեն զիշեր՝ հիւանդ ըլլալով հանդերձ, ապաստան փոխել. մինչեւ անգամ ստակի զօրութեամբ կրցաւ փախչիլ զինքն հալածողներուն ձեռքէն: Հարկ եղաւ որ Յստեանք, Աւրելիոս Կոտտա, եւ Մամերկոս Էմիլիոս, անոր ծնողքն ու անոր ազգականները միանան, որպէս զի անոր համար ներդրութիւն աւնեն: Իբրեւ ստոյգ համարուած է թէ Սիլ-

լա իւր լաւագոյն բարեկամացն ու Պետութեան բարձր-աստիճան մարդոց աղաչանքը մերժելով, երկար ատեն նեղութիւն չտուաւ. եւ թէ՛ անոնց անդու աղերս-ներէն յաղթուելով, մարգարէութեամբ կամ խորատե-տութեամբ, աղաղակեց. «Ներողութի՛ն կ'ուզէք, կու տա՛մ. բայց զիտցէ՛ք որ այդ երիտասարդը, որոյ կեանքն այդչափ թախսնձանօք կը խնդրէք ինձմէ, կարի արիւնուշտ թշնամի պիտի ըլլայ ա՛յն կուսա-կցութեան, զոր պաշտպանեցիք ինձի հետ ի միասին. Կեսարի անձին վրայ Մարիոսէ մ'աւելի կայ:»

Բ. Յուլիոս իւր զինուց փայլն առաջին անգամ Ասիոյ մէջ ցուցուց, ընդ հրամանաւ Թէրմոս պրետորին, եւ մի եւ նոյն վրանի ներքեւ բնակած: Նաւեր բերելու համար Թէրմոսի կողմանէ Բիթիւնիա ղրկուելով, քիչ մը ժամանակ Նիկոմիդէս թագաւորին քով կեցաւ, ուր այս իշխանին հետ իբրեւ պոռնկական հաղորդակցու-թիւն ունեցող ամբաստանուելէ զերծ չեղաւ. այս զրոյցին հաստատութիւն տուողն սա՛ եղաւ, որ քանի մ'օրէն յետոյ դարձեալ Բիթիւնիա վերադարձաւ, որպէս թէ իւր պաշտպանութեան ներքեւ եղող ազատագրեա-լի մը առնելիքն եղած գումարն ձեռք անցունելու հա-մար: Ասկէ յետոյ՝ աւելի նպաստաւոր համբաւ մը ստացաւ. եւ Միթիլիւնի առմանն ատեն քաղաքային թագով մը փառաւորուեցաւ:

Գ. Քիչ մը ժամանակ Կիլիկիոյ մէջ ծառայեց ընդ տեսչութեամբ Սէրվիլիոս Իզաւրիկոսի. բայց Սիլլա-յի մահուան լուրն առնելուն պէս փութով ի Հռովմ վե-րադարձաւ, լի ակնկալութիւններով զորս իրեն կու տա-յին Լէպիտոսի գրգռած նոր խռովութիւններն: Սա-կայն չընդունեց անոր կանխական խոստումները. եւ ի՛նչ որ ալ ըլլային խոստացուած շահու առիթներն,

չուզեց կապուիլ ա'յնպիսի մարդու մը հետ, որոց հանձնարին տկարութիւնը հասկացաւ. ո'չ ալ զինքը վտանգի ենթարկել ա'յնպիսի ձեռնարկութեան մը մէջ, զոր բարեյաջող չէր դատեր:

Դ. Այս խռովութիւնները խաղաղելէ յետոյ, իբր հարստահարիչ անբաստանեց զՅոլապելլա, որ հիւպատոսական՝ եւ յաղթանակաւ մը նշանաւոր եղած մարդ մ'էր: Ամբաստանեալն անպարտ արձակուեցաւ, եւ Կեսար որոշեց ի Հռոդոս բաշուիլ թէ՛ իրեն Յշնամի ըրած մարդոցմէն պահուելու համար, եւ թէ այն տեղ ճոռոմաբանութեան ուսմանն եւ մեծանուն հոետորին՝ Մոլոնի դասերուն պարապելու հանդարտ ժամանակ ունենալու համար: Այս ճամբորդութեան ատեն, զոր ձմրան մէջ կ'ընէր, Փարմակոսս անուն կղզւոյ մը մօտ ծովահէնները բռնեցին զանի. Կեսար իւր փրկանագ գինը բերել տալու համար իւր բոլոր մարդիկն անմիջապէս ճամբայ հանելի էր, եւ քովն ունէր միայն բժիշկ մ'եւ երկու սենեկապան. ուստի ծովահէններուն քովն ամիսէ մ'աւելի արգիլումիւ մնալը տեսնելով կը սրտմտէր: Յիսուն տնդանդ վճարեց: Եւ հազիւ թէ ազատեր էր, մերձակայ նաւահամըկստն երթալով նաւեր գտաւ, հալածեց ծովահէնները, եւ դուր դադար չունեցաւ մինչեւ որ զանոնք բռնեց ու կախել տուաւ. իբրեւ կատակելով՝ շատ անգամ այս սպառնալիքն ըրեր էր անոնց: Այն ատեններն՝ Միհրդատ կայսրութեան դրացի երկիրները կ'աւերէր: Կեսար՝ Հռովմայ նիզակակիցներուն վտանգացն իբր անզգայ չերեւելու համար Հռոդոսէն յԱսիա անցաւ, զօրք ժողովեց, եւ Միհրդատի մէկ տեղակալը վանելով, տատանող եւ անստոյգ ժողովուրդներն իրենց պարտաւորութիւնները ճանչնալու լեբուա կապեց:

Ե. Հռովմ գալով վերստին, առաջին պատիւն զոր ժողովրդեան քուէովն ստացաւ, զինուորաց տրիբունի պատիւն էր. Կեսար իւր բոլոր իշխանութեամբն այս պատիւն ի գործ ածեց օգնելու համար անոնց, որոնք կ'ուզէին տրիբունական իշխանութիւնը վերահաստատել իւր բոլոր իրաւանցը մէջ, զորս Սիլլա շատ նուազեցուցած էր: Պլոտիա օրէնքը գործադրելի ըրաւ, որպէս զի ի Հռովմ բերել տայ իւր աներձագն, եւ Լէպիդոսի միւս կուսակիցները, որոնք անոր մահուանէն յետոյ Սերտորիոսի քով քաշուած էին. մինչեւ իսկ այս նիւթիս վրայ հրապարակախօսութիւն մ'ըրաւ:

Զ. Պանծապետ ըլլալով, իւր հօրաքեռ՝ Յուլիայի, եւ իւր կնոջն՝ Կուռնէլիայի, զոր նոր կորուսեր էր, դամբանականն ինքն ստանձնեց: Իւր հօրաքեռ գովասանքին մէջ՝ շատ վեր բարձրացուց իրենց սերնդեան հասարակ ծագումը, զոր կը տանէր կը հպստոյնէր մէկ կողմէն՝ Հռովմայ առաջին թագաւորներէն միոյն՝ Անկու Մարկիոսի, եւ միւս կողմէն՝ Աստղիկ աստուածուհոյն: «Ուրեմն, կ'ըսէր, իմ ընտանեացս մէջ կը գտնուին թագաւորաց սրբութիւնը, որոնք մարդոց տէրերն են. եւ աստուածոց վեհափառութիւնը, որոնք թագաւորաց տէրերն են:» Կուռնէլիայի մահուանէն յետոյ Կ. Պոմպէոսի դստեր եւ Սիլլայի քրոջ զակին՝ Պոմպէիայի հետ ամուսնացաւ, որմէ նաեւ ետքէն զատուեցաւ՝ կասկած ըլլալով թէ շնացած է Կողոզիոսի հետ, որոյ համար կ'ըսէին թէ տօնի մը առթիւ Կուռնէլիայի սենեակը մտեր էր կնկան հագուստով. եւ այս ամբատանութիւնն ա'յն աստիճան հրապարակաւ կ'ընէին, որ ծերակոյտն սրբապղծութեան հարցափորձ մը հրամայեց:

Է. Պանծապետ էր Կեսար, անդրագոյն Սպանիոյ

վիճակն առաւ. եւ այս գաւառին մէջ հաստատուած Հռովմայեցի վաճառականաց ժողովները գումարելու պաշտօնով պրետորին կողմէն մինչեւ Աաղիքս գնաց: Ահա այն տեղ է որ Հերքիւլէսի մէկ տաճարին մէջ Աղէքսանդրի արձանը տեսնելով, կ'ըսեն թէ լացաւ. եւ ինքզինք կշտամբեց, թէ տակաւին յիշատակութեան արժանի բան մը չէր ըրած այն հասակին մէջ, յորում Մակեդոնիոյ դիւցազնը՝ արդէն հնազանդեցուցած էր տիեզերաց մէկ մասը: Անմիջապէս հրաման ուզեց ազատ երթալու. որպէս զի ի Հռովմ գայ ու մեծնալու պատեհութիւնն ու բաղդաշինութեան վայրկեանները լրտեսէ, գուշակներն անոր յոյսերն աւելի եւս զօրացուցին, երբ մեկնեցին անոր մէկ երազն որմէ հիացեր էր: Երազին մէջ տեսեր էր թէ կը լլկէր իւր մայրը. գուշակներն՝ աշխարհի կայսրութիւնը խոստացան անոր, ըսելով թէ այն մայրը՝ զոր իւր առջեւ խոնարհած տեսեր էր, ուրիշ բան չէր, բայց եթէ մեր ամենոն հասարակաց մայրն՝ երկիրն էր:

Ը. Ուատի նշանակեալ ժամանակէն առաջ նամբայ ելաւ, եւ տեսաւ որ Լատին գաղթականութիւններն՝ Հռովմէական քաղաքացիութիւն ձեռք անցունելու կ'աշխատէին: Եեսար զանոնք ոտք պիտի հանէր, եւ թէ հիպատոններն անոր ձեռնարկութիւնները խափանելու համար քիչ մը ժամանակ Հռովմայ մօտը պահած չըլլային Կիլիկիա երթալիք լէզէնները:

Թ. Սակայն արդէն աւելի մեծ խորհրդներու մտազիբ էր, եթէ ստոյգ է (ինչպէս որ կասկած կ'ըլլուի) թէ՛ շինուածապետ ըլլալէն քիչ օր առաջ միացած է Կրասոսի՝ հիպատոսական անձին հետ, Պուրլի եւ Լ. Ատորոնիոսի հետ, որոց երկուքն ալ դաւաղրութեամբ մեղապարտ ցուցուած էին եւ զրկուած էին ի հիւպա-

տոսուծենէ որ շնորհուած էր անոնց. եւ թէ՛ ամենքը մէկտեղ դաւակցած են՝ ի սկզբան տարւոյն զինու զօրութեամբ յարձակիլ ծերակուտին վրայ, անոր մէկ մասն թրէ անցունել, զիկտատորութիւնը տալ Կրաստսի որ հեծելագօրաց հրամանատար պիտի ունենար զԿեսար, եւ, այս կերպով կառավարութեան տէր ըլլալնէն յետոյ զԲ. Սիլլա եւ զԼ. Ատրոնիոս վերահաստատել հիւպատոսութեան մէջ որ անոնց ձեռքէն առնուած էր: Տանտսիոս Պէմիւնոս՝ իւր պատմութեանը մէջ, Մ. Բիրլոպ՝ իւր հրովարտականքերոց մէջ, եւ Լ. Կորիովն հայրն՝ իւր հրապարակախօսութեանցը մէջ այս դաւակցութեան վրայ կը խօսին: Կիկերոն՝ նամակի մը մէջ ար. Ակսիոս, կ'երեւի թէ ասի կը յիշատակէ, երբ կ'ըսէ թէ Կեսարի հիւպատոսութիւնը հաստատեց անոր շինուածապետութեան ժամանակ պատրաստուած բունաւորութիւնը: Տանասիոս կը յաւելու թէ Կրաստս՝ վսիմալով կամ զոյջալով, գործադրութեան համար նշանակուած օրը չէր երեւցեր, եւ հետեւաբար Կեսար որոշեալ նշանը չըբաւ, որ էր՝ Կորիոնի ըսածին նայելով, պատմութեանը ուսերէն վար ընկենու: Եոյն Կորիոն՝ Ակտորիոս Եասոյի վկայութեամբն ոյժ առած, երիտասարդ Պիզոնի հետ ուրիշ դաւակցութիւն մի եւս կը ձգէ անոր վրայ, եւ կը պնդէ թէ անոր առաջքն առնելու համար էր որ արտաքոյ կարգի յանձնարարութեամբ Սպանիոյ վիճակն այն երիտասարդին տրուեցաւ. թէ՛ Պիզոն դարձեալ խօսք մէկ ըբաւ որ յայնկոյս Պոյի եղող ժողովուրդները եւ Լամբրայի եզերաց ժողովուրդներն ոտք հանէ, այն ատեն որ Կեսար Հռովմայ մէջ պիտի աղմկէր. եւ թէ՛ Պիզոնի մահն այս դաւաճանութիւններն ի դերեւ հանեց:

Ժ. Կեսար իւր շինուածապետութեան ատեն, ո՛չ միայն հասարակաց հրապարակներն ու տաճարները գեղազարդել տուաւ, այլեւ Կապիտոլիոնի շուրջն կամարակապ սրահներ կանգնել տուաւ՝ ամեն տեսակ ընծաներ ՚ի տես ժողովրդեան դնելու յատկացեալ. խաղեր եւ զազանամարտութիւններ ընել տուաւ, ի սկզբան իւր պաշտօնակցին հետ ի մասին, եւ յետոյ իւր իսկ անունովն, եւ ասով՝ բոլոր փառքն իրեն մնաց Յէւեւ ծախքերուն միայն կէսն ինքը վճարած էր: **Բիբլոս** եւ կ'ըսէր, **Յէ՛** ինչպէս որ Կաստորի եւ **Պոլլուքսի** տաճարը Կաստորի տաճար կոչուած էր, այնպէս ալ Կեսարի եւ **Բիբլոսի** պերճութիւնը՝ Կեսարի պերճութիւն կը կոչուէր: Կեսար այս շոայլութեանց վրայ աւելցուց սուսերամարտ ըմբիշներու տեսարան մը, որոնք այնչափ բազմաթիւ չեղան որչափ կ'ուզէր: Այս մարդերէն այնչափ շատ բերել տուեր էր ի Հռովմ, որ իւր թշնամիներ կասկածի գացին, եւ յատկապէս օրէնք մը դնել տուին, որով բաղարին մէջ մտնող սուսերամարտներուն թիւը կը սահմանափակուէր:

ԺԱ. Ժողովրդեան նպաստաւորութենէն ոյժ առած, **Սգիպտոսի** կառավարութիւնը ռամկին վճռովն իրեն տրուելու համար՝ տրիբուններուն ազդեցութիւնը ի գործ ածել փորձեց: **Արտաքոյ** կարգի հրամանատարութեան այսպիսի խնդիր մը՝ սա հիման վըրայ կայացած էր, որ **Աղեքսանդրիոյ** բնակիչք իրենց թագաւորը որ Հռովմայեցի ժողովրդեան բարեկամ եւ նիզակակից էր, վճռուէր էին, եւ այս բռնութիւնը Հռովմայ մէջ անհանոյ եղած էր մեծամասնութեան: **Մեծամեծաց** կուսակցութիւնն անյաջող ըրաւ Կեսարի պահանջմունքը, որն որ իւր կողմանէ՝ անոնց հե-

դինակութիւնը տկարացնելու համար, Յոգորթայի, Տեւտոնից եւ Եիմքրացւոց կողոպուտներէն շինուած՝ Մարիոսի նուիրեալ յաղթանակները վերականգնեց. յաղթանակներ, զորս Սիլլա կործաներ էր: Աւելի եւս կսկծեցուց անոնց սիրտերը, երբ՝ վարձեալ մարդասպանից դէմ հարցափորձիչ դատաւոր եղած ատեն, նոյն այն Սիլլայի օրէնքներն առ ոչինչ համարելով, այն կարգին մէջ դասեց գանոնք, որ հասարակաց գանձէն դրամ ընդունած էին՝ տարագրեալ քաղաքացւոց գլուխներն առ դիկտատորն բերած ըլլալուն համար:

ԺԲ. Դարձեալ ինքն էր որ գլխապարտ ամբաստանեց զԵ. Ռաբիրիոս, որ՝ քանի մը տարի առաջ, ամենէն աւելի նպաստած էր՝ Սատուրնինոս տրիրունին խռովարկու կատաղութիւնը զսպելու: Ըստ բաղդի՝ ամբաստանելոյն դատաւորներէն մին ըլլալու կոչուելով, այնպիսի կրիւք դատապարտեց զայն, որ Ռաբիրիոս բողոքեց առ ժողովուրդն, բայց իւր դատաւորին բռնութենէն լաւագոյն պաշտպանութիւն մը չկրցաւ գտնել:

ԺԳ. Իւր ինդրած կառավարութիւնը ձեռք անցունելու յոյսը կորսնցուցած, մեծ քահանայապետի բարձին հետամուտ եղաւ. եւ ա՛յնչափ շռայլաբար դրամ ցրուեց, որ նոյն ինքն իւր ծախքերէն եւ իւր պարտքերէն սոսկալով, ընտրութեան օրն իւր մօրը փարած առնէ՝ ըսաւ անոր, Թէ ա՛լ այնուհետեւ մեծ քահանայապետ եղած պիտի տեսնէր զինքը. եւ արդարեւ երկու մրցակիցներու որոնք տարիքով եւ աստիճանաւ իրմէ վերագոյն էին, ա՛յն ատիճան գերազանցեց, որ միայն անոնց ցեղերուն մէջ՝ Եեսար աւելի քուէ վաստրկեցաւ, քան Թէ անոնք կրցան շահիլ միւս ցեղերուն բոլորին մէջ մէկէն:

ԺԳ. Պրետոր էր երբ Կատիլինայի դաւակցութիւնն յայտնուեցաւ, եւ ծերակուտին մէջ համակամ ժայնիւ յանցաւորաց մահ որոշուած էր. Կեսար միայն կարծիք յայտնեց թէ անոնք ինքնօրէն բաղաբաց մէջ զատ զատ արգիլուին, եւ անոնց ինչքն 'ի պետութիւնն գրաւուին. անոնց որ աւելի անզուժ կարծիք յայտնեւր էին, բացատրեց ա'յն հետեւանքն զորս կրնար օր մը ծնանիլ այն ընթացքնին, որ Հռովմայեցի ժողովրդեան ատելի պիտի ընէր զիրենք. եւ ա'յնչափ վախ տուաւ անոնց՝ որ Սիդանոս, որ էր. հիւպատոս կարգեալ, չկրնալով առանց ամօթահար ըլլալու՝ իւր յայտնած կարծիքէն շիտկէ շիտակ դուրս ելնել, աւելի մեղմ մեկնաբանութիւն մը տալու ելաւ, եւ զանգատեցաւ թէ չափազանց խիստ մեկնաբանութիւն կու տային: Աերջապէս Կեսար՝ որ ամենամեծ մասն եւ մինչեւ իսկ Կիկերոնի մէկ եղբայրը վաստրկեր էր, պիտի յաղթէր, եթէ Կատոնի ատենաբանութիւնը սիրտ չտար երկիւղահար ծերակուտին: Այլ սակայն Կեսար չվհատեցաւ եւ իւր կարծեացը վրայ ա'յնչափ յամառեցաւ, որ պահպանութիւն ընող Հռովմայեցի ասպետներն թուրերնուն ծայրը դէպի անոր դարձուցին: Մօտն եղող ատենակալք քովէն հեռացան, այլք իրենց պատմութեանն երովն զայն ծածկեցին. այն ատեն պարտաւորեցաւ զիջանիլ. եւ տարւոյն մնացեալ բոլոր ժամանակն՝ ա'յլ եւս ծերակուտին մէջ չերեցաւ:

ԺԵ. Իւր պրետորութեան առաջին օրն՝ ժողովրդեան առջեւ վէճի ենթակայ ըրաւ թէ արդեօք Կապիտոլիոնը նուիրագործելու պատիւը Կուինտոս Կատուլոսի թողուելո՞ւ էր. կ'առաջարկէր որ ուրիշի մը տրուի. բայց ծերակուտի անդամք որ այն օրն նոր հիւպատոսաց հետ ի Կապիտոլիոն կ'երթային, այն-

քան մեծ թուով գտնուեցան ժողովոյն մէջ, որ Կեսար իւր ձեռնարկութենէն ետ կեցաւ :

ԺԶ. Աւելի եւս ջերմութեամբ պաշտպանեց զԵլէ-կիլիոս Մէտէլլոս՝ ժողովրդեան տրիբունն, որ նոր օրէնքներ կ'առաջարկէր՝ մէկզմէկէ աւելի խռովաւորիթ. եւ որ՝ նպատակ ունէր ջնջել այն իրաւունքը, որով կրնար ամեն տրիբուն իւր պաշտօնակցաց ընթացքն արգելուլ: Երակոյտն անոնց երկուքն ալ իրենց բարձին պաշտամունքէն կախակայելու միջոցն ընտրեց: Կեսար՝ ծերակուտին վճռոյն հակառակ՝ իւր պաշտօնն ի գործ ամելէ չէր դադարիր: Բայց տեսնելով որ բռնութիւն պիտի գործածէին, արձակեց իւր սակբաւորները, մերկացաւ աստիճանին նշանները, եւ իւր տունը քաշուեցաւ՝ ծագած կասկածներուն առջեւ տեղի տալու պարտաւորուելով: Սրկու օր յետոյ, խումբ մը ժողովուրդ աղմկով անոր տունը վագեց, եւ ամեն տեսակ օգնութիւն խոստացաւ անոր՝ զանի իւր աստիճանին մէջ վերահաստատելու համար. բայց նա ժողովրդեան ընծայումները չընդունեց: Երակոյտն որ այսպիսի համեստ վարմունք մը չէր ակնկալեր, եւ որ այն բազմութիւնը ցրուելու համար աճապարանօք գումարուեր էր, իւր գլխաւոր անդամներն ուղարկելով մեծ զոհութեան հաւաստիք յայտնեց Կեսարի: Երակուտին մէջ բերուեցաւ վերստին, ուր մեծամեծ գովեստներ ընդունեց, եւ ետ առնուեցաւ այն վճիռն որ զայն կը զրկէր յատենակալութենէ:

ԺԷ. Քիչ մը ժամանակ ետքը՝ նորէն թշնամանուեցաւ իբրեւ մեղսակից Կատիլլինայի. եւ Նովիոս Նիգէր զանձապետին առջեւ՝ Լ. Ալէտտիոսէն, եւ ծերակուտին մէջ՝ Կորիոսէն ամբաստանուեցաւ: Այս Կորիոսին է որ հրապարակային վարձատրութիւններ

սահմանուած էր, դաւակցութեան վերայ ամենէն առաջ տեղեւորութիւն տուած ըլլալուն համար. սա կը պնդէր թէ նոյն իսկ Աստիլիոնա՝ դաւադիրներուն մէջ յիշած էր Աեսարի անունը: Աւետտիոս աւելի հեռուն երթալով հաստատել կ'ուզէր, թէ Աեսար ստորագրութիւն տուած էր: Աեսար հարկ չհամարեց այսպիսի ամբաստանութիւններ հանդարտ կերպով ջրել: Ակայ կոչեց զԱիկերոն, թէ նոյն ինքն էր որ անոր մանրամասն տեղեկութիւններ տուեր էր այն դաւադրութեան վրայօք. եւ վերջապէս յաջողեցաւ զրկելու զՆորիոս ա'յն վարձատրութիւններէն, որ խոստացուած էին անոր: Աւետտիոս ըրած ամբաստանութիւնն ապացուցանել չկրնալուն համար, տուգանքի ենթարկուեցաւ, որոյ վճարմանն համար իր կարասիքը կողոպտուեցան. մազ մ'նաց որ հրապարակին մէջ պիտի բզկտէին, եւ եթէ ազատեցաւ, այն ալ բանտ մտնելու համար էր: Նովիոս գանձապետն ալ բանտ դրուեցաւ՝ զինքն իրմէ վեր ատենակալի մը դատաւոր ըրած ըլլալուն համար:

ԺԸ. Պրետորութենէ ելնելու ատեն՝ Սպանիոյ կառավարութիւնը Աեսարին ինկաւ վիճակաւ. բայց պարտատէրները թող չտալով, երաշխաւոր ցուցնելով միայ՝ կրցաւ ճանբայ ելնել. ուղեւորութիւնն ա'յն աստիճան փութացուց, որ չսպասեց որ ըստ սովորութեան՝ իրեն վիճակեալ երկրին վերաբերեալ բաները ծերակուտին մէջ կարգադրուին, անոր համար որ կը վախնար թէ իւր պաշտօնավարութեան լրմանն ատեն դատաստանի կ'ենթարկուի. կամ թէ անոր համար որ այնպէս կը հաւատար, թէ առանց վայրկեան մը կորսընջընելու պէտք էր հասնիլ կայսրութեան նիզակակիցներուն, որոնք օգնութիւն կը խնդրէին ընդդէմ հուղկահարութեանց դրացի թագաւորաց ոմանց:

Սրբ Սպանիա խաղաղեցաւ, նմանապէս փռւծով վերադարձաւ ի Հռովմ, առանց սպասելու որ իրեն յաջորդ մը կարգուի: Հիւպատոսութիւն եւ յաղթանակ կը խնդրէր միանգամայն. բայց վերջինէն յոյսը կտրելու պարտաւորեցաւ, վասն զի հարկ էր իբրեւ պարզ որ քաղաքին մէջ մտնել, հիւպատոսութեան հետամուտներուն մէջ ներկայ գտնուելու համար: Ուզեց օրէնքէն ազատ ըլլալ, բայց չափազանց հակառակութիւն գտաւ:

ԺԹ. Իւր երկու մրցակիցներէն որք էին Լուկէիոս եւ Քիբոլոս, իրեն յարեց առաջինը, որ շատ ստակ եւ քիչ համարում ունէր, սա պայմանաւ որ անոր՝ ժողովրդեան ցրուելիք ստակն Կեսարի ինչպէս եւ իւր անուամբ տրուի: Մերակուտի անդամը՝ իմանալով այս սակարկութիւնը՝ որոյ հետեւանքէն կը վախնային, եւ համոզուած ըլլալով թէ Կեսար՝ հիւպատոսական իշխանութեամբ եւ կատարեալ անձնուէր պաշտօնակից մը ունենալովն իւր յանդգնութեանը սահման չափտի դնէր, պէտք եղածին չափ ստակ դիմացան Քիբոլոսին, որպէս զի գերազանցէ զԼուկէիոս. եւ ասի նոյն իսկ Կատոնի տուած խորհուրդն էր, որ խոստովանեցաւ թէ պետութիւնն կարօտ էր այն կաշառատութեան: Ուստի Կեսար հիւպատոս անուանեցաւ Քիբոլոսի հետ, եւ ծերակոյտը չկրցաւ ուրիշ միջոց ընտրել, բայց եթէ՝ թէ՛ անոր եւ թէ՛ անոր պաշտօնակցին՝ քիչ կարեւորութիւն ունեցող վիճակներ սահմանել, զոր օրինակ ճանապարհաց հարթումն եւ նորոգութիւնք: Այս թշնամանքէն սաստիկ վիրաւորուելով, իւր ոխերը Պոմպէտիսինին հետ միացընելու ժամանակն՝ եկած համարեց: Այս զօրապետն՝ որ նոր յաղթեր էր Միհրդատին, ցաւօք սրտի կը տեսնէր որ

ծերակոյտը դժուարութիւն կը ցուցնէր իւր հրամանատարութեան գործերն հաստատելու: Աեսար՝ անոր հետ միանալով, զայն հաշտեցուց Արասոսի հետ. այս երկուքը թշնամի էին՝ իրենց հիւպատոսութեան կռիւներէն ի վեր. Աեսարի հետ կապուեցան, եւ խօսք մէկ ըրին որ հասարակապետութեան մէջ ամեն բան իրենց համակամ հաճութեամբը կատարուի:

Ի. Աեսար՝ պաշտօնի գլուխ անցնելով, սա՛ հաստատեց ամենէն առաջ, որ ծերակուտին եւ ժողովրդեան բոլոր արարքին համար օրագիր մը բռնուի, եւ թէ՛ այն օրագիրն հրատարակուի: Աերայարոյց ա՛յն սովորութիւնը, որով հիւպատոսին՝ ա՛յն ամսուան մէջ որ նորա պաշտօնակիցը խուրճերը կ'առնուր, կուտային բրաւոր մը որ նորա առջեւէն կը քայլէր, եւ սակրաւորներ որ նորա ետեւէն կ'երթային:

Նոր օրէնքներ հրատարակեց հողերու բաժանման վերայ. եւ չկրնալով իւր պաշտօնակցին ընդդիմութեանը յաղթել, զինու զօրութեամբ վանեց զանի հասարակաց հրապարակէն: Հետեւեալ օրն Քիրոլոս զանգատ ուղղեց ծերակուտին. բայց այն ընդհանրական ահաբեկութեան մէջ՝ չկրնալով եւ ո՛չ մէկն այն խիստ միջոցները ձեռք առնելու համարձակիլ, զորս առած էին երբեմն փոքրագոյն վտանգներու համար, հիւպատոսն յուսակտուր եղած՝ իւր տունը քաշուեցաւ, ուր իւր հիւպատոսութեան բոլոր ժամանակին մէջ ուրիշ բան չըբաւ, բայց եթէ Աեսարի բոլոր արարքին դէմ գործածել իւր դիմադրութիւնը: Այս վայրկենէս՝ Աեսար ա՛յնպիսի բացարձակ հեղինակութեամբ մը կառավարեց զհասարակապետութիւնն, որ շատ մը քաղաքացիք՝ կատակ ընելով, անոր անունն ու մականոման մէկգմէկէ զատելով, Յուլիոսի եւ Աե-

սարի հիւպատոսութեան Թուական կը գործածէին: Այն ժամանակուան քերթուածներուն մէջ նաեւ սախօսքը կը գտնուի. «Ոչ որ կրնայ յիշել թէ Բիբրոլոսի հիւպատոսութեան օրովն որ եւ է դէպք մը պատահած ըլլայ»:

Աստեղագարդ տափարակն զոր մեր նախնիք աստուածոց նուիրած էին, եւ Լամպանիոյ դաշտերն որոց հասոյթքն պետութեան պիտոյիցը սահմանուած էին, Լեսարի հրամանաւ՝ առանց վիճակ ձգելու բաժնուեցան քսան հազար քաղաքացւոց ա՛յն դասէն, որ առ նուազն երեք զաւակ ունէին: Հասարակաց ստակներն հաւարողներուն մէկ երրորդ շնորհեց, պատուիրելով որ այնուհետեւ պետութեան կալուածոց աճուրդը չափազանց չբարձրացնեն: Ահա այսպէս հասարակապետութեան ծախքովն ինքզինքն առատածեռն ցուցուց միշտ. եւ ոչ մէկու բան մը մերժեց: Ամեն որ անոր կամսց ներքեւ կը խոնարհէր յօժարութեամբ կամ բռնութեամբ: Լատոն միայն համարձակեցաւ անգամ մ'անոր հակառակելու. Լեսար՝ զայն իւր սակրաւորներուն ձեռօք ծերակուտէն դուրս հանել եւ բանտ դնել տուաւ: Լուկուլլոս բանի մը վայրկեան անոր յոխորտալէն ետքը՝ այնչափ վախցաւ անոր սպառնալիքէն, որ ծնգի վրայ եկած ներումն խնդրեց անկէ: Լիկերոն՝ պաշտպանողական պատասխանուոյ մը մէջ, երկարօրէն գանգատներ ըրաւ ա՛յն ցաւալի վիճակին վերայ, որուն հասեր էին. Լեսար մի եւ նոյն օրն վրէժը լուծեց. քանի մը ժամու մէջ յաջողեցաւ ռամկականաց Թուոյն մէջ ընդունիլ զԼոդոդիոս պատրիկ, որ Լիկերոնի ծանուցեալ թշնամին էր: Արջապէս իւր բոլոր թշնամիները լաւ մը նեղը խոթել ուզելով, անոնց դէմ յարոյց Ալէտտիոս անուն մէկը, որ առած

ստակին սիրոյն՝ կ'ըսէր թէ զինքը շատ ստիպած էին Պոմպէտոն ու Նեսարն սպաննելու, եւ խոստացաւ այն դաւադրութեան հեղինակներուն անունները զրուցել հրապարակաւ. բայց առանց ապացուցի շատ մը մարդոց անուններ զրուցելով, սկսան կասկած ընել թէ խարէութիւն մը կայ. սակայն Ալէտոիոսի մահը, զոր կ'ըսէին թէ Նեսար թունաւորեց, ազատեց այս վերջինն այսպիսի անխոհեմ ընթացքի մը հետեւանքէն, որուն մէջէն դուրս ելնելու յոյսը չէր մնացեր:

ԻՍ. Այս ժամանակներն էր որ ամուսնացաւ ընդ Նաղպուրնիոյ՝ դատեր Պիզոնի, որ իրեն յաջորդ նշանակուած էր ի հիւպատոսութիւն. եւ թէ՛ Պոմպէտոսի ի կնութիւն տուաւ իւր Յուլիա դուստրը, զոր առաջ խոստացեր էր Սէրճիլիոս Նեպիոնի որ Քիբոլոսի հիւպատոսութիւնն ոչնչացընելու ամենէն աւելի աշխատողներէն մին էր: Պոմպէտոսի հետ նոր խնամութիւն ունենալէն ի վեր, միշտ ամենէն առաջ անոր կարծիքը կ'ուզէր, երբ ծերակուտին մէջ ձայնից առաւելութեան դիմուէր, թէպէտեւ պէտք չկր որ Արասուէն ետ առնէր այս պատիւը, զոր անոր շնորհած էր ի սկզբան. վասն զի քուէից կարգն անգամ մ'որ հիւպատոսներուն կողմէն դրուէր, բոլոր տարին մի եւ նոյնն մնալ պէտք էր:

ԻԲ. Արդ՝ իւր փեսին եւ իւր աներոջ վարկն իրեն նեցուկ ունենալով, ա՛յն ամեն գաւառաց մէջ զորս կրնար ընտրել, լաւագոյն համարեց Քաղղիոյ երկիրները. որք իրենց ուրիշ օգուտներէն գատ՝ յաղթութեանց ընդարձակ դաշտ մը կը բանային անոր փառասիրութեանց առջեւ: Ի սկզբան Իլլիրիայի հետ այսրալպեան Քաղղիան ստացաւ՝ Ալատինիոս տրիբունին օրինօքն; եւ ապա անդրալպեան կամ փարսա-

տր Քաղղիան, վճուա ծերակուտին, որ աներկբայ ըլլալով թէ ժողովուրդն զայն պիտի տար, լաւագոյն համարեց որ Կեսար զայն իրմէ ընդունէր: Կ'ըսեն թէ ուրախութենէն յափշտակուելով, ի ներկայութեան ատենակալաց սկսաւ պարծենալ թէ՛ իւր բաղձանաց հասած է իւր թշնամիներուն ատելութեանն հակառակ, որոց հեծել կը մնայր այնուհետեւ. թէ՛ մինչեւ իսկ ըսելու ելաւ թէ՛ իւր քաղաքակցաց գլուխներուն վերայ պիտի քայլէր. եւ որովհետեւ իրեն զրուցեցին թէ «Ատի դժուար է կնոջ մը համար» կ'ըսեն թէ բաւական համարեց այս թշնամանաց սա պատասխանը տալ. «Շամիրամ Ասորեստանի մէջ թագաւորեց, եւ Ամազոնք՝ Ասիոյ մէկ մեծ մասին մէջ»:

ԻԳ. Հազիւ թէ իւր պաշտօնէն ելած էր, Կայիոս Մէմփոս եւ Լ. Դոմիտիոս պրետորներն խնդրեցին որ անոր հիւպատոսութեան գործերը քննուին: Ծերակոյտն այս գործին նայիլ չուզեց. Կեսար՝ իւր խնդրանացն հակառակ եւ երեք օր անօգուտ վիճաբանութիւններով անցնելէ յետոյ, իւր գանձապետն արդարութեան ձեռքը թողլով ճանբայ ելաւ իւր կառավարութեան վիճակն երթալու: Ինքն ալ՝ ժողովրդեան տրիբուն Լ. Անտիստիոսի կողմէն դատաստանի հրաւիրուեցաւ երկրորդ անգամ. բայց տրիբուններուն դպրոցը խմբովին մէջ մտաւ, եւ ցուցուց թէ՛ մարդ չէր կրնար օրինաւորապէս ամբաստանել քաղաքացի մը, որ հասարակապետութեան շահուցը համար բացակայ կը գտնուէր:

Նմանօրինակ յարձակումներէ ալ այնուհետեւ ազատ մնալու համար յետին մտադրութեամբ աշխատեցաւ՝ ամեն տարուան ատենակալներն իրեն յանկուցանել. եւ իրեն օրէնք մ'ըրբաւ՝ իւր ազդեցութեամբը

չօգնել կամ մինչեւ իսկ պատուոյ հասնելու չթողուլ, բայց միայն անոնց որոնք Հռովմայ մէջ իւր բացակայութեան ատեն իրեն պաշտպան ըլլալու խօսք պիտի տային: Ընտրելի ներկայացողներէն երդումն եւ մինչեւ իսկ ստորագրութիւն կը պահանջէր:

ԻՊ. Նաեւ Լ. Պոմիտիոս, որ հիւպատոսութեան հետամուտ էր, արձակ համարձակ ըսած ըլլալով թէ հիւպատոսութիւնը ձեռք անցընելուն պէս՝ իւր պրետորութեան ժամանակն ի զուր փորձածը պիտի գործադրէր, եւ Լեսարի ձեռքէն պիտի առնէր այն լէգէոններն որոց նա կը հրամայէր, Լեսար ձեռով մը Պոմպէոսի եւ Երաստսի հետ տեսակցութիւն ըրաւ Ղուկքայի մէջ որ իւր վիճակին մէկ քաղաքն էր. եւ անոնց հետ խօսք մէկ ըրաւ, որ Պոմիտիոսը դուրս ձգելու համար, երկուքնին ալ հիւպատոսութիւնն ուզեն, եւ իւր Պաղղիայի կառավարութեան պաշտօնը հինգ տարի երկարել տան. եւ ասի գործադրուեցաւ: Այս յաջողութենէ քաջալերուած, հասարակապետութենէն ընդունած խումբերուն վերայ յաւելցուց երկու նոր լէգէոններ, զորս իւր ծախքովն կազմեց, որոց մին ամբողջապէս Պաղղիացիներէ բաղկացեալ էր. եւ անունն իսկ Պաղղիարէն էր: Ջանոնք Հռովմայեցոց պէս սպառազինեց, մի եւ նոյն կրթութիւնը տուաւ, ու իւր ժամանակին՝ զանոնք քաղաքացոց կարգն անցուց:

Պատերազմի պատեհի առիթ մը՝ անիրաւ կամ վտանգաւոր ալ ըլլար, ձեռքէ չէր փախցըներ: Եր զարնէր հաւասարապէս նիզակակից ժողովուրդներն եւ թշնամի ու վայրենի ազգերը. այնպէս որ, բանիցս անգամ ձերակուտիլ մէջ խօսք եղաւ որ քննիչ ղրկեն ի Պաղղիա, եւ իրաց վիճակին վերայ տեղեկութիւն

առնուն. եւ թէ ատենակալներէն ոմանք կարծիք կը յայտնէին որ թշնամեաց յանձնեն զԿեսար: Քայց ա՛յնչափ մեծ եղան անոր յաջողութիւնները, որ Հռովմայ մէջ առաջմանէ աւելի յաճախ եւ բազմաթիւ սօնախմբութիւններ կատարուելուն փառքը վաստակեցաւ:

ԻԵ. Ահաւասիկ համառօտ կերպիւ, ինչ որ նա ըրաւ իւր իննամեայ հրամանատարութեան միջոցին: Հռովմէական գաւառ ըրաւ ա՛յն ամեն երկիրը, որ կը տարածի Ռօմի եւ Ռէնի մէջտեղ, Ալպեան, Պիլընէ եւ Սէվան լեռներէն սկսելով, այսինքն իբր երկու հարիւր փարսախ երկիր, առանց հաշուելու հասարակապետութեան բարեկամ եւ նիգակակից քաղաքները: Քառասուն միլիոն սէստէրկ տարեկան հարկ դրաւ անոնց վրայ: Բոլոր Հռովմայեցւոց մէջ առաջին անգամ նա անցաւ Ռէնոսը՝ կամուրջով մը, զոր ինքն շինել տուաւ. զարկաւ Գերմանացիներն որ այս գետին անդիի կողմը կը բնակին, եւ մեծ յաղթութիւններ շահեցաւ անոնց վրայ: Գնաց արշաւեց մինչեւ Բրետոններուն մէջ որք իրմէ առաջ մեզ անծանօթ էին. յաղթեց անոնց եւ հարկեր ու պատանդներ առաւ: Այսչափ յաջողութեանց մէջ, միայն երեք անգամ ձախողութեան պատահեցաւ. անգամ մը Մեծին Բրիտանիոյ մէջ, ուր փոթորկէն գրեթէ ջնջեցաւ իւր նաւատորմիղը. ուրիշ անգամ մ՛ալ Գաղղիոյ մէջ, ուր իւր լէգէոններէն մին յաղթուեցաւ Լլերմոնտի մօտ. եւ վերջին անգամ Գերմանիոյ սահմանագլխոյն վերայ, ուր իւր երկու տեղակալները՝ Յիտորիոս եւ Արոնկոլէոս, դարանի մը մէջ կորսուեցան:

ԻԶ. Այս Գաղղիական արշաւանաց ժամանակին մէջն էր որ Կեսար կորոյս նախ իւր մայրը, ապա իւր

աղջիկը եւ քիչ մը յետոյ իւր քեռ զաւակն: Սակայն
 Կողոզիոսի սպանութիւնը յուզմունք յարուցած էր
 Հռովմայ մէջ, եւ ծերակուտին միտքն էր միայն մէկ
 հիւպատոս մը դնել, եւ զՊոմպէոս ընտրել: Ժողո-
 վրդեան տրիբունները կ'ուզէին անոր պաշտօնակից
 տալ զԿեսար. բայց Կեսար պատերազմը չլմընցու-
 ցած վերադառնալ չուզելով, զանոնք ստիպեց որ ի-
 րեն համար ժողովրդէն թոյլտուութիւն ընդունին՝ երկ-
 րորդ հիւպատոսութիւն մը խնդրելու ա'յն ատեն, որ
 Քաղղիոյ մէջ ունեցած հրամանատարութիւնը վեր-
 ջանալու մօտենայ: Այս թոյլտուութիւնը ձեռք ան-
 ցուց. եւ այն վայրկենէն սկսաւ հասարակաց եւ մատ-
 նաւորական առատածեռնութեանց զօրութեամբ իրեն
 կուսակիցներ շահելու համար քան մը չխնայել: Թշա-
 միներէն առնուած ստակով շուկայ մը շինել սկսաւ.
 միայն գետինը հարիւր միլիոն սէստէրկի գնուեցաւ:
 Տեսարաններ եւ խնջոյքներ հրատարակեց ժողո-
 վրդեան համար՝ ի յիշատակ իւր դատեր. ասի նոր
 բան մ'էր. եւ խնջոյից պատրաստութիւններն աւելի
 շքեղ ընելու համար՝ այս գործին համար ընտրուած
 հոգաբարձուներուն միայն չկապուեցաւ, իւր գերի-
 ներն ալ ծառայեցին: Բռնութեամբ կ'ազատէր մե-
 ծահամբաւ սուսերամարտներն ա'յն վայրկենին, երբ
 հանդիսատեսք անոնց մահու վճիռ տալու կ'ենէին.
 եւ աշակերտները՝ սուսերամիջութեան դասատուներու
 ձեռք կրթել չէր տար, այլ Հռովմայեցի ասպետաց
 եւ մինչեւ իսկ ատենակալաց ձեռք, որոց կ'ըմտիպէր
 իւր նամակներովն որ դեռ ձեռքերն իս են, որ յանձն
 առնուն աշակերտաց իւրաքանչիւրն ի մասնաւորի
 կրթել, ինքնին անոնց դաս տալ, եւ իրենց առջեւ
 հրահանգներ ընել տալ անոնց: Աէգէոններուն թռչակ-

ները կրկնապատկեց ցկեանս: Առատութեան տարիներն՝ ցորեանն առանց չափու եւ սահմանի բաշխեց. մինչեւ անգամ իւրաքանչիւր զինուորի՝ գերիներ եւ կալուածներ տուաւ, պատերազմի գերի ընկնողներէն առնելով:

ԻԷ. Անդառնալի կերպով զՊոմպէոս յինքն յանկուցանելու համար, Կեսար անոր առաջարկեց զՌկտաւիա՝ զքեռորդի իւր քրոջ որ ամուսնացեալ էր Կ. Մարկելլոսի հետ, սա պայմանաւ որ Պոմպէոս անոր տայ իւր աղջիկն որ խօսեցեալ էր Փաւստոս Միլլայի: Ամեն անոնք որ անոր հետ կը տեսնուէին, մինչեւ իսկ անոնք որ ծերակուտի անդամ էին, պարտական էին անոր. իսկ նա բնաւ տոկոս չէր պահանջեր, եւ կամ շատ չափաւոր տոկոս կ'առնուր: Ընծաներով կը յագեցընէր բոլոր քաղաքացիները՝ որ իրենց կամօքն կամ անոր հրաւիրանօքն քովն կ'երթային, չէր նայեր թէ ի՛նչ կարգէ են. իւր առատածեռնութիւնը կը տարածուէր մինչեւ անոնց գերիներուն եւ անոնց ազատագրեալներուն վերայ, համեմատաբար անոնց համարումին զոր ստացած էին իրենց տէրերուն քով: Ամբաստանելոց, պարտքի մէջ խեղդուողներուն, խառնագնաց երիտասարդութեան համար՝ ապահով ապաստան մ'էր նա. բաւական էր որ ամբաստանութիւններն ստիպողական չըլլային կամ կարօտութիւնն իսիստ մեծ չըլլար. վասն զի այն ատեն մեծ ծայնով կ'ըսէր անոնց թէ միայն քաղաքական պատերազմ մը ըլլալու էր որ ազատէին:

ԻԸ. Նուազ ջանք չէր ցուցըներ թագաւորներն ու գաւառները յինքն յանկուցանելու համար: Ոմանց՝ հազարաւոր գերեալներ առանց փրկանաց ետ կու տար, այլոց օգնութիւններ կ'ընէր ուր որ ուզէին եւ

երբ որ ուզէին, առանց ծերակուտին կամ ժողովրդեան խորհուրդ հարցընելու: Հասարակաց հոյակապ յիշատակներով կը զարդարէր ոչ միայն Քաղղիոյ երկիրները, Խտալիա եւ Սպանիա, այլ նաեւ Յունաստանի եւ Ասիոյ մեծագոր քաղաքները: Աերջապէս բոլոր աշխարհի սկսած էր սուկալով նայիլ թէ՛ ի՛նչ կրնար ըլլալ այնչափ ձեռնարկութեանց նպատակը, երբ Մարկոս Լոզաղիոս Մարկելլոս հիւպատոսն, նախ եւ առաջ հասարակապետութեան փրկութեանը փութալու պէտքը հրովարտակաւ մը ծանուցանելէ յետոյ, ծերակուտին մէջ իւր կարծիքը յայտնեց թէ՛ նշանակեալ պայմանաժամէն առաջ Լեսարին յաջորդ մը դուռի, վասն զի պատերազմը վերջացած եւ Քաղղիա խաղաղած էր, եւ թէ յաղթութիւն տանող բանակն արձակելու էր. եւ յաւելցուց թէ՛ հիւպատոսաց յառաջիկայ ընտրութեան ատեն՝ բնաւ Լեսարը յիշել պէտք չէր. որովհետեւ Պոմպէոս՝ ռամկին վճռովն երբէք չէր ջրած այն օրէնքը զոր դրած էր, եւ որով բացականերն ընտրելեաց թուէն դուրս կը թողուր: Արդարեւ Պոմպէոս այն ընդհանուր օրէնքէն ազատ չէր ըրած զԼեսար՝ վաւերական արարքով մը. բացառութիւնն միայն այն ատեն կը դրուէր, երբ օրէնքն արդէն փորագրուած ու դիւանին մէջ դրուած ըլլար: Մարկելլոս՝ Լեսարի հրամանատարութիւնն ու առանձնաջնորհութիւնը վերցընելով զոհ չեղաւ. քաղաքացւոց թաւոյն մէջէն ջնջեց գաղթականութեան մը բնակիչները, զոր Լեսար հիմնած էր Քաղղիոյ մէջ, իբրեւ պատճառ, առարկելով թէ Հռովմէական քաղաքացութեան իրաւունքն ընդդէմ օրինաց տրուեր էր անոնց, եւ զօրապետ մ'ալ այդ իրաւունքը տալու իշխանութիւն չունէր:

ԻԹ. Կեսար այսչափ հարուածներ ընդունած, եւ համոզուած ըլլալով թէ աւելի դժուար պիտի ըլլար՝ ինչպէս որ յաճախ կ'ըսէր, զինքն առաջին աստիճանէն յերկրորդն իջեցընել քան թէ երկրորդէն ի յետինն գլորել, իւր բոլոր զօրութեամբը դէմ կեցաւ Մարկելլոսի, եւ անոր ընդդէմ հանեց ժողովրդեան տրիբուններն եւ զՍէրվիոս Սուլպիկիոս՝ երկրորդ հիւպատոսն: Հետեւեալ տարին՝ լոկ ստակի զօրութեամբ կրցաւ իրեն սլաշտպան շահիլ զՊողոս Էմիլ՝ մին ի հիւպատոսից եւ զՆորիոն՝ տրիբուններուն ամենէն բոցեռանդն, ընդդէմ Կայիոս Մարկելլոսի որ յաջորդեր էր իւր հօրեղբորորդոյն՝ Մարկոսի, եւ որ մի եւ նոյն յատակագծին կը հետեւէր: Քայց Կեսար յամառ ընդդիմութիւն մը գտնելով, եւ տեսնելով որ կարգեալ երկու հիւպատոսներն իրեն դէմ էին, ելաւ ձերակուտին գրեց երդմանեցուցանելով որ Հռովմայեցի ժողովրդեան սեպհական եղող շնորհքէն զինքն չզրկեն, կամ գոնէ հրամայեն որ միւս զօրապետներն ալ հրամանատարութենէն հրաժարին իրեն պէս: Այնպէս կը կարծուի թէ Կեսար կը յուսար ուզած ատենն իւր հինօրեայ զինուորները գումարել աւելի դիրութեամբ, քան թէ պիտի կրնար Պոմպէոս նոր խումբեր կազմել: Թշնամի կուսակցութեանն խոստացաւ՝ ութ լէգէոն արձակել, անդրալպեան Պաղղիան թողուլ եւ երկու լէգէոն պահել ա՛յն երկրին հետ որ յայսկոյս Ալպեան լեռանց, կամ մինչեւ իսկ Իլլիրիան պահել միայն մէկ լէգէոնով, մինչեւ որ հիւպատոս ըլլայ:

Լ. Քայց ձերակոյտն անոր նամակները բանի տեղ չդրաւ. եւ թշնամիները պատասխանեցին իրեն թէ՛ հասարակապետութեան փրկութիւնը տակարկութեան

նիւթ չեն կրնար ընել: Այն ատեն անցաւ Ալպեան լեռները, եւ մեծ ժողով մը ընելով՝ կանգ առաւ Ռափէնայի մէջ, կազմ եւ պատրաստ՝ զինու զօրութեամբ վրէժ խնդրելու, եթէ ծերակոյտն որ եւ է բռնութիւն մը բանեցընէր ընդդէմ ժողովրդեան տրիբուններուն, որք զինքն կը պաշտպանէին: Այս եղաւ ահա քաղաքական պատերազմին պատրուակն. բայց կը պնդեն թէ ուրիշ պատճառներ կային: Եթէ Պոմպէտի հաստացուէր, Աեսար ուրիշ բանի համար չէր ուզած հասարակապետութիւնը տապալել, բայց եթէ անոր համար որ կ'ըզգար թէ ա'յն վիճակին մէջ չէր, յորում կարենար ժողովրդեան համար ընել ինչ որ խոստացած էր, եւ թէ այնչափ ահագին ծախքերն իւր կարողութենէն վեր էին: Ըստ այլոց, վախցաւ որ համար տալու կը կոչուի ա'յն ամեն բռնական, ապօրինաւոր եւ ամբարշտական բաներուն համար զորս ըրած էր այս առաջին հիւպատոսութեանը մէջ: Ատտոն երդմամբ կը յայտարարէր թէ՛ դատաստանի պիտի կոչէր զանի ա'յն վայրկենէն, որ նա իւր բանակն արձակէր. եւ յայտնապէս կ'ըսէին թէ Միլոնի ի'նչ որ եղաւ, անոր ալ նոյնը պիտի ըլլար, եւ զինեալ զինուորօք շրջապատեալ՝ պիտի ստիպուէր դատաւորաց առջեւ իւր դատը պաշտպանել: Այս վերջին կարծեաց հաւանականութիւն տուողը սա՛ է, որ Ասինիոս Պոլլիոն կը պատմէ, թէ Փարսալի պատերազմէն յետոյ՝ Աեսար իւր թշնամիները կամ ջնջուած կամ հալածական տեսնելով, սոյն սա խօսքերն արտասանեց. «Երե'նք այսպէս ուզեցին. այնչափ յաղթութիւններէ յետոյ՝ Աեսար պիտի դատապարտուէր, եթէ իւր զինուորաց օգնութեանը չդիմէր»: Աերջապէս ոմանք ալ կը կարծեն թէ հիւպատոսական իշխանութեան գործածու-

Պեամբը վատթարացած էր. եւ թէ՛ իւր եւ իւր թշնամեաց զօրութիւնը կշռած ըլլալով, հարկ համարեց գերագոյն իշխանութիւնը յինքն կորզելու առիթը չվախցընել, որ իւր առաջին տարիներէն ի վեր իւր բաղձանաց առարկայն էր: Ա՛րեւի թէ այսպէս էր Աիկերոնի կարծիքը, որ Յ-ւ-է-դ-ու-ո-յի երրորդ գիրքին մէջ կ'ըսէ թէ՛ Աեսար միշտ իւր բերանն ունէր Սրիպիդեայ սա՛ երկու տալ ոտանաւորը.

Պատուեա զառարկանութիւն. այլ յորժամ հարկ է տիրել,
Շահն եւեթ զօրանայ եւ պարտի զայն յոչինչ գրել:

ԼԱ. Սրբ Աեսար իմացաւ որ տրիբուններուն ընդդիմադրութիւնը բանի տեղ շէր դրուած, եւ թէ՛ ա՛նոնք ալ Հռովմէն դուրս ելեր էին, քանի մը վաշտ զատեց ու առջեւէն զրկեց. եւ ինքն ալ իւր դիտաւորութեանցը վերայ կաակածի տեղի չտալու համար՝ հասարակաց տեսարանի մը ելաւ գնաց, սուսերամրցութեան սրահի մը յատակագիծը գծեց զոր սուսերամարտից համար շինել պիտի տար, եւ իբրեւ ըստ սովորականին՝ բազմամարդ խնջոյրի մը զօւարճութեանը տուաւ զինքն: Քայց՝ արեւուն մտնելէն անմիջապէս յետոյ, մերձակայ հացարարոցէ մը ջորիներ լծել կու տայ տայի մը, եւ քիչ մնարդով անկոխ ճանբաները կը բռնէ կ'երթայ: Հետն եղող ջահերը կէս գիշերուն կը մարին. ճանբան կը կորսընցընէ. լուսնալու ատենն առաջնորդ մը կը գտնէ: Աը պարտաւորի քալելով անցնիլ նեղ շաւիղներէ որ գինքը կը տանին մինչեւ ի Քուբիկոն, ուր իւր վաշտերը կը գտնէ: Յայս գետն անոր հրամանատարութեան սահմանն էր: Աանգ կ'առնու այն տեղ, եւ իւր ձեռնարկութեան

յանդգնութեանը վերայ խորհրդածելով, կ'ըսէ. «Յակալին ժամանակ կայ, կրնանք ետ դառնալ. բայց թէ որ սա կամուրջն անցնինք, երկաթը պիտի վճռէ ամեն բան»:

ԼԲ. Եուրեք էր, հմայական դէպք մ'անոր վարանումը ցրուեց: Հասակաւ եւ ձեռով տարօրինակ մարդ մ'երեւցաւ յանկարծ գետեզրին վերայ որ սրինգ կը նուագէր: Պահանորդներ, փողարներ եւ մօտ տեղերէն հովիւներ ժողովեցան մտիկ ընելու համար: Եւ նա փողարներուն մէկուն նուագարանն առնելով գետին մէջ ցատկեց, եւ իւր բոլոր զօրութեամբը փողը հնչեցընելով գետին միւս եզերքն անցաւ: «Արի՛ր ուրեմն, ըսաւ Կեսար, երթա՛նք ուր գմեղ կը կոչեն աստուածոց ծայնն ու թշնամիներուս անիրաւութիւնը. գործը կարգին է»:

ԼԳ. Կեսարի բանակը գետէն անցաւ անոր ետեւէն: Ընդունեց ժողովրդեան տրիբունները, որք Հռովմէն վճռուելով անոր մօտն ապաստաներ էին: Ատենախօսեց իւր զինուորաց. լալով եւ իւր հանդերձները պատառելով անոնց հաւատարմութիւնն ու օգնութիւնը խնդրեց: Մինչեւ իսկ կարծողներ եղան թէ ասպետի իրաւունք եւ եկամուտ խոստացաւ ամեն զինուորի. բայց այս սխալ կարծեաց առիթն սպ էր որ Կեսար՝ ջերմութեամբ ատենախօսած ատեն, ստէպ կը ցուցընէր ա՛յն մատն որ մատանին կը կրէր, ըսելով թէ զինքը պաշտպանողները գոհ ընելու համար մինչեւ իսկ այն մատանին պիտի տար. այնպէս որ, ա՛յն մարդերն որ հեռուն ըլլալով միայն կը տեսնէին ու ըսածը չէին իմանար, անոր խօսքերը դատեցին ըրած շարժմունքէն, որ զիրենք խաբեց. եւ զրոյց հանեցին թէ, Հռովմէական ասպետի եկամուտ ու մա-

տանին խոստացաւ անոնց: Այժմ համառօտիւ գրուցենք, ինչ որ նա ըրաւ քաղաքական պատերազմին մէջ:

ԼԳ. Պիկտոնի, Օմբրիոյ եւ Յտրուրիոյ տէր եղած, անպայման կը գերէ զՌոմիտիոս, որ առաջին վրդովմանն ատեն՝ անոր տեղն անցնելու կոչուած էր, եւ Կորփինիոնի մէջ փակուեր էր: Ա՛րնթանայ ի Քրոմնդիսիոն ընդ երկայնութիւն Ադրիական ծովուն. ահա այն տեղ քաշուեր էին Պոմպէոս եւ հիւպատոսներն եւ կ'ուզէին նաւ մտնել: Թոյլ չտալու համար ի զուր ամեն ջանք ընելէ յետոյ կը դառնայ դէպ ի Հռովմ, ծերակոյտը կը գումարէ ու կ'ատենախօսէ: Եռտով մը կը տիրէ Պոմպէոսի լաւագոյն խումբերուն, որք Սպանիոյ մէջ էին ընդ հրամանաւ երեք տեղակալաց՝ Պետրէոսի, Ափրանիոսի եւ Աարոնի: Ճանրայ ելած ատենն ըսեր էր. «Ա՛րնթամ կռուելու զօրապետ չունեցող բանակի մը դէմ. պիտի դառնամ բանակ չունեցող զօրապետի մը դէմ»: Մարսիլիա որ իւր դռներն անոր դէմ փակեց, եւ ուտեստի պակասութիւնը՝ չկրցան զայն կասեցընել:

ԼԵ. Ար նուաճէ ամենքն եւ կը վերադառնայ ի Հռովմ. կ'անցնի ի Մակեդոնիա, շուրջ կը փակէ զՊոմպէոս, եւ ահագին ծախքերով շինուած պատնէշից անհուն ցանկի մը մէջ չորս ամիս պաշարեալ կը պահէ զայն. վերջապէս Փարսալի տափարակներուն մէջ զանի կատարեալ կը յաղթահարէ. կը հալածէ զանի յԱդիքսանդրիա: Ինքն Կեսար՝ տարւոյն ամենախիստ եղանակին մէջ եւ ամենաճախող դրից մէջ, ամեն բան իրեն պակսած ատեն՝ հզօր Թագաւորի մը մայրաքաղաքին մէջ յանկարծակիի գալով, շատ դժուարութեամբ սլործաւ խորամանկ Թշնամոյ մը Թա-

կարողներէն: Յաղթող հանդիսացեալ, Եզիպտոսի Թագաւորութիւնը կու տայ Կղէոպատրին եւ իւր եղբարց փոքրագունին, վախնալով որ եթէ այդ երկիրը Հռովմէական գաւառ մ'ընէ՝ օր մը չարամիտ կառավարչի մը ձեռք անցնելով ահարկու կ'ըլլայ: Եզիպտոսէն կ'անցնի ի Սիրիա, եւ անտի ի Պոնտոս, ուր զինքն կը կոչէին Փառնակի յաջողութեանց ստիպողական լուրերը: Միհրդատի այս որդին՝ պատեհ առիթէն քաջալերեալ, մէկ քանի յաղթութիւններ ըրեր էր, որք զանի շատ հպարտացուցեր էին. հինգ օր պատերազմ եւ չորս ժամ կռիւ բաւական եղան Կեսարի՝ զայն յաղթահարելու համար: Ուստի յաճախ զբօսնլով կը խօսէր Պոմպէոսի երջանկութեանը վերայ, որ այսպիսի տկար թշնամեաց վերայ տարած յաղթութիւններուն կը պարտէր իւր համբաւը: Ափրիկէի մէջ յաղթեց Սկիպիոնի եւ Յովասի, որք իրենց կուսակցութեան բեկորները կը վերակենդանացընէին:

ԼԶ. Սպանիոյ մէջ ընկճեց Պոմպէոսի որդիքը. բոլոր քաղաքական պատերազմին մէջ երբէք ճախողութիւն մը չունեցաւ: Իւր տեղակալներէն շատերը դժբաղդ եղան. Կորիոն Սպանիոյ մէջ կորսուեցաւ. Կ. Անտոնիոս Իլլիրիայի մէջ բռնուեցաւ. Տոլպակլա այն տեղ կորսընցուց իւր նաւատորմիդը, եւ Պոմիտիոս Կալվինոս իւր բանակը կորսընցուց Պոնտոսի մէջ: Իսկ ինքն միշտ յաղթող եղաւ. եւ միայն երկու անգամ վտանգի մէջ գտնուեցաւ. անգամ մը՝ Պուրպոյի մէջ, ուր՝ տեսնելով որ Պոմպէոս պատեհութենէն օգուտ չէր քաղեր, բացարձակ ըսաւ թէ նա յաղթել չգիտեր. անգամ մ'ալ՝ Սպանիոյ մէջ տրուած վերջին կռուայն մէջ, ուր պահ մ'իւր քաղղէն յոյսը կտրեց, եւ սկսաւ խորհիլ որ ինքն զինքն սպաննէ:

ԼԷ. Պատերազմը վերջանալէն յետոյ՝ եօ՞՞՞ն անգամ յաղթանակ տարաւ, որոց չորսն իրարմէ տարբեր միջոցներով, բայց մի եւ նոյն ամսոյ մէջ՝ Սկիպիոնի պարտութենէ յետոյ, եւ վերջինը՝ Պոմպէոսի որդւոց պարտութենէ յետոյ: Առաջին օրն՝ Գաղղիոյ յաղթանակը տարաւ, եւ արդարեւ ասի իւր յաղթանակաց ամենէն գեղեցիկն էր: Երկրորդ օրն՝ Սգիպտացոնցն, երրորդ օրն՝ Փառնակին, չորրորդ՝ Սիիրիկէին, վերջինն՝ Սպանիոյ. եւ միշտ տարբեր, զգեստով եւ տեսարանով: Այս արարողութեանց միոյն ատեն, Սվանտին լերին բովէն անցնելու ատեն՝ կառքին լիսեսը կոտորելով գրեթէ ի վայր գլորեցաւ: Ի կապիտոլիոն ելաւ ջահերու լուսով, զորս կը կրէին բառասուն փիղեր՝ աչ ու ձախ կողմը կարգաւ կեցած: Փառնակի յաղթանակը տարած ատեն, յաղթութեան պատկերին վրայ սա խօսքերը կ'երեւէին. «Սկայ, տեսայ, յաղթեցի» որք այն արշաւանաց արագութիւնը կը ցուցնէին, մինչդեռ յաղթանակողաց սովորութիւնն էր մանրամասն պատմութիւններ ընել:

ԼԸ. Իւր հինօրեայ զօրացը՝ մարդգլուխ քսանուչորս հազար սէստերկ տուաւ, բաց ի երկու մեծ սէստերկներէն զորս ընդունած էին ի սկզբան պատերազմին: Անոնց հողեր ալ տուաւ, բայց կտոր կտոր եւ մէկմէկէ հեռի, որպէս զի հողատէրերը չկապտէ: Ճողովորդեան մարդգլուխ տասն կապի՞ն ցորեան եւ այնչափ լիտր ալ ձէ՞ծ բաշխեց, բաց ի երեք սէստերկներէ զորս խոստացեր էր անոնց, եւ որոց վերայ հարիւր եւս յաւելցուց իբրեւ մնացորդ պարտուց: Մինչեւ իսկ անոնց տուներուն վարձքը շնորհեց՝ Հռովմայ մէջ մինչեւ երկու հազար սէստերկ եղողնեբը, եւ Իտալիոյ մէջ՝ մինչեւ հինգ հարիւր: Քոյրը

այս պարզեաներուն վերայ յաւելցուց հրապարակային խնջոյք մը, միս բաժնեց. եւ Սպանիոյ մէջ ըրած յաղթումենէ՛ յետոյ՝ մէկմէկու ետեւէ երկու հացկերոյթ եւս տուաւ. առաջինը՝ անոր ըսածին նայելով, իւր պերճութեանն արժանաւոր չէր. երկրորդին փառաւորութիւնը զեղխութեան կը հասներ:

ԼԹ. Ստէպ կատարել տուաւ շատ մը տեսարաններ՝ ամեն տեսակէ, սուսերամարտութիւններ, թատերական ներկայացումներ՝ ամեն լեզուէ, քաղաքին բոլոր թաղերուն մէջ, եւ ամեն երկրի կատակերգուներով. կրկէսի խաղեր, ըմբշամարտութիւններ եւ նաւային կռիւ մը: Փորիոս Լէպտինոս՝ որ պրետորի մը որդի էր, եւ **Ն.** Նալպինոս՝ որ ծերակուտի անդամ եղած եւ ժողովրդեան առջեւ դատեր պաշտպանած էր, այս հասարակաց տեսարաններէն միոյն մէջ կուռեցան:

Սսիոյ եւ **Բ**իթիւնիոյ շատ մը իշխանաց որդիքն Պիտինեան կաքառը պարեցին: **Գ**եկիմոս Լաքերիոս՝ Հռովմայեցի ասպետն իւր խեղկատակութիւնները կատարեց. հինգ հարիւր սէստէրկի պարգեւ մը եւ ոսկի մատանի մը ընդունեց **Ն**եսարէն. եւ տեսավայրէն դուրս ելնելով՝ երաժշտաց մէջէն անցաւ ու զնաց ասպետաց նստարաններուն մէջ նստաւ: **Ն**եսար կրկէսը մեծցուց երկու կողմէն եւ շուրջը փորելով բոլորշի լիճ մը շինել տուաւ որ զ**Ս**ւրիպէս կը ներկայացընէր: Հռովմայ ազնուականաց երիտասարդներն այս ցանկապատին մէջ կառքեր կը վազցընէին եւ ծիւրով կ'արշաւէին. եւ տարիքի տարբերութեամբ զանազանուող երկու խմբերու բաժնուած՝ կը կատարէին ա'յն խաղերը, որ **Տ**րոյական խաղեր կը կոչուին: Հինգ օր նուիրուեցան զազանամարտութեանց, եւ

վերջապէս ժողովրդեան տեսնել տուին տեսակ մը ճակատամարտութիւն՝ երկու փոքրիկ բանակաց մէջ, որոց իւրաքանչիւրը կը բաղկանար հինգ հարիւր հետեակներէ, երեք հարիւր ծիւրէ եւ քսան փիղերէ : Անոնց աւելի ընդարձակ տեղ ձգելու համար՝ վերուցեր էին կրկէսին վանդակաւատորը, եւ տեղը շիներ էին՝ երկու ծայրը երկու ճակատատեղ, մէկմէկու դիմաց : Ըմբիշներ երեք օր նիզակախաղ ըրին՝ Արէսի դաշտին ծայրը յատկապէս պատրաստուած հողաբլուրի մը վրայ : Երկու, երեք եւ չորս կարգ թիակներով ցուկանաւեր, Տրոյական եւ Եգիպտական նաւեր, բազմաթիւ զինուորներով լցուած, լծին մէջ իրարու զարնուեցան : Ամեն կողմէն հանդիսատեսներ ժողովուած էին այնքան խուռն բազմութեամբ, որ շատերը՝ փողոցներուն մէջ եւ ճանքու կիցերուն մէջ շինուած վրաններու ներքեւ պառկեցան . եւ շատ մը մարդեր՝ ընդ որս եւ երկու ատենակալք խեղդուեցան բազմութեան մէջն :

Խ. Տեսարաններուն յաջորդեցին կառավարութեան հագատարութիւններն : Սրբագրեց տոմարն որ ա՛յն աստիճան խանգարած էր քահանայապետաց պակասութեամբն ու աւելեաց օրերուն զեղծումովն, որ հնձոց տօներն ամրան մէջ չէին գար, ոչ ալ այգեկութի տօներն՝ աշնան մէջ : Մերկեղոնիան կամ վարձավճարման ամիսը վերցուց, եւ կարգադրեց տարին ըստ ընթացից արեգական, այնպէս որ տարին երեք հարիւր վաթսուանուհինգ օր ունեցաւ, եւ ամեն չորս տարին նահանջ մը կ'ըլլար. եւ որպէս զի հետեւեալ տարւոյն յունուարի կաղանդին ատենն ամեն բան կարգի դրուած գտնուի, այս կարգադրութիւնն յիշին ո՛ր տարւոյ մէջ որ եղան, անոր վրայ երկու ա-

միս աւելցուց, զորս նոյեմբեր եւ դեկտեմբեր ամսոց մէջտեղն անցուց. այնպէս որ այն տարին տասնուհինգ ամիս ունեցաւ՝ աւելեաց ամիսն ալ հաշուելով, որ այն ատենուան մէջ տեղի ունենալ պատահեցաւ:

ԽԱ. Շերակոյսն ամբողջացուց. պատրիկներ ընդունեց ծերակուտին մէջ. պրետորներուն, շինուածապետներուն, զանձապետներուն եւ ստորակարգեալ ատենակալաց իսկ թիւն աւելցուց: Յանմեղադրութեան վերահաստատեց զանոնք, չորս բարոյաքնինք նշանակած էին կամ դատարաններն դաւաճանութեան մեղապարտ վճռած էին: Ժողովրդեան ժողովներն երկուքի բաժնուեցան՝ ժողովրդեան եւ իւր մէջ. որոշուեցաւ որ ատենակալաց կէսը Լեսար անուանէ, եւ կէսը ժողովուրդն: Հիւպատոսներն այս բաժանումէն զուրս էին: Յանձնարարելու համար այն անձերն որոց ընտրուիլը կ'ուզէր, այդ յանձնարարութիւնը՝ տախտակներու վրայ գրուած, ամեն ցեղերու կ'ուղարկուէր, եւ սա մէկ քանի խօսքը կը պարունակէր. «Ես՝ Լեսար, դիկտատոր, աւ այս ինչ ցեղն. Լը յանձնարարեմ ձեզ այս եւ այն անձերն, որ ձեր քուէովն ընդունին այն պաշտօնն որում կը բաղձան»: Տարագրեալներուն որդիքը պատիւներու մէջ մտցուց: Պատարաններն երկու տեսակ դատաւորներու մէջ ամփոփեց, այն է ատենակալք եւ ասպետք. եւ բարեկարգեց խնայութեան տրիբունները, որք երրորդ կարգ կը կազմէին: Ժողովուրդը համրել տուաւ՝ ոչ թէ Արէսի Պաշտին մէջ ըստ սովորական եղանակի, այլ թաղէ թաղ եւ տանտէրներուն ցուցակներուն վերայ: Հասարակապետութենէն ցորեան ընդունողներուն թիւը՝ երեք հարիւր քսան հազարէն հարիւր յիսուն հազարի վերածուեցաւ. եւ որպէս զի այնուհե-

տեւ ազգահամարի պատեհութեամբ որ եւ է վտանգաւոր գումարում չկազմուի, կանոն դրուեցաւ որ պրետորն ամեն տարի արձանագրէ զանոնք, որոնք մեռեալ եղողներուն տեղն համրուած չեն:

ԽԲ. Ութսուն հազար քաղաքացիք փոխադրուեցան զաղթականութեանց մէջ յայնկոյս ծովու. եւ որպէս զի քաղաքին բնակիչքը չպակսին, օրէնք դրուեցաւ թէ՛ քսան տարեկանէն վեր կամ քառասուն տարեկանէն վար քաղաքացի մը չկարենայ՝ անընդհատ երեք տարիէ աւելի Խտալիայէն բացակայ ըլլալ, քանի որ իւր պարտաւորութեամբն ու երդմամբը ստիպուած չէ. թէ՛ ծերակուտի անդամոյ մը որդին չկարենայ ճանապարհորդել, եթէ ոչ ատենակալի մ'ընկերանալու համար. թէ՛ խաշինք պահողներն չկարենան իրենց հովիւներուն մէջ մէկ երրորդէն նուազ թուով ազատ մարդեր ունենալ: Կեսար քաղաքացիութեան իրաւունք տուաւ անոնց որ բժշկութիւն կ'ընէին Էռովմայ մէջ, եւ ազատական արուեստ կը սովորեցընէին: Նպատակն էր բնակութիւնսին քաղաքին մէջ հաստատեց տալ, եւ ուրիշներ եւս հրապուրել: Պարտքի մասին գալով, ամենեւին ակնկալութիւն չթողուց կատարեալ սնանկութեան որուն վրայ դրուած էր ամենուն յոյսը. եւ որոշեց որ պարտապանք զոհ ընեն իրենց պարտատէրերը՝ անոնց գոյքը պատերազմէն առաջ ունեցած վիճակովնին գնահատելով. բայց թէ զլուխէն իջնեն ինչ որ իրբեւ տոկոս վճարուած կամ հաշիւն անցած է: Այս պայմանադրութեամբ պարտքերուն մէկ քառորդը կ'ոչնչանար: Կեսար վերցուց ամեն տեսակ միաբանական խումբերը, բաց ի անոնցմէ որք ի վաղուց հաստատուած էին: Ջանազան օճիրներու համար աւելի անաչառ պատիժներ դրու:

Կը տեսնէին որ հարուստները մեծ յօժարութեամբ ոճիր կը գործէին, վասն զի իրենք իրենց յօտար երկիր պանդխտելով կ'ազատէին, առանց իրենց բարօրութիւնը կորսընցընելու: Կիկերոնի պատմածին նայելով, Կեսար ուզեց որ հայրասպանի մը հայրենի ժառանգութիւնը՝ ամբողջ, եւ ուրիշ ոճրագործներուն՝ միայն կէսն ի պետութիւն գրաւուին:

ԽԳ. Մեծաւ մտադրութեամբ եւ անաչառութեամբ դատաստան կը կտրէր: Շերակուտէն վանեց զանոնք որ ստակ խորելու մեղապարտ եղած էին: Անվաւեր հրատարակեց հին պրետորի մը ամուսնութիւնը, որ կարգուեր էր կնոջ մը հետ՝ երկընէն զատուելէն երկու օր յետոյ. թէպէտեւ շնութեան կասկած չկար քնաւ: Օտար վաճառքներու վերայ տուրք դրաւ: Քահաւորակի, ծիրանայ եւ մարգարտի գործածութիւնն արգիլեց, ի բաց առեալ այս ինչ անձերն ու այս ինչ օրերը: Շախքի օրինաց պահպանութեանը մասնաւանդ կը հսկէր. շուկաներուն մէջ լրտեսներ ունէր, որ արգիլեալ պաշարները կը բռնէին ու իրեն կը բերէին. մինչեւ անգամ երբեմն անոնց ետեւէն սակրաւորներ եւ զինուորներ կը պտըտցընէր, որք տուններուն մէջ անգամ մտնելով միսերը կ'առնէին, եթէ պահապաններուն աչքէն վրիպած ըլար:

ԽԺ. Քաղաքին գեղեցկութեանն եւ կարգ ու կանոնին համար, եւ կայսրութեան ապահովութեանն ու մեծութեանը համար մեծամեծ ծրագիրներ կը ձեւէր: Ամենէն առաջ, կ'ուզէր երկրիս վրայ եղող ամեն տաճարներէն մեծ տաճար մը կանգնել Սրէսի՝ լեցընելով այն լիճը յորում նաւային տեսարան մը տուած էր, եւ մեծատարած թատրոն մը շինել՝ Տարպիան լերին ստորոտը: Կ'ուզէր խմբագրել օրինագիրք մը,

որ զերծ ըլլար խել մ'անպիտան օրէնքներէ եւ կարեւորները միայն պարունակէր՝ մշտութեամբ բացատրուած: Կ'ուզէր հասարակաց մատենադարան մը կազմել՝ Յունարէն եւ Լատիններէն, կարելի եղածին չափ ճոխ. եւ գրքերուն ու կարգադրութեան հոգը Լարրոնի պիտի տրուէր: Կ'ուզէր ճահիճները ցամքեցընել, լճի մը ծագում տալ, Ապէննինի զառիվայրին վրայ՝ Ազրիական ծովէն մինչ ի Յիբրա ճանքայ մը շինել. Կ'որնճոսի պարանոցը ճեղքել. պատուարներ կանգնել ընդդէմ Ռակիացոց որ տարածուած էին Պոնտոսի եւ Թրակիոյ մէջ. Հայաստանէն անցնելով՝ Պարթեւաց դէմ երթալ պատերազմ ընել եւ անոնց վրայ լաւ մը տեղեկանալէ յետոյ միայն ճակատամարտիլ: Իւր մեծ խորհրդոցը պատրաստութեանցը մէջ տեղն մահը վերայ հասաւ: Քայց այս մահուան վերայ խօսելէ յառաջ, յարմար կը թուի ինձ համառօտ գաղափար մը տալ անոր կերպարանքին, անոր արտաքին տեսքին, զգեստին, բարուցը, բերմանցը, եւ քաղաքային ու զինուորական զբաղմանցը վերայ:

ԽԵ. Քարճրահասակ, սպիտակագոյն, հաստամարմին էր, դէմքը լեցուն, աչքերը սեւ ու վառվռոն, կազմուածքն ուժեղ, սակայն կենացը վախճանին մօտ՝ ենթակայ եղեր էր յանկարծական թալկացման եւ ա'յնպիսի խռովեալ քնոյ մը, որ շատ անգամ ահաբեկեալ կ'արթնար: Երկու անգամ լուանոտութեամբ բռնուեցաւ, երբ հրապարակաւ ընդունելութիւն կ'ընէր: Խնքզինքը՝ տանջելու մօտ հոգ կը տանէր անձին. կը յանդիմանէին զանի թէ ամբողջին յետոյ մագերը խլել կու տար: Միշտ հոգ կ'ընէր որ ճաղատ կ'ըլլայ. ա'յնքան որ անոր թշնամիներն ստէպ կը կատակաբանէին ասոր վերայ. ինքն ալ սովորու-

Թիւն ըրեր էր ճակտին վերայ բերել՝ ունեցած քիչ մը մազը . եւ ծերակուտին ու ժողովրդեան կողմանէ ի պատիւ անոր տրուած որոշումներուն մէջ՝ անոր ամենէն հասելի ա՛յն եղաւ որ միշտ դարձեայ գլխարկ մը գնելու իրատունք կու տար անոր: Էագուստը սե-
թեւեթեալ էր . պատմունանին վերայ ծոպեր կային վերջաւորօք որ մինչեւ ծեռքերուն վերայ կը կախուէին . գօտին պատմունանին վերայէն կ'առնէր, եւ խիստ Թոյլ կը կապէր, եւ ասի տեղի տուաւ Միլլայի ա՛յն խօսքին որ կ'ըսէր մեծամեծաց. «Մի՛ վստահիք դա Թոյլ գօտուով երիտասարդին»:

ԽԶ. Ի սկզբան Սորորթա անուանեալ Թաղին մէջ բնակեցաւ բաւական նեղ կերպով . բայց երբոր մեծ քահանայապետ եղաւ, Նուիրեալ փողոցին մէջ բնակեցաւ հասարակապետութեան ծախքով: Այնպէս համարուած է թէ մոլեբար կը սիրէր պերճութիւնն ու շքեղութիւնը:

Արիկիայի մօտ գիւղի տուն մ'ունէր, որոյ շինութիւնը շատ սուղի նստեր էր իրեն . փլցընել տուաւ, որովհետեւ ճիշդ ու ճիշդ իւր ուզածին պէս չէր . սակայն ունեցած հարստութիւնը տակաւին փոքրիկ բան մ'էր, եւ պարտքեր ունէր: Պունագիւղ փայտեր կը տանէր պատերազմի ատեն՝ իւր օճեամբ անով յատակելու համար:

ԽԷ. Կ'ըսեն թէ մարգարիտ բերելու համար էր որ յԱնգղիա գնաց . եւ թէ անոնց մեծութիւնը բաղաւտելով եւ իւր ձեռօքը կշռելով կ'ըզբօսնուր . թէ հին հոյակապ շինութիւնները, արձանները, պատկերները մոլիաբար կը վնասուէր . թէ՛ գերիներուն երիտասարդացն ու գեղեցիկներուն ա՛յնպիսի չափազանց գին մը կու տար, որ ինքն ալ կ'ամաչէր ու չէր թողուր որ

այդ առումախններն իւր արձանագրութեանցը մէջ անցնին :

ԽԸ. Իւր կառավարութեանցը մէջ՝ ամեն օր կերակուր կու տար երկու տարբեր սեղաններով, մէկն պատուաւոր անձանց համար՝ թէ՛ իւր մարդիկն ըլլային եւ թէ՛ գաւառացի, եւ միւսն ստորին կարգի մարդոց համար: Ընտանեկան կարգապահութիւնն ճիշդ ու անաչառ կը տիրէր անոր քով թէ՛ ամենափոքր եւ թէ՛ ամենամեծ բաներու մէջ: Եղծայի զարնել տուաւ գերիին մէկն որ իւր հացարարն էր, անոր համար որ իւր կերած հացէն չէր տար կոշնականներուն: Ինքն իրմէն զրգռեալ եւ առանց ուրիշէ գանգատ գալու, մահուան դատապարտեց ազատագրեալ մը զոր շատ կը սիրէր, անոր համար որ Հռովմայեցի ասպետի մը կիներ թշնամաներ էր:

ԽԹ. Զգտնուեցաւ բան մը որ այնչափ աւելի գէշ գաղափար մը տայ անոր բարուցը վերայ, որչափ տուաւ Նիկոմիդէսի հետ ոմնեցած ընտանութիւնը. ասոր ամօժն յաւիտենական ու անջնջելի է. վկայ են Լիկինիոս Եաբլոսի սա տողերը. «Բիթիանիոյ Թագաւորը Եեսարի սիրողն է» եւ այն: Վկայ են Յուլայելլայի եւ Լորիոն հօր ճառերը. Բիբլոսի հրովարտակները որոց մէջ Եեսար Բիթիանիոյ Թագուհի կոչուած է, եւ սա խօսքն ալ վերան աւելցած է. «Թագաւոր մը սիրելէն յետոյ, կը սիրէ Թագաւորութիւնը»: Եթէ Մարկոս Բրոտոսի հաւատամք, մի եւ նոյն ժամանակի մէջ է որ Հոկտաւիոս անուն մէկը (տեսակ մը խենթ որ ամեն բան ըսելու ազատ էր) բազմամարդ ժողովի մը առջեւ ողջունեց զՊոմպէոս՝ Թագաւոր կոչելով, եւ՝ զԵեսար՝ Թագուհի կոչելով: Եւ Մէմմիոս կը յանդիմանէ զԵեսար՝ ըսելով թէ Սեղու-

նի վերայ Նիկոմիդէսին ծառայութիւն ըրաւ, այս իշխանին գերիներուն եւ ներքինիներուն հետ 'ի միասին. թէ բաժակ ներկայացուց անոր՝ բազմամիւ կոչնականաց առջեւ, ի ներկայութեան շատ մը Հռովմայեցի վաճառականաց, որ կերակուրի նստած էին եւ որոց անունները կու տայ: Կիկերոն բաւական չհամարիր իւր նամակներուն մէջ գրել թէ Կեսար պահապաններու առաջնորդութեամբ Նիկոմիդէսի սենեակը գնաց, եւ անոր հետ մէկտեղ՝ ծիրանեաւ ծածկեալ ոսկի անկողնոյ մը վերայ ընկողմանեցաւ, եւ թէ՛ Աստղկան որդի մը Քիթիմիոյ մէջ պոռնկեցաւ. այլ նաեւ, օր մը երբ Կեսար ծերակուտին մէջ Նիկոմիդէսի դստեր՝ Նիսայի դատը պաշտպանելու ատեն զինքը շնորհապարտ կը ցուցնէր այն իշխանին, Կիկերոն երեսին ըսաւ. «Մէկզի՛ այդ շնորհապարտութիւնները. ամեն մարդ գիտէ ի՛նչ որ անոր տուիր, եւ ի՛նչ որ անկէ աւիր»: Աերջապէս, Քաղզիացուց յաղթանակը տարած ատեն, զինուորներն՝ իրենց շատ մը կատակներուն հետ զորս սովորութիւն ունին յաղթողի մը չուոյն ատեն ընելու, սա հանրածանօթ տուն մը խօսքն ալ ստէպ կը կրկնէին. «Կեսար հնազանդեցուց Քաղզիացիները. Նիկոմիդէս հնազանդեցուց զԿեսար. Կեսար կը յաղթանակէ Քաղզիացիները հնազանդեցուցած ըլլալուն համար. Նիկոմիդէս չյաղթանակեր Կեսարը հնազանդեցուցած ըլլալուն համար»:

Մ. Ամեն որ միօրինակ կը հաւատայ թէ Կեսար շուայտութեան ինկեր էր եւ իւր հաճոյքը շատ թանկ կը գնէր: Մուրեցուց շատ մը առաջին կարգի կիներ. ինչպէս, Սէրվիոս Սուպիկիոսի կինը՝ Պոսթումիան, Ալբոս Պաթրիսիոսի կինը՝ Լոլիան, Մ. Կրա-

սոսի կինը՝ Տէրտուզղէսն, եւ մինչեւ իսկ Պոմպէլոսի կինը՝ Մոկիան: Եթէ ոչ ուրիշներն, զոնէ երկու Կարիոններն՝ հայրն եւ որդին, յանդիմանեցին զՊոմպէլոս թէ «իւր փառասիրութեան շահերը պաշտպանելու համար մինչեւ Կեսարի աղջկան հետ ամուսնացաւ. թէպէտեւ միայն անոր պատմասուան էր որ արծակեր էր իւր կինը, որմէ երեք զաւակ ունեցած էր. եւ դարձեալ, շատ անգամ արտասուալից աչօք տրտնջած ալ էր ա՛յն չարեաց համար, զոր իրեն ըրած էր այս նոր Յգիսթոսը»:

Կեսար սիրեց նա մանաւանդ Բրուտոսի մայրը՝ Սէրվիլիան: Ահա անոր համար էր որ զնեց՝ իւր առաջին հիւպատոսութեան ատեն՝ մարգարիտ մը, որ վեց միլիոն սէստերկի եղաւ իրեն. եւ քաղաքական պատերազմին ատեն, շուայլաբար տուած մեծագին ընծաներէն զատ՝ աժան զնով անոր առնել տուաւ խիստ գեղեցիկ հողեր, որ աճուրդով կը ծախուէին: Երբ աճուրդի ատեն սակարկութիւնը բարձր ծայնով կը զրուցէին, Կիկերոն ծաղրական կերպով մը ըսաւ. «Թերէկարծածէն աւելի աժան է տակաւին Սէրվիլիայի համար. վասն զի իւր աղջիկը կու տայ ՚ի գեղջ հաշուի»: Կասկած կար թէ Սէրվիլիա, իր զստեր Տէրտիայի եւ Կեսարի մէջ հաղորդութիւն մը գոյացուցած էր:

ԵԱ. Թէ որ զինուորական երգերուն նայինք, կ'երբեւի թէ ինչպէս Հռովմայ նոյնպէս Պարզիոյ մէջ, ամուսնական անկողնոյ պատիւը չպահեց: «Քաղաքացիք, պահեցէք կիներն իդ. ճաղատ լստի՛ն է բերածնիս, որ Հռովմէն փոխ առած. ստակովն Պարզիոյ մէջ կին կը գնէր»:

ԵԲ. Անոր տիրուհիներուն մէջ Թագուհիներ կան,

ընդ որս եւ Մարիտանացի Քազաւորին Ռոզուտի կինը՝ Յնոյէ, զոր՝ ինչպէս նաեւ անօր ամուսինն ընծաներով լեցուց, Ակտորիոս Նաւոյի ըսածին նայելով. եւ մանաւանդ Կղէոպատէ, որու հետ շատ անգամ կ'անցընէր զիշերները սեղանի վերայ: Կ'ուզէր անոր հետ ի միասին Եգիպտոսի Քազաւորին մէկ նաւովն Նեղոսն ի վեր երթալ մինչեւ յԹՅովպիա, թէ որ իւր բանակն ընդունէր իրեն հետեւիլ: Հռովմ բերել տուաւ զԿղէոպատէ. եւ պարզեւնիրով ու պատիւներով յղփացուցած վերադարձուց. մինչեւ անգամ Քողուց որ անկէ ունեցած մէկ զաւակն իւր անունովը կոչուի: Ոմանք գրած են թէ՛ անոր այս որդին կերպարանօք եւ քալուածքով իրեն կը նմանէր, եւ Անտոն՝ ծերակուտին մէջ, Կեսարի բարեկամաց՝ Մատիոսի եւ Ռպպիոսի վկայութիւնն ի մէջ բերելով հաստատեց թէ՛ Կեսար այն որդին ընդուներ էր: Ռպպիոս այս իրողութիւնը շատ ծանր գտաւ եւ հերքուելու կարօտ. եւ ասոր համար զրութիւն մը հրատարակեց որոյ տիտղոսն էր. «Ապացոյցք առ այն թէ Կղէոպատայ որդին Կեսարի որդին չէ»:

Հելվիոս Կիննա՝ ժողովրդեան տրիբունն, քանիցս անգամ խոստովանած է թէ օրէնք մը կար շինուած՝ պատրաստ, զոր ինքը պիտի հրատարակէր Կեսարի բացակայութեան ատեն եւ անոր հրամանան. այս օրէնքը թոյլտուութիւն կ'ընէր Կեսարի՝ ըստ իւր ընտրութեան ուզածին չափ կին առնելու, որպէս զի ժառանգորդներ ունենայ: Մէկ խօսքով, անոր բարքն այն առտիճան հրապարակաւ անուանարկեալ էր, որ Խորթոն հայրն՝ իւր մէկ ճառին մէջ կը կոչէ զայն «այր ամենայն կանանց, եւ կին ամենայն արանց»:

Թիւրք, Գինիի գալով, անոր Թշնամիներն իսկ կ'ընդ-

ունին թէ խիստ քիչ կը գործածէր: Ամեն մարդ գիտէ Կատոնի այն խօսքը թէ՛ «հասարակապետութիւնը տապալողներուն մէջ՝ միայն Կեսար զինով չէր» Ոպպիոս մեզ կ'իմացընէ թէ կերակուրի մասին այնքան անտարբեր էր, որ օր մը մէկուն տունն ընթրելու հրաւիրուած ըլլալով, երբ արուած ձէթ բերին, Կեսար միայն չմերժեց. եւ մինչեւ անգամ նորէն այն ձէթէն ուզելու պէս ըրաւ, որպէս զի՝ այնպէս չերևի թէ իւր կոչնատիրոջ վերայ անհոգութիւն կամ անբազաքավարութիւն նշմարեց:

ԾԴ. Անշահասէր չգտնուեցաւ ոչ հրամանատարութեան մէջ եւ ոչ դատաւորութեան մէջ: Ապացուցուած թէ Սպանիոյ մէջ անթիհիւպատոսէն եւ նիզակակիցներէն ստակ առաւ. զոր ստիպմամբ խնդրեց իբրեւ հարկաւոր նսլաստ մը՝ պարտքերէն ազատելու համար: Աւարի տուաւ Լուսիտանիոյ շատ մը քաղաքները, թէպէտեւ ասոնք երբէք դիմադրութիւն չէին ըրած, եւ անոր գալատեանն ատեն դոները բացեր էին: Պաղզիացոց երկիրներուն մէջ կողոպտեց աստուածոց տաճարներն, որ նուէրներով եւ ընծաներով ճոխացած էին: Փլցուց հրապարակները՝ աւելի կողոպտելու համար. եւ նայելով որ ձեռքը շատ մը ժողովուրդի ունէր, Ստալիոյ եւ գաւառաց մէջ ծախել տալով, կոխուած ստակ առաւ՝ մէկ լիտր ոսկին երեք հազար սէստերկի հաշուով: Եւր առաջին հիւպատոսութեանն ատեն, Կապիտոլիոնի մէջէն երեք հազար լիտր ծանրութեամբ ոսկի առաւ, եւ տեղը նոյնչափ քանակութեամբ պղինձ դրաւ ոսկեգօծեալ: Հռովմացոց նիզակակցութիւնը ստակով վաճառեց, թագաւորութիւններ վաճառեց: Երբայն Պտղոմէզսէն՝ Եգիպտոսի թագաւորութեանը հաւեսը առաւ իբր վերջ:

հազար տաղանդ, որով վճարեց իւր եւ Պտղոմէոսի պաշտպանութեան ծախսը: Աւերջապէս, ստակի եւ ամբարշտութեանց զօրութեամբ միայն կրցաւ քաղաքական պատերազմին, յաղթանակաց եւ տեսարաններուն ծախքերը հոգալ:

ՄԵ. Ճարտարախօսութեամբ եւ զինուորական տաղանդով մեծահռչակ ի՛նչ որ կար գիտցուած, անոնց ամենուն հաւասարեցաւ կամ գերազանցեց: Երբ Յուլայելլայի դէմ եղած ամբաստանութեանն՝ ատեն անոր խօսքերը լսեցին, ամենէն մեծ համարում ունեցող փաստաբաններուն կարգը դասուեցաւ՝ առանց ընդդիմութիւն գտնելու: Աիկերոն՝ առ Քրոտոս ուղղած գործոյն մէջ, յորում հրապարախօսաց անոնները կը շարէ, կ'ըսէ թէ չգտներ անոնց մէջ այնպիսի մէկն որուն Աեսար խոնարհի. թէ՛ անոր զրուցուածքին մէջ վայելչութիւն, զարդ, պերճութիւն եւ կերպ մը վսեմութիւն կայ: Աը գրէ առ Աոռնելիոս Նեպոս. «Ա՛ր հրապարակախօսն նախամեծար քան զԱեսար կը համարիս, անոնց մէջ որոնք հրապարակախօս միայն եղան. անոնց ո՛րը Աեսարէն աւելի խորհուրդ եւ խորհրդոց աւելի նրբութիւն ունեցաւ. կա՛յ աւելի յստակ եւ աւելի զարդարուն ո՞ն մը»: Ա՛երեւի թէ պատանեկութեանն ատեն, իւր ազգականին՝ Ստրաբոն Աեսարի ճարտարախօսութեան կերպն ընդունեց. մինչեւ իսկ իւր Ըրձ-Բի-Աին մէջ՝ Ստրաբոնի Մարդիացոց համար ըրած ատենախօսութենէն շատ մը կտորներ մտցուց բառ առ բառ: Ա՛րսնն թէ յստակ ծայնով մը, վառվռում եւ շնորհալի ձեւերով եւ շարժումներով կը խօսէր: Մէկ քանի ճառեր թողած է, զորս ընդ Օգոստոսի պէտք է նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ անոր կողմանէ հրատարակեալ գործեր, այլ

մանաւանդ իբրեւ ընդօրինակութիւններ՝ ճշգրտմանէ զուրկ, զորս անոր խօսած ատենն գրած են ասոնադպիրք ոմանք, որ անոր խօսուածքին արագութեանը չէին հասներ: Այս կարգէն է բաւ Մեծաւան, զոր քանի մը օրինակներու մէջ ուրիշ անունով կը գտնեմ, եւ որ կարծել կու տայ թէ այդ գրութիւնն ջատագովութիւն մ'է առ Մետեպոս ուղղուած, յորում Կեղար զինքն ու զՄետեպոս կ'արդարացնէ իրենց հասարակաց թշնամիներուն ամբոստանութեանցը դէմ: Օգոստոս երբէք չհաւատար թէ Արեւոտեան լէւոտաւան զինքն էր որ է Սոսիւն Կեսարի գործերն են. որոց առաջնոյն համար կ'ըսեն թէ Սպանիոյ մէջ տրուած առաջին կոիւէն յառաջ խօսեցաւ, եւ միանվերջին կոիւէն յառաջ: Այս վերջնոյն գալով, Սասնոս Պոլիտոն կ'ապահովէ թէ՛ թշնամեաց յարձակումն ա՛յնչպիսի յանկարծական եղաւ, որ արդարեւ ստոնապոսելու ժամանակ չունեցաւ:

ԹՁ. Անոր յիշատակագիրներն նաեւ ունիմք իւր ճակատամարտներուն վերայօք որ ի Գաղղիա. եւ ուրիշ յիշատակագիրեր. քաղաքական պատերազմին վերայօք որ ընդդէմ Պոմպէոսի: Փաղով Պարթևոսի Գաղղիայէն, Արեւելէն և Սոսիւնին, անոր հեղինակին ո՛վ ըլլալը չգիտցուիր. ոմանք Պապիոնն է կ'ըսեն. այլք՝ Հիրտիոս, որուն համար կ'ըսեն թէ Պարթևոսի Գաղղիայի վերջին գրոց յաւելուածն եւս գրած է: Ահապաիկ ի՛նչ որ կ'ըսէ Կիկերոն Քրոտոս անուանեալ գրքին մէջ՝ Յելլոսիոսի վերայ: «Այսչէլոսիոսի ընտիր գործ մ'են. ոճը յստակ, սահուն, ատենաբանական պանունանքէ զերծ կամ սանկ ըսենք, մերկ է. կը տեսնեմք որ հեղինակն միայն նիւթոյ մասեր թողած է անո՛նց որք մի եւնոյն առար-

կային վերայ ճառելու պիտի ելնէին: Երես ոմանք
անմիտք պիտի կարծեն թէ պճնագարդի պէտք է այն
խոշոր նկարը. բայց ճաշտի տէր ճարտիկ պիտի
զգուշանան անոր դպչելու»: Հիրտիոս՝ մի եւնոյն
գրութեան վրայ խօսելով, կ'ըսէ նաեւ. «Մենչափ
զեղեցիկ յօրինուած է, ըստ վկայութեան բոլոր աշ-
խարհի, որ պատմագրաց ճառայութիւն մը չկրնալ ը-
նելէն զատ՝ անոնց գրիչը ճեռքերէն ձգել կու տայ:
Յկայ մէկն որ ինձի չափ տրամադիր ըլլայ՝ անոր վե-
րայ զմայլելու. ընդհանրապէս ամեն մարդ զիտէ թէ
ի՛նչ յօտակութեամբ գրուած է. ես սա եւն գիտեմ թէ
ի՛նչ արագութեամբ եւ ի՛նչ դիւրութեամբ շարա-
դրուած է»: Մասինոս Պոլլիոն կը պնդէ թէ Կե-
սարի-Վերտիս ոչ ճիշդ են եւ ոչ հաւատարիմ. թէ՛ ա-
նոնց մէջ Կեսար երբ ուրիշներուն ըրածը կը պատ-
մէ, քիչ հաւատ կ'ընծայէ. եւ երբ իւր վերայ կը խօ-
սի, եղելութիւնները կ'այլալէ՝ կամ յիշողութեան
պակասութենէն եւ կամ դիտմամբ: Եւ Մասինոս հա-
ճողուած է թէ Կեսար իւր այս երկասիրութեան նորը
շինած ու սրբազրած ըլլալու է:

Կեսար թողած է նաեւ երկու գիրք Վերտիս-
իւն վերայ. երկու գիրք ու չափաւոր ու անունով. եւ
բանաստեղծութիւն մը որուն սիրտըն է Ճեռքեր-
էրտիոս: Այս գրութեանց առաջինն այն ատեն
շարժողուած է, երբ վաճառականաց ժողովներուն
նախագահելէ յետոյ իւր բանակին երթալ միանալու
համար՝ պարագոյն Գաղղիոսն թողլով Մպպեան լեռ-
ներէն կ'անցնէր. երկրորդն՝ սցն ժամանակներն յո-
րեւմ Մոնդայի ճակատամարտն տեղի ոմեցաւ. եր-
րորդն, երբ Հոռովէն յանդրազոյն Սպանիա գնաց
քսանուչորս աւտր մէջ: Ոմիմբ անոր թուղթերն ուր

դիա անցուց, ինքն տռաջուց այդ ճանրորդու թիւնը փորձեր էր, եւ գտեր էր ա՛յն նաւահանգիստները ուր կրնային կղզոյն մօտենալ ապահովութեամբ: Սոյն այս մարդն որ այսչափ կանխագոյշ էր, կը հասկընայ որ իւր բանակը պատերազմի դաշտին վերայ պաշարուած է, Գերմանիոյ մէջ. կը ծպտի իբրև Գաղղիացի եւ կ'անցնի թշնամիներուն մէջէն: Նոյնպէս կ'անցնի, ծմբան մէջ, Բրունդիսիոնէն ի Ռուրացո՝ թշնամի նաւատորմիդի մը մէջ տեղէն. եւ որովհետեւ ա՛յն զօրքերը՝ որ իւր ետեւէն պէտք էր գայլն, չեկան թէեւ ինքը քանիցս անգամ հրաման դրկեց, ուստի ինքն ալ զլուխը ծածկած, միայնակ նետուեցաւ փոքրիկ նաւակի մը մէջ. չճողուց որ զիեքը ճանչեն, եւ միայն ա՛յն ատեն հաճեցաւ դէպ ի եզերքը դառնալ, երբ հարկ եղաւ հովին առջեւ խոնարհիլ եւ ալիքները զինքը պիտի կլանէին:

ԾԲ. Երբէք կանխագուշակ նշան մը չկրցաւ անոր խորհուրդները փոխել կամ յապաղեցընել: Թէպէտեւ զոհի կենդանին դանակէն ազատեցաւ, սակայն նա չդադարեցաւ Սկիպիոնի եւ Յովասի դէմ քայլելէ: Նաւէն ենելու ատեն կ'ընկնի, եւ այս գուշակական դէպքն ի նպաստ իրեն դարձընելով՝ կ'աղաղակէ. «Կը բռնեմ քեզի, Ս. փրիկէ»: Եւ որպէս դի զերծ ըլլայ ա՛յն տեսակ մը ճակատագրէն, որ այս երկրիս մէջ կապուած էր Սկիպիոններուն անուանը, որք միշտ յաղթող կ'ըլլային, բանակետդին մէջ իւր թովը շարունակ մարդ մ'ունէր Սկիպիոններուն ընտանիքէն, իսիստ անարգեալ. զոր ծաղրական անուամբ Բուրկը կոչէին:

Ե. Եստ անգամ պատեհ առիթն էր որ անոր կռուիլ կու տար, մինչդեռ նա ծրագիր մը չունէր.

շատ անգամ չուէ մը յկոոյ կամ շատ գէշ օգի յտեան կը յարծակէր, այն ատեն որ մարդ չէր յուար: Կենացք վերջին տարիներուն ժամանակն է միայն որ պատերազմելու քիչ ցանկացող կ'երեւի, համոզուած ըլլալով թէ՛ որչափ աւելի յաղթութիւններ ըրած էր շատ անգամ, նոյնչափ քիչ պարտաւոր էր զինքը բաղդին հետ վտանգի դնել. եւ թէ միշտ նուազ պիտի շահէր յաղթութեամբ մը, բան զոր պիտի կորսնցընէր պարտութեամբ մը: Երբէք չեզաւ որ թշնամի մը ցիրուցան ընէ եւ անոր բանակետդին շտիրէ. ժամանակ չէր թողոր որ անոր խելքը գլուխը զայ: Ճգնական վայրկեաններու մէջ կ'արծակէր ձեռքը՝ նախ եւ առաջ իրենէն սկսելով, որպէս զի փախչելու միջոց չ'ողջով զինուորացը՝ յաղթելու հարկին մէջ դնէ զանոնք:

ԿԱ. Նշանաւոր էր անոր ձին. ոտքերը ճեղքուած էին այնպէս որ մարդու մատանց կը նմանէին: Այս ձին իւր տանը մէջ ծնած էր. եւ հմայողք՝ զայն կը նկատէին իբրեւ գրաւական աշխարհի կայսրութեան, զոր նորա տէրը պիտի ձեռք անցընէր. Կեսար ալ մեծ խնամով սնոյց զանի: Նա՛ առաջին անգամ եւ նա՛ միայն հեծաւ անոր վերայ: Ետքն ալ, անոր անագապիւնէ արծանը դնել տուաւ Մայր Աստղկան տաճարին առջեւ:

ԿԲ. Ետ անգամ, երբ իւր զօրքը խոյս տալ կ'ըսկսէր, փախչողներն արգիլելով, որ մէկն իւր իսկ ձեռք բռնելով եւ երեսնին թշնամոյն կողմը դարձընելու բռնադատելով զանոնք ի մի կը ժողովէր: Ետներն այն աստիճան ահաբեկ կ'ըլլային, որ դրօշակիրին մէկը զոր այս կերպով կ'արգիլէր, նիզակին ծայրն անոր դարձուց. եւ ուրիշ մէկն ալ որոյ դրօշը բռներ էր, անոր ձեռքը թեղուց դրօշը:

ԿԳ. Ուրիշ շատ մը պարագաներու մէջ, անվեհեր քաջասրտութեան աւելի եւս սքանչելի նշաններ ցուցուց: Փարսազի կռիւն յետոյ իւր զօրքն առջեւէն ճանքայ հաներ էր ու յԱսիա կը դրկէր. ինքն այլ փոխադրութեան փոքրիկ նաւակի մէջ Հելլէսպոնտոսի նեղուցէն կ'անցնէր. Պոմպէոսի տեղակալներէն միոյն՝ Լ. Կափոսի կը հանդիպի, որ հետը տապնեցականաւ ունէր. փախչիլ չխորհիր. յառաջ կը քայլէ, անձնադուր ըլլալու կը հրաւիրէ զայն, եւ հպատակութեան յայտարարութիւն կ'ընդունի անկէ:

ԿԴ. Աղերսանդրիոյ մէջ, կամուրջի մը վերայ յարձակած ատենմին՝ Սգիպտացոց ձեռքէն ազատուլու համար կը պարտաւորի նաւակի մը մէջ նետուիլ. բազմութիւնն ետեւէն նաւակին մէջ կը թափի. ծովը նետուելէն ուրիշ ճար չմնար: Սրկու հարիւք քայլ միջոցը լողալով կ'երթայ մօտագոյն նաւը կը համի, ծախ ձեռքը ջրէն վեր բարձրացուցած՝ որպէս զի բռնած թուղթերը չթրջէ, եւ ակունքերովն իւր վերտ գրահը քարշելով՝ որպէս զի զայն կողոպուտ չթողոյն թշնամոյն:

ԿԵ. Զինուորը բարքէն կամ բազդէն չէր գատիք, այլ միայն անոր զօրութենէն. եւ ըստ կարգին յետին խստութեամբ եւ յետին ներոզամտութեամբ կը վարուէր հեաերնին: Երբ թշնամին մօտ գտնուէր, անաչառ կ'ըլլար ու յետին ճշդութեամբ կարգապահութիւն կը փնտռէր. ո՛չ չարելու օրերն եւ ո՛չ կռուելու օրերը կ'իմացընէր. կ'ուզէր որ պատրաստ գտնուին. ամեն վայրկեան: Երբեմն իր բանակը կը քաղցընէր առանց նպատակի, մանաւանդ տոնի կամ անձրեւի օրերը: Կ'ապսպրէր որ զինքն աչքերնէն չհեռացընեն ու ինքը յանկարծ կը հեռանար, թէ՛ ցերեկ ըլլար եւ

թէ զիշեր. եւ իւր քայլը կը շտապէր, որպէս զի ետեւէն եկողները յոգնեցընէ:

ԿԶ. Իրեն սկզբունքն էր իւր թշնամիներուն զօրութիւնը տկար կամ նուազ չցուցընել՝ իւր զինուորները խրախուսելու համար, այլ ընդ հակառակն կը մեծցընէր անոնց աչքին: Այսպէս, երբ տեսաւ որ իւր զինուորները Յովասի չուելը լսելով ահաբեկ կ'ըլլային, ժողովեց զանոնք ու ըսաւ. «Գիտցէք որ Մարիտանիոյ Քազաւորը քիչ օրէն դիմաքնիս պիտի ելնէ տասն լէգէոններով, երեսուն հազար հեծեալ մարդերով, հարիւր հազար թեթեւ զօրքով եւ երեք հարիւր փիղերով: Թո՛ղ ուրեմն դադրին սուտ խօսքեր հանողները, եւ ընդունին ճշմարտութիւնն որ ինձ քաջ ծանօթ է. ապա թէ ոչ զանոնք կը բռնեմ, նաւերուս յռեգունին մէջ դնելով կը թողում որ հովն առնու ու գած տեղը տանի»:

ԿԷ. Ամեն պակասութիւններու չէր նայեր. եւ պատիժներն աւելի անձանց քան թէ յանցանաց համեմատաբար կու տար: Եր փնտռէր ու սաստկապէս կը պատժէր ամեն տեսակ դասալքութիւն եւ անհնազանդութիւն. ուրիշ յանցանաց վրայ աչք կը խփէր: Սրբեմն՝ մեծ յաղթութենէ մը յետոյ, ազատ կը ձգէր իւր զօրքն ամեն ծառայութենէ, եւ կը թողուր որ բոլորովին զուարճութեամբ զբաղին, եւ կ'ըսէր թէ «իւր զինուորներն անուշահոտ խոնկերով զօծեալ եւս կարող էին կուտելու»: Զանոնք իրեն ընկեր կը կոչէր, որ զինուոր կոչելէ աւելի քաղցր է: Եր սիրէր ոսկեղէն եւ արծաթեղէն շքեղ զէնքով զինեալ տեսնել զանոնք, որպէս զի փառաւոր երեւին եւ աւելի եւս սէր կապելով այն զէնքերուն, վախճան որ չըլլայ թէ կռիւի մը մէջ զանոնք կորսընցընին: Այն աստիճան զա-

նոնք կը սիրէր, որ երբ Յիտորիոսի պարտութիւնն իմացաւ, մօրուքն ու մագերը երկընցուց մինչեւ որ վրէժը լուծեց. եւ ահա այս կերպով է որ իւր զօրացը թէ՛ սէր եւ թէ քաջութիւն կը ներշնչէր:

Եւ. Ի սկզբան քաղաքական պատերազմին, ամեն լէգէոնի հարիւրապետները խոստացան անոր մէկ մէկ հեծեալ տալ, պէտքն իրենց կողմէն հոգալով. եւ բոլոր զինուորները խոստացան առանց կերակրոյ եւ առանց ռոճկի անոր ծառայել՝ հարուստները յանձն առնելով զաղքատները հոգալ: Պատերազմին բոլոր տեւողութեան ատեն անոնց եւ ո՛չ մէկը թշնամոյն կողմն անցաւ. անոնք որ գերի բռնուեցան, լաւ համարեցին մեռնիլ քան թէ անոր դէմ գէնք առնելու զիջանիլ. պաշարող եթէ ըլլային կամ պաշարեալ, անօթութեան եւ ուրիշ պիտոյից այնքան յամառութեամբ կը համբերէին, որ Պոմպէոս՝ Ռուրացոյի մէջ անոնց կերած խոտեղէն հացը տեսնելով, ըսաւ թէ կատաղի գազաններուն հետ էր կռիւր. եւ զգուշութեամբ պահել տուաւ այն հացը, որպէս զի անոնց այսչափ յամառ համբերութիւնը տեսնելով իւր զօրքը չվհատին: Թէ ի՛նչ ոգի էր որ զանոնք իյ կռիւ կը մղէր, ասի կը հասկըցուի սրկէ որ Ռուրացոյի պարտութենէ յետոյ՝ տասանորդաբար սպաննուիլ խնդրեցին: Զօրապետն աւելի եւս զբաղեցաւ զանոնք մխիթարելու քան թէ պատժելու: Ուրիշ ամեն պարագայից մէջ՝ յաղթութիւններ տարին թշնամեաց վերայ, որք զօրութեամբ իրենցմէ վեր էին: Վեցերորդ լէգէոնին միայն մէկ վաշտը քանի մը ժամ պաշտպանեց բերդ մը՝ ընդդէմ Պոմպէոսի չորս լէգէոններուն. գրեթէ բոլոր վաշտը հարուածնիրով վիրաւորեցաւ. պատուարներուն մէջ հարիւր երեսուն հազար նետ գտնուեցաւ.

այս գործն մեզ չզարմացրնէր, երբ նկատողութեան առնուծը Սկէզա հարիւրապետին եւ Ակիլիոս սոսկական զինուորին գործերը, գորսւայս տեղ կը պատմեմ ուրիշները չյիշելու համար: Սկէզա՝ աչքին մէկը կորուած, բարձէն եւ ուսէն վիրաւորուած, վահանը հարիւր քօան տեղէ ծակած, չճողուց բերդին դուռն զոր իրեն հաւատացեր էին: Ակիլիոս, նաւային կռուի մը մէջ, աջ ձեռքովը թշնամոյ նաւ մը կը բռնէ. կը զարնեն թեւը կը կտրեն. կը նետուի նաւում մէջ, ծախս ձեռքով կը կռուի փահանով. օրինակ մը որ կը յիշեցընէ Կինեգիրի հոյակապ գործն որ առ Յոյնս:

ԿԵՑ. Քաղղիացուց պատերազմին քոլոր ժամանակն որ տասն տարի տուեց, Կեսար իւր զօրացը կողմէն երբէք ապստամբութիւն չտեսաւ: Քաղաքական պատերազմներուն մէջ շատ պատահեցան. բայց շուտով, եւ առաւել եւս հեղինակութեամբ քան թէ ներողամտութեամբ, զսպուեցան. վասն զի երբէք իւր ապստամբեալ զինուորաց առջեւ չխոնարհեցաւ. ընդ հակառակն միշտ դէմերնին ելաւ: Պէզգանցի մէջ, նշաւակութեամբ ցրուեց բոլոր իններորդ լէգէոնը, թէպէտեւ Պոմպէոս տակաւին զինեալ էր. եւ շատ թախանձական աղերսներ ըլլուելուն համար եւ յանցաւորները պատմեցէն յետոյ էր որ զայն վերահաստատեց:

2. Հռովմայ մէջ, երբ տասներորդ լէգէոնն սպառնայեօք արծակուրդ եւ վարձատրութիւն կը պահանջէր, եւ քաղաքը վտանգի մէջ կը կարծուէր, եւ մինչդեռ մի եւ նոյն ժամանակին մէջ, յԱփրիկէ պատերազմը բորբոքեր էր, Կեսար՝ իր բարեկամաց իրատներուն հակառակ, այն լէգէոնին բովն երթալու:

եւ զայն արձակելու չվարանեցաւ: Սակայն միայն մէկ խօսքով մը, փոխանակ զինուորի՝ +—+—+ կուշելով ապստամբները, ա՛յնքան դիւրութեամբ զանոնք փոխեց եւ ա՛յն աստիճան հսլատակեցուց, որ սկսան աղաղակել թէ զինուոր են, եւ անոր ետեւէն յԱփրիկէ գնացին թէպէտեւ նա չուզեց. բայց ասով հանդերձ, գլխաւոր խռովարկունները պատժուեցան եւ իրենց ընդունելիք օւարին եւ հողերուն երբորդ մասն զրկուեցան:

ԱՍ. Իւր նրաշտպանաւորաց հաճար ոմնեցած փոյթն ու հաւատարմութիւնը նոյն իսկ երիտասարդութեան ատեն փայլեցան: Պաշտպանեց զՄասինժա որ պատուաւոր սերունդէ երիտասարդ մ'էր, ընդդէմ Հիլէմպսաղ թագաւորին. եւ այնքան ջերմութեամբ պաշտպանեց, որ վիճաբանութեան սաստկութեանն ատեն՝ այս իշխանին որդեոյն՝ Յորայի մօրուքէն բռնեց. եւ մինչեւ անգամ, երբ զՄասինժա Հիլէմպսաղի հարկատու յայտարարուած տեսաւ, զայն՝ բռնել ուզողներուն ձեռքէն առաւ, իւր տանը մէջ պահեց. եւ որովհետեւ ի Սպանիա երթալու վերայ էր՝ պրետորութենէն յետոյ, շնորհիւ զինքը շրջապատող բազմութեան որ իւր պաշտպանաւորներէն եւ սակրաւորներէն կը բաղկանար, զանի իւր զահաւորակին մէջ առաւ ու հետը տարաւ:

ԱԲ. Իւր քարեկամացը ճետ միշտ անսահման բարութեամբ եւ մտադրութեամբ կը վարուէր: Աայլոս Պայլոս որ ամիլիս նանբաներու մէջ անոր կ'ընկերանար, յանկարծ հիւանդանալով, Աեսար՝ նանբուն վերայ գտնուող միակ իշեւանն անոր թողուց, եւ ինքը չոր գետնի վրայ ու բաց օդին մէջ պառկեցաւ: Երբ կառաքարութեան զրուխն անցաւ, մեծ պատիւներու

հասցուց ա՛յն մարդերէն շատերը որք իրեն սէր կապած էին, եւ ցածազգի էին. եւ որովհետեւ զինքն յանդիմանեցին այս բանիս համար, նա ալ պատասխանեց. «Ե՛տ որ աւազակներ ու մարդասպաններ լինձ մի եւ նոյն ծառայութիւններն ընէին զորս ասոնք ըրին, նոյնպէս պիտի վարձատրէի զանոնք»:

ՃԳ. Երբէք չեղաւ որ՝ մէկու մը դէմ ա՛յն աստիճան քաթկանայ, որ՝ եթէ հարկ ըլլայ կամովին հանդարտելու պատրաստ չգտնուի: Այսիոս Մէմմիոս իւր ատենախօսութեանցը մէջ շատ կծու կերպով թշնամաներ էր զանի, եւ նա նմանապէս անոր պատասխաններ էր. բայց եւ այնպէս, հիւպատոսութեան հետամտութեանն ատեն անոր օգնեց իւր բոլոր ազդեցութեամբը: Ենքն գրեց առաջին անգամ Ապլոսի որ իրեն դէմ կսկծեցուցիչ պարսաւանքներ շինած էր եւ հետը հաշտուելու համար բարեկամաց ոմանց միջամտութեանը դիմեր էր: Ատտուլոս, ըստ ասութեան նոյն իսկ Աեսարի «ընդդէմ Մամորայի գրած ոտանաւորներուն մէջ՝ յաւիտենական արատ մը դրոշմեր էր անոր վրայ». Աեսար անոր ջատագովութիւններովը գոհացաւ, զանի յիւր սեղանն ընդունեց մի եւ նոյն օրն, եւ ըստ առաջնոյն դարձեալ անոր հօրը հետ կը տեսնուէր եւ հետը կը ճաշէր:

ՃԴ. Բնականէն քաղցր էր նա՝ մինչեւ իսկ վրէժ-ինդրութեանցը մէջ: Երբ ձեռք անցուց ա՛յն ծովահէններն որ զինքը բռներ էին, որովհետեւ երդում ըրեր էր որ զանոնք խաչէ, զանոնք խաչը հանելէ առաջ խեղդել տուաւ: Երբէք չարիք մը չհասուց Աուռնելիոս Փագիտայի, որ իւր պահուած ժամանակը թակարդներ լարելով պիտի տանէր զինքը Սիլլայի յանձնէր, չնայելով որ հիւանդ եւ ծիրեալ էր.

եւ ստակ առնելով միայն թողուցեր էր որ փախչի: Մեռցրնել տուաւ իւր բարտաւարը՝ զՓիլէմօն, որ զանի թոնաւորելու խօսք տուեր էր. բայց չչարչարեց: Ակայութեան կանչուելով ընդդէմ Պուրլիոս Աղողիոսի որ իւր կնոջ սիրողն էր եւ սրբապղծութեամբ ամբաստանեալ, պատասխանեց թէ տեղեկութիւն չունէր, թէպէտեւ իւր քոյրը Յուլիա եւ մայրն Աւրելիա արդէն ճշմարտութիւնը խօսած էին. եւ որովհետեւ հարցուցին իրեն թէ՛ ինչո՞ւ ուրեմն իւր կինն արձակեր էր, «անոր համար որ, ըսաւ, ի՛նչ որ ինձ կը վերաբերի, ինչպէս ոճիրէ նոյնպէս եւ կասկածէ պէտք է գերծ ըլլայ:»

ԱՅ. Բայց ամենէն աւելի քաղաքական պատերազմին ատենն եւ յաղթութենէն յետոյ էր որ անոր գթութիւնն ու չափաւորութիւնը գմայլեցուց զամենքը: Պոմպէոս յայտարարեց թէ իբրեւ թշնամի պիտի նկատէր ամեն անոնք որ հասարակապետութեան կողմը չանցնին. ասոր դէմ Աեսար յայտարարեց թէ իբրեւ բարեկամ պիտի նկատէր ամեն անոնք որ չէզոք կենան: Այն ամեն զինուորները որ միայն Պոմպէոսի յանձնարարութեամբն իւր զօրացը մէջ մտած էին, թողուց որ անոր քով երթան: Աէրիդայի գիծերուն վերայ իւր թշնամիները որ երկու բանակատեղեաց հեռու չըլլալուն հաճար իւր զօրացը մօտեցած էին, սկսան համաձայնութեան վրայ բանակցիլ. բայց Ափրանիոս եւ Պետրէիոս ամօթ եւ նսխաօտինք ըրին անոնց, եւ թրէ անցուցին Աեսարի այն զինուորներն որ իրենց բանակատեղին մէջ գտան. այս նենգութիւնը վրէժխնդրութիւն ընելու չմղեց զԱեսար: Փարսաղի կռուոյն մէջ պոռաց որ ճանբայ թողուն քաղաքացուց: Իւր կուսակցութեան մարդերէն ո՛վ որ հակա-

ուակ կուսակցութենէ եղողներուն համար շնորհ մը ինդրեց, բնաւ չմերժեց: Իւր թշնամիներէն եւ ոչ մէկ սպաննուեցաւ բայց եթէ կոփաներու մէջ, ի բաց առեալ զՍփրանիոս եւ զՓաւստոս եւ զԼուկիոս Կեսար: պատանին. եւ դարձեալ չեն հաւատար թէ ասոնք աբ անոր հրամանան սպաննուած ըլլան: Սփրանիոս եւ Փաւստոս ներողութիւն առնելէ յետոյ ապստամբեր էին. եւ Լուկիոս Կեսար՝ Կեսարի ազատագրեալներն ու գերիները հրով եւ սրով ջնջեր էր քարքարոսաբար. նաեւ սպաննել տուած էր այն գազանները զորս կը մնուցանէին՝ ժողովրդեան առջեւ ի տեսարան բերելու համար: Աւերջապէս Կեսար՝ ամեն անոնց որոց ներումն չէր ստորագրած, ետքէն թոյլ տուաւ յԽտալիա վերադառնալու եւ առեմակալութեան եւ հրամանատարութեան հետամուտ ըլլալու: Միլայի եւ Պոմպէոսի արձանները վերականգնեց զորս ժողովուրդը տապալած էր: Աւելի եւս կը սիրէր արգելուլ այն չարիքը զոր իրեն հասցընել կ'ուզէին կամ իրեն համար կ'ըսէին, քան թէ պատժել: Երբ իրեն դէմ գաւազրութիւններ կամ գիշերային գումարումներ գտնէր, բաւական կը համարէր հասկըցընել թէ իմացած է: Անոնց որ իրենց ճառերուն մէջ զայն կը թշնամանէին, զօհ եղաւ հրապարակաւ ըսելու թէ՛ թո՛ղ չշարունակեն: Համբերութեամբ տարաւ այն չարախօսութեանց զոր Աւղոս Կէկիննա կծու եպերանաց գրութեան մը մէջ կ'ընէր եւ Պիթոլէոս իւր ոտանաւորներուն մէջ:

ՀԶ. Սակայն զանի կը կշտամբեն այնպիսի գործերու եւ խօսքերու համար, որք իշխանութեան զեղծումի կը նմանին, եւ կ'երեւի թէ կ'արդարացընեն անոր մահը: Գոհ չեղաւ տարապայման պատիւներ ընդու-

նելով, ինչպէս, երկարածգեալ հիւպատոսութիւն,
 մշտնջենաւոր գիկտատորութիւն, քննչի պաշտօն,
 կայսր եւ հայր հայրենեաց անունները կրել, պրծան
 մը՝ թագաւորաց արձաններուն մէջ, աթոռ մը՝ աւա-
 զավայրին մէջ. այլ մարդկային մեծութեանց սպի-
 մաններէն մինչեւ դուրս ելաւ. ծերակուտին մէջ եւ
 իւր դատարանին մէջ ոսկիէ աթոռ մ'ունէր. իւր ար-
 ձանն ի Երկէս տարուեցաւ մի եւ նոյն ճանգէսով զոք-
 կ'ընէին աստուածոց համար. տաճարներ, խորան-
 ներ, քահանաներ ունեցաւ. տարւոյն ամիսներէն մի-
 ոյն իւր անունը դրաւ. շնորհած եւ ընդունած պատի-
 ճանները խաղալիկ ըրաւ իրեն; Եւր երրօրդ եւ չոր-
 րորդ հիւպատոսութեանն ատեն՝ անունով միայն հիւ-
 պատոս եղաւ, եւ գիկտատոսութիւն բանեցոց: Եւր
 տեղն երկու հիւպատոս անուանեց ա՛յն երկու տարի-
 ներուն վերջին երեք ամիսներուն համաց, որոց մէջ
 տրիքուններէ եւ շինուածապետներէ ուրիշ ընտրու-
 թիւն չըրաւ: Պրետորներուն տեղն տեղապալներ
 դրաւ՝ քաղաքն իւր հրամանաց ներքեւ կառավարելու
 համար: Հիւպատոսներէն մին՝ յունուարի կաղանդից
 նախընթաց երեկոյին մեռնելով, աւուր մնացորդին
 համար՝ հիւպատոս ըրաւ զԿանինիոս որ զայն կրմէ
 խնդրեր էր: Մի եւ նոյն ժպրհութեամբ եւ բոլոր օ-
 րէնքներն առ ոչինչ գրելով է որ ատենակալներ հրա-
 ժարեցուց տարիներով. հիւպատոսակալն զարդուց
 զգեստն շնորհեց տասն պրետորներու. քաղաքացոց
 եւ մինչեւ իսկ ծերակուտի անդամոց կարգն անցուց
 կէս—բարբարոս Գաղղիացիներ. հարկաց եւ դրամոց
 տեսուչ ըրաւ իւր գերիներուն շատերը, եւ Աղեր-
 սանդրիոյ մէջ թողած երեք լէգէոններուն հրամանա-
 տարութիւնը տուաւ իւր սիրականներէն միոյն, իւր

ազատագրելոյն Ռուսիինի որդոյն:

ՀԷ. Եթէ Ամպիոսի պատմածին հաւատամք, Կեսար՝ իր գործերուն չափ քիչ զգուշաւոր խօսքեր կ'ընէր, հրապարակաւ: «Հասարակապետութիւնը, կ'ընէր, անուն մ'է միայն՝ առանց իրականութեան: Միլլա խիստ քիչ տեղեակ էր ասոր. վասն զի դիկտատորութենէ հրաժարեցաւ: Պէտք է որ այսուհետեւ աւելի ակնածութեամբ խօսին ինձի հետ, եւ իբրեւ օրէնք նկատեն իմ խօսքերս»: Այն աստիճան ժպրհեցաւ, որ երբ զոհեալ կենդանւոյ մը սիրտ չունենալը տեսնուելով՝ հմայող մը ըսաւ անոր Թէ չար նշան մի էր անի, Կեսար ըսաւ Թէ ինքն կրնար ուզած ատենը նշանները բարիի դարձնել. եւ Թէ զարմանալի բան մը չէ, եթէ զազան մը սիրտ չունենայ:

ՀԸ. Բայց անոր դէմ անհաշտելի ատելութիւն յարուցանողը սա՛ եղաւ որ՝ օր մը Մայր Աստղկան տաճարին առջեւ նստած ըլլալով ընդունեց ծերակոյտը, որ խմբովին կու գար՝ ի նպաստ իրեն տրուած պատուաբեր վճիռները ներկայացընելու: Ոմանք կը կարծեն Թէ Կոռնելիոս Բալբոս չ՞ողոց իրբ Կեսար ոտքի կ'ենէր. այլք կ'ըսեն Թէ՝ ոչ միայն տեղէն չեբերաց, այլ նաեւ ծուռ աչքով նայեցաւ Տրէքատիոսի, որ իմաց կու տար Թէ ոտքի ելնէ: Ասի կարի աններելի երեւցաւ. որովհետեւ ինքն սրտմտեր էր, երբ տրիբուններուն միայն մէկ հատը՝ Պոնտիոս Ակուիլա ոտքի չէր ելեր՝ յաղթանակաւ անոր դատարանին առջեւէն անցած ատեն, եւ պողտացեր էր «Տրիբուն Ակուիլա, ե՛տ առ ուրեմն ինձմէ հասարակապետութիւնը»: Եւ օրերով մէկու մ'ալ բան մը չէր խոստացեր, բայց եթէ սա խօսքն աւելցընելով. Ի՞նչ Պոնտիոս Ակուիլա ոտքի չ'ընէ:

ՀԹ. Այս Թշնամանաց վրայ զոր կ'ընէր ծերակուտին, աւելի եւս մեծ ամբարտաւանութեան գործ մը աւելցուց: Փողովորդեան արտաքոյ կարգի ցնծութեան ծայներովն Լատինական տօներէն վերադարձած ատեն, բազմութեան մէջէն մարդուն մէկն անոր արձանին վրայ դաբնիէ պսակ մը դրաւ՝ ճերմակ ժապաւէնով մը կապուած: Սպիդիոս Մարուլոս եւ Լէօէտիոս Փլավոս որ ժողովորդեան տրիբուններ էին, ժապաւէնը վերցընել տուին. հրամայեցին որ այն մարդն ի բանտ տարուի: Եեսար ցաւեցաւ տեսնելով թէ այս փորձն այսպէս չյաջողեցաւ, կամ լաւ եւս, ինչպէս որ նա քսաւ այն ատեն, չժողուցին որ թագը չընդունելու փառքն ունենայ. դառնապէս կշտամբեց տրիբունները եւ իրենց պաշտօնէն զրկեց: Այս վայրկենէս սկսելով, չկրցաւ զինքը սրբել այն յանդիմանութենէն զոր կ'ընէին, թէ թագաւոր կոչուիլ կը բաղձար: Թէպէտեւ երբ ժողովորդեան մէջէն այն անունը տուող ըլլար, կ'ըսէր թէ ինքն Եեսար է եւ ոչ թէ թագաւոր. թէպէտ նաեւս գայլական տօնից օրն երբ Մարկոս Անտոնիոս քանիցս ստիպելով՝ ատենախօսութեան բեմին մէջ անոր զլուխը թագ դնել ուզեց, Եեսար չընդունեց եւ Լապիտոլեան Սրամազդին նուիրեց: Զրոյց իլաւ թէ զօրածողովներով զԽտալիա ամայացընելէ եւ Հռովմայ մէջ հրամանատարութիւնն իւր բարեկամացը ձգելէ յետոյ, Հռովմէական կայսրութեան կեդրոնն ու զօրութիւնքն ի Յրովա կամ յԱղեքսանդրիա պիտի փոխադրէր: Մերակուտի ժողովոյն մէջ սա խօսքն իսկ պտըտեցաւ թէ հնգետամնապետն Լոտտա օրէնք մը պիտի առաջարկէր՝ թագաւորի տիտղոս տալու համար Եեսպարի. որովհետեւ Սիբիլլայից գրոց մէջ գրուած էր թէ Պարթեւք միայն

Քաղաքորէ մը պիտի յաղթուէին :

Ք. Պաւսանք՝ որպէս զի այս օրէնքն համար իրենց քուէները տալու չաքարտաւորին, փութացին իրենց ձեռնարկութիւնը զործադրելու : Եւ սկզբան միայն երկու կամ երեք հոգի մէկանց ժողովուելու կարողանալով, ի մի զումարուեցան եւ ընդհանուր ժողով մ'ըրին : Ժողովուրդն էր զանոնք հրաւիրողը : Կառավարութեան վիճակին չհանելէ զատ, ժողովուրդը կ'ատէր քանաւորութիւնը եւ վրէժինդիրներ կը փնտռէր : Պաղգիացոց՝ ծերակաւտին մէջ մտնելնուն տռնիւ, սա ծանուցումն փակցուցին . « Հասարակութեան իմաց կը տրուի որ ծերակաւտին նանբան չցուցնեն նոր ատենակալաց » : Հոովմայ մէջ կ'երգէին . « Պաղգիացիները զորս Կեսար յաղթանակով բերաւ, ծերակաւտին մէջ ձգեցին իրենց զգեստը որ միջնածիրանի զգենուն » : Կուլինտոս Մաքսիմոս որ երեք ամսուան համար հիւպատոս անուանեալ էր, տեսարան եկած ատեն՝ ըստ սովորութեան իմաց տրուեցաւ ով ըլլալը . չորս կողմէն երեսին պողացին թէ հիւպատոս չէ : Կեսեստիոս եւ Մարուլլոս՝ տրիբունութենէ իյնալնէն յետոյ, ժողովրդեան յառաջիկայ ժողովներուն մէջ շատ մը ձայն զատրկեցան հիւպատոսութեան համար : Ղակիոս Բրոտոսի արծանին վերայ զրեցին . « Աստուածները տա՛ն որ ապրիս » եւ Կեսարի արծանին վրայ, « Բրոտոս հիւպատոս եղաւ՝ Քաղաւորները վանած ըլլալուն համար . սա Քաղաւոր եղաւ՝ հիւպատոսները վանած ըլլալուն համար » : Վանսունէն առիթի քաղաքացիք դաւաճանեցան սնոր դէմ . իրենց գլուխն ունէին զԿ. Կայիոս, զՄարկոս եւ զՊակիմոս Բրոտոս : Եւ սկզբան վաթանեցան թէ ի՛նչ վերսլով զանի կորսընցընեն . թէ արդեօք Արէսի-

Պաշտին ժողովոյն ատեն՝ ա՛յն վայրկենին որ տրի-
բունները քուէ տալու պիտի կոչուէին, մէջերնուն մէկ
քանին զանի կամուրջէն վար ձգե՞ն ու մէկն ալ վարը
զայն սպաննէ՞, կամ թէ Նուիրական ճանրուն մէջ
կամ Յատրոնին մուտքին վերայ յարձակի՞ն անոր
վերայ: Սակայն երբ որոշեցաւ որ ձերակուտի ժո-
ղովն մարտի իղոսի ատեն՝ Պոմպէոսի շինած սրահին
մէջ ըլլայ, ամենքն ալ համաձայնեցան որ ասկէ աւե-
լի նպաստաւոր ժամանակի կամ տեղոյ չսպասեն:

ԶԱ. Հրաշալի բաներ Կեսարի իմացուցին իւր
մերձեցեալ վախճանը: Քանի մ'ամիս յառաջ գաղ-
թականներ, որոց Կամպանիոյ մէջ հողեր տուած էր,
տուներ շինելու վերայ ըլլալով՝ հին գերեզմանները
կը պրպըտէին այնքան հետաքրքրութեամբ որ մերթ
ընդ մերթ հինաւորց շիրիմներու պատահեցան. ա՛յն
տեղն ուր՝ կ'ըսէին թէ Կապուի հիմնադիրը՝ Կապիս
Քաղուած էր, արուրէ սեղան մը գտան՝ վերան Յու-
նարէն արձանագրութեամբ մը, որոյ իմաստը սա էր
թէ՝ Սրբ Կապիսի աճիւնները գտնուին, Յուլիոսի
սերունդէն մէկը՝ իւր մերձաւորաց ձեռօքը պիտի
սպաննուի, եւ Իտալիոյ թշուառութեամբ պիտի լու-
ծուի վրէժը: Այս եղելութիւնը չենք կրնար իբր ա-
ռասպելական կամ շինծու նկատել. Կոռնելիոս Քալ-
բոս՝ Կեսարի մտերիմ բարեկամն է որ կը պատմէ
ասի: Մի եւ նոյն ժամանակներն իմացաւ որ ա՛յն
ձիւրը զորս Ռուբիկոնէն անցած օրը նուիրագործած
էր եւ թողած էր ազատօրէն արածուելու, բան չէին
ուտեր բնաւ, եւ առատ կ'արտասուէին: Սպորիննա
հմայն զոհի մը մէջ իմացուց անոր թէ վտանգ մը կայ
սպառնացող, որուն ենթակայ պիտի ըլլայ մարտի ի-
ղոսէն առաջ:

Մոյն այս իզոսի նախատօնակլին զանազան տեսակ Յուշմաներ մերձակայ անտառէ մը հալածեցին եւ բզկտեցին ցախսարեկ մը, որ ձերակուտին սրահին վերայ թառեր էր՝ բերանը դափնիի ճիւղ մը բռնած: Եւ այն գիշերն՝ որոյ հետեւեալ օրն սպաննուեցաւ, բունին մէջ իրեն այնպէս կու գար որ ամպերէն վեր կը թռչէր, եւ Սրամագղի ձեռքին կը դաչէր: Իւր կլինը՝ Լաւպուրնիա երազին մէջ տեսաւ, որ տանը գագաթը վար կ'իյնար, եւ թէ ամառինը հարուածներով վիրաւորուած էր իւր ըսգկացը մէջ: Իւր սենեկին դռներն իրենք իրենց բացուեցան: Բոլոր այս պատճառներն եւ իւր առողջութիւնը որ օրկար վիճակի մէջ էր, սկսան զանի վարանեցընել, չէր գիտեր թէ արդեօք տունը մ'նա՞յ եւ ուրիշ ատենի ձգէ՞ ինչ որ միտքը դրած էր այն օրն ձերակուտին մէջ ընել. բայց Եւեկիմոս Բրոտոս յարդրեց որ բացակայ չըլլայ ձերակուտէն, որոյ անդամները մեծ թուով եւ երկար ատենէ ի վեր իրեն կ'ըսպասէին: Ուստի ցերեկուան հինգերորդ ժամոյն ատենները զուրս ելաւ: Յիշատակագիր մը ներկայացուցին որ դաւաճանութեան վերայ մանքամասն տեղեկութիւն կու տար. իսկ նա խառնեց ուրիշ գրութեանց հետ զորս ծախս ձեռքը բռներ էր, իբրեւ թէ զայն կարդալն ուրիշ ատենի ձգելով: Ետտ մը զոհեր մորթեցին, բայց եւ ոչ մին բարի նշան մը ցուցուց. իսկ նա կրօնական այս զարհուրանքն առ ոչինչ գրելով ձերակուտէն ներս մտաւ՝ Սպուրիննան ծաղրելով: «Բայց ահապսիկ մարտի իզոսն եկաւ առանց արկածից, ըսաւ: — Զանցաւ» պատասխանեց հմայն:

ԶԲ. Երբ տեղը նստաւ, դաւաճանները զայն շրջապատեցին իբրեւ իրենց յարգանքն անոր մատուցանե-

լու համար. եւ ահա Տոլլիոս Գիմբեր, որ յանձն առած էր սկիզբն առնել, մօտեցաւ իբրեւ անկէ շնորհ մը խնդրելու համար. եւ երբ Լեսար նշան տուաւ որ իւր խնդիրքն ուրիշ ժամանակի Թողու, Գիմբեր բռնեց անոր արտամունձանին վերէն. Բռնութիւն է ըրտար, պողաց Լեսար: Այն ատեն երկու Լասկաներէն մին կը զարնէ զԼեսար վզին քիչ մը տակէն: Լեսար կը բռնէ Լասկայի բազուկը, եւ իւր ձեռքն եղող սլաքովն զայն կը հարուածէ: Յարձակիլ կ'ուզէ, դաշունի երկրորդ հարուած մը կ'արգելու. կը տեսնէ որ ամեն կողմէն երկաթ բարձրացուցեր են իւր վերայ. այն ատեն կը պատատէ իւր գլուխը, եւ ծախ ձեռքովը վար կ'իջեցընէ պատմունձանը ու կ'իյնայ վայելուչ իմն կերպիւ: Քսաներեք հարուած ընդունեց: Առաջին հարուածին՝ հեծուծեան ձայն մի արձակեց առանց խօսք մ'արտասանելու. ոսկայն քմանք կը պատմեն Թէ՛ սա խօսքն ըսաւ Քրոտոսին որ յառաջ կու գար զարնելու համար. Դ՛ն ու, Ե՛րբեք է՛: Քիչ մը ատեն գետինը փռուած մ'նաց: Ամեն մարդ վախեր էր: Վերջապէս երեք գերիներ զայն իւր տունը բերին պատգարակով մը, որմէ դուրս կախուած էր մէկ բազուկը: Այսչափ վէրքերուն մէջ միայն մէկ հատն զոր մահաբեր գտաւ անոր բժիշկը՝ Անտիստիոս, երկրորդ հարուածն էր զոր կուրծքին ընդունած էր: Դաւանաներուն դիտաւորումինն էր դիակը Տիրբայի մէջ ձգել, անոր ինչքն 'ի պետումիւն գրաւել եւ բոլոր գործքերն անվաւեր հրատարակել, բայց Անտոն հիւպատոսէն եւ հեծելոց զօրապետ Լէպիդէն վախճալնոն համար չկրցան:

ԶԳ. Ապա, նորա աներոջ՝ Ղուկիոս Պիտոնի խնդրանքն անոր կտակը բացին եւ կարդացին Ան-

տոնի տանը մէջ: Նախընթաց սեպտեմբեր ամսոյ մէջ շինած էր այս կտակը՝ Լավիկանոն անուանեալ գիւղական տան մը մէջ, եւ Սատեան կուսանաց առաջնոյն յանձնեք էր: Եւ Յուրերոն կը պատմէ թէ՛ իւր առաջին հիւպատոսութենէն մինչեւ քաղաքական պատերազմին սկիզբը, սովորութիւն ըրած էր իւր կտակին մէջ իրեն ժառանգորդ ընել զՊոմպէոս, եւ թէ՛ ատենաբանութեան մը մէջ՝ այն պարբերութիւնն իւր զինուորացը կարդացած եւ էր: Քայց իւր վերջին կարգադրութիւններովը երեք ժառանգորդ կ'անուանէր, որոնք քրոջ թոռներ էին. Եւ Հոկտաւիոսին կու տար ժառանգութեան երեք քառորդը. Ղուպիոս Պինարիոսի եւ Եուլինտոս Պէտրիոսի՝ վերջին քառորդը: Եւ տակին վերջաբանութեանը մէջ որդեգիր կ'ընէր զՀոկտաւիոս եւ իւր անունն անոր կու տար: Զինքն սպաննողներուն շատերը իմամակալ կը կարգէր իւր որդւոցը՝ եթէ ունենար: Իւր հրիտակառոններուն երկրորդ դասին մէջ կը ընէր զՊեկիմոս Քրոտոս, Հռովմայիցի ժողովրդեան կու տար իւր պարտէզներն որ 'ի Յիբրա, եւ մարդ գլուխ երեք հարիւր սէստէրկ:

ԶԳ. Յուդարկաւորութեան օրն որոշուելով, Արէսի—Պաշտին վերայ՝ Յուլիայի գերեզմանին բով փայտակոյտ մը կանգնեցին, եւ ոսկեգօծ մատուռ մը ատենախօսութեանց բեմին դիմացն՝ ըստ օրինակի Մայր Աստղկան տաճարին, դրին այն: Կտեղ փղոսկրեայ դագաղ մը, որուն վերայ ձգուած էին ոսկեղէն եւ ծիրանի կերպաս մը՝ որ զինու յաղթութեան նշան մը կը կրէր, եւ նոյն այն պատմութեանը զոր զգեցած էր սպաննուած ատենն: Եւ որովհետեւ տեսան որ եթէ յուդարկաւորութեան չուոյն կարգը պահել ուզեն, բոլոր օրը չպիտի բաւէ այն խուռն բազմութեան որ ըն-

ծանր կը բերէր փայտակուտին համար, ուստի յայտարարեցին որ ամեն մարդ առանց կարգի երթայ եւ ուզած ճանախն, ու իւր նուէրները յԱրէսի—Պաշտը տանի: Յուդարկաւորութեան խաղերուն մէջ գթութիւն եւ սրտմտութիւն զրգուելու համար շինուած շատ մը երգեր երգեցին, ինչպէս են Այասիի մենախօսութիւնը՝ Պակովիոսի կտորին մէջ, որուն անունն է ԶԵՆՆԱԿԻՆՅԻՆ:

Սղէ նոցա փրկիչ զի զո՞հ եղէց նոցա, եւ այլն.

եւ Աստիոսի ԵԿԻՐԵԻՆը, որ զրեթէ առաջնոյն նման է: Փոխանակ դամբանական ճառի, Անտոն հիւպատոս, քարոզի մը բերնով կարողալ տուաւ վերջին ծերակուտին վճիռն որ Աստուածային եւ մարդկային բոլոր պատիւներն ամոր կ'ընծայէր, եւ ա՛յն երդումն որով իւրաքանչիւր ոք զինքն պարտաւոր կ'ընէր իւր կեանքը վտանգի դնելով զայն պաշտպանել: Քիչ իօսք աւելցուց այս ընթերցումին վերայ:

Պաշտօնի մէջ եղող կամ պաշտօնէ ելած ատենակալներ՝ հասարակաց հրապարակը տարին հանդիսական դազաղը: Ոմանք կ'ուզէին Արամազդի սրբավայրին մէջ այրել զայն, այլք՝ ծերակուտին մէջ: Յանկարծ սուրով զինեալ եւ երկու զեղարդ կրող երկու մարդ կրակ տուին դազաղին՝ ճրագնեղով. եւ անմիջապէս ամեն մարդ փութաց հոն նետել չոր փայտ, նստարան, դատատրաց աթոռ, եւ ինչ որ ծեռքերնուն կը հանդիպէր: Յրինգ նուագողներ եւ հոպիտներ հոն կը նետէին յաղթական զգեստներին զոր հագած էին արարողութեան համար. լէզէնեան հին զինուորներն՝ զէնքերնին, որով զարդարուած էին ի-

րենց զօրապետին յուղարկաորումեան համար. կանայք՝ իրենց եւ իրենց զաւակաց զաղղերը: Օտարականք մամնադից եզան այս հասարակաց սուզին. փայտակոտին շուրջը պտըտեցան, իւրաքանչիւրն իւր ցաւակցութիւնն ըստ իւր երկրին սովորութեան յայտնելով: Հրեաները գիշերներով անոր աճիւններուն բով հսկեցին իսկ:

ՁԵ. Յուղարկաորութենէ անմիջապէս յետոյ ժողովուրդը Քրոտոսի եւ Կասիոսի տոմերը վազեց, եւ շատ զժուարութեամբ ետ մղուեցաւ: Հելվիոս Կիմնա անոնով մէկուն կը հանդիպին. կը կարծեն թէ Կոռնելիոս Կիմնա տրիրոմն է, որ նախընթաց օրն Կեսարի դէմ առենախօսած էր խստութեամբ. կ'ըսպանեն զանի. եւ մէկն ալ անոր գլուխը տրգի մ'անցուցած կը տանի: Ըստ կարգին, հասարակաց հրապարակին մէջ Սփրիկեան մարմարինէ սիւն մը կանգնեցին՝ վրան սա արձանագրութեամբ. Ա- Հ-յ-Է-Գ-Է-Գ-Է-Գ-Է-Գ: Սրկար ատեն ժողովուրդը հոն կ'երթար զոհ կը մատուցանէր, ուխտեր կ'ընէր եւ վէճեր կը լըննցընէր՝ յանուն Կեսարի երդումն ընելով:

ՁԶ. Ամանք կասկած ունին թէ Կեսար այլ եւս հոգ չէր ընէր որ երկար ապրի, եւ թէ այս պատճառաւ է որ չէր նայեր իւր վաատողջութեանը, եւ բանի տեղ չէր դներ չարագոյժ կանխատեսութիւններն ու իւր բարեկամաց կանխազգացութիւնները: Եստերը կը կարծեն թէ ծերակոտին վերջին վճիռներուն վերայ եւ ա՛յն երդումին վերայ զոր յիշեցինք, Կեսար՝ զինքն այնքան ապահով կը հաւատար, որ ճանրեց Սպանիացի անճնապահները որ զինքը կը շրջապատէին սուր ՚ի ծուին: Այլք կը հաւատան թէ լաւ եւս կը սիրէր իւր Յշամեաց թակարդներուն մէջ ընկնիլ,

քան թէ միշտ վախ ունենալ անոնցմէ. եւ ամենք կը պատմեն թէ սովորութիւն քրած էր ըսել թէ «իւր անձին պահպանութիւնը՝ իրմէ աւելի հասարակապետութեան շահուն կը վերաբերէր, թէ ունեցած վառքն ու իշխանութիւնը բաւական էր. բայց, թէ իրմէն յետոյ՝ Հռովմ խաղաղութեան մէջ չմնալէ զատ քաղաքական պատերազմներու մէջ պիտի ընկնէր. եւ այնչափ քաղցր յաղթողներ չպիտի ունենար»:

ՁԷ. Գրեթէ ընդհանրապէս կը համաձայնին թէ անոր մահն գրեթէ այնպէս եղաւ, ինչպէս որ նա բաղձացած էր: Օր մը երբ Քսենոփոնի մէջ կը կարկար թէ՛ Կիւրոս իւր վերջին հիւանդութեանը մէջ իւր յուղարկաւորութեանը համար կարգադրութիւններ ըրեր էր, այս տեսակ մահուան համար արհամարհանք ցուցուց, եւ իւր մահուան յանկարծական ըլլալուն բաղձանք ցուցուց: Մարտի իդոսին նախընթաց իրիկունը, Լէպիդոսի տունն ընթրած ատեն, կը վիճէին թէ ո՞ր մահն է ամենէն քաղցր. Կեսար կարծիր յայտնեց թէ ամենէն յանկարծականն ու անմիջականն:

ՁԸ. Յիսունեւեկեց տորեկան հասակին մէջ սպաննուեցաւ: Աստուածոց կարգը դասեցաւ ոչ միայն կրօնական արարողութեամբ, այլ նոյն իսկ ժողովրդեան ներքին համոզմամբ: Այն խաղերուն ժամանակն զորս նորա ժառանգորդը՝ Օգոստոս կը տօնէր նորա Աստուածացուցման համար, հերարձակ զխատոր մը երեւեցաւ եօթն օր. ցերեկուան ժամը տասնութէկին ժամանակները կը տեսնուէր. եւ հաւատացին թէ Կեսարի հոգին էր որ յերկինս ընդունուած էր. ահա ասոր համար է որ անոր պատկերին մէջ՝ միշտ լիտան վրայ աստղ մը կայ: Պատով հիւսել տուին

ծերակուտին այն սրահն ուր նա սպաննուեցաւ՝ Մարտի իղոմն Աստուծոյ հայրանքովն կոչուեցաւ: Եւ արգիլուեցաւ որ այն օրն երբէք ծերակոյ տն չգումարուի:

ՁԹ. Ջայն սպաննողներէն եւ ոչ մին անկէ յետոյ՝ երեք տարիէն աւելի ապրեցաւ. եւ ոչ մին բնական մահուամբ մեռաւ. ամենքն ալ դատապարտուեցան, ամենքն ալ կորան, իւրաքանչիւրն տարբեր կերպով, ոմանք կռուի մէջ, այլք նաւաբեկութեան մէջ. շատերն ինքզինքնին սպաննեցին նոյն այն երկամովն որով զարկին զԵսասար:

Օ Կ Ո Ս Տ Ո Ս

Ա. Հոկտաւիա ընտանիքն Վէլլէտրիի առաջին ընտանիքներէն մին էր ի վաղուց. բազմաթիւ յիշատակարաններ ասոր կը վկայեն: Քաղաքին բազմակոխ տեղերէն մին երկար ժամանակէ ի վեր Հոկտաւիոսի թաղ կը կոչուէր: Աը ցուցնէին պանդոկ մը որ նուիրեալ էր այս անունով մարդու մը, որ հրամանատարութիւն կ'ընէր պատերազմի մը մէջ՝ ընդդէմ դրացի ժողովրդեան մը. եւ որ՝ Արէսի զոհ մատուցած միջոցին, թշնամեաց յանկարծական բորբոքման լուրն առնելով, զոհին միտերը կրակին վրայէն վերուց կէս խորովեալ, եւ ըստ սովորութեան բաժնելով, կոխին վազեց եւ յաղթանակելով վերադարձաւ: Աար նաեւ հասարակաց վճիռ մը, որ կը հրամայէր ամեն տարի Արէսին զոհ մը մատուցանել նոյն այն ձեւով, եւ որ զոհին մընացորդները Հոկտաներուն կը թողուր:

Բ. Այս ընտանիքն զոր Հինն Տարկուին ծերակոյտին ստորին դասուն մէջ մտցուց եւ ապա Սէրփիոս Տոլլոս պատրկական ընտանեաց կարգն անցուց, ետրին ռամկական եղած էր. եւ վերջապէս մեծաւ դժուարութեամբ իւր առաջին աստիճանին մէջ վերահաստատուեցաւ ի ձեռն զիկտատորին Յուլիոս Աեսարի:

Գ. Ռեպիոս՝ Հոկտաներուն առաջինն եղաւ, որ ժողովրդեան բուէրովն ատենակալութեան պատուոյն հասաւ: Գանձապետ եղաւ, եւ երկու որդի թողուց, Անէոս եւ Աայիոս. որք Հոկտաւիա ընտանիքին երկու ճիւղերը

կազմեցին, բայց շատ տարբեր ճակատագրերով: Կնէոս եւ իւր սերունդը՝ բոլորն ալ մեծամեծ պաշտօններու բարձրացան: Կայիոս եւ բոլոր իւր յետնորդքն, բաղդին կամ միաութեան ներքեւ, ասպետաց կարգին մէջ մնացին մինչ Օգոստոսի հօրն ատեն: Այս վերջնոյն մեծ համ իբրեւ տրիբուն զինւորաց ծառայեց Սիկիլիոյ մէջ, Էմիլիոս Պապպոսի հրամանաց ներքեւ: Անոր համ՝ Թաղային գործոց տուաւ իւր փառասիրութիւնը, եւ առատութեան ու հանգստութեան մէջ ծերացու: Ետ մը հեղինակներ գրած են այս մանր տեղեկութիւնները: Նոյն ինքն Օգոստոս կը պնդէ, թէ ասպետական, հինեւ հարուստ ցեղէ է՝, եւ կը խոստովանի թէ իւր հայրը՝ իւր անունն ունեցողներուն առաջինն է որ ծերակուտին անդամ եղած է: Մարկոս Անտոնիոս զայն կը յանդիմանէ ըսելով թէ իւր նախնեացը մէջ Թորիոմեան Ռէստիոն անուն ազատագրեալ մը եւ սեղանատր մը կան: Ահա այս է ամենը զոր կրցայ զըտնել Օգոստոսի ծագմանը վրայօք՝ հօր կողմանէ:

Դ. Անոր հայրը՝ Հոկտաւիոս, երիտասարդութեան ժամանակէն հարուստ էր եւ մեծարեալ, եւ շատ զարմանալի է որ կը պնդեն թէ դրամափոխութիւն եւ մինչեւ իսկ միջնորդութիւն ըրած է: Առատութեան մէջ յղփացած, դիրութեամբ պաշտօններու հասաւ, եւ զովելի կերպիւ վարեց զանոնք: Պրետորութենէն յետոյ՝ Մակեդոնիոյ կառավարութիւնն առաւ, եւ հոն երթալէն յառաջ, իւր ճամբուն վրայէն ջնջեց ա՛յն աւագակաց մնացորդները, որք Կատիլինիոյի եւ Սպարտակոսի ետեւէն զացած էին, եւ որք Թորիոմի երկիրը կը գրաւէին: Երակոյտն անոր տուած էր այս յանձնարարութիւնը՝ արտաքոյ կարքի կերպիւ: Իւր զաւար թէ՛ արդարութեամբ եւ թէ՛ քաջարտութեամբ կա-

ռավարեց: Մեծ ճակատամարտ մը վաստկեցաւ ընդդէմ Բէտսէից եւ Թրակացւոց, եւ հռովմայեցի ժողովրդեան նիզակակիցներուն հետ ա'յնքան լաւ վարուեցաւ, որ Աիկերոն՝ իւր նամակներուն մէջ որր դեռ կեցած են, անոր եղբայրը զԱուլինտոս՝ որ այն ատեն Ասիոյ անթիհիւպատոս էր եւ զորմէ դժգոհութիւն կ'ըլլար, կը յորդորէ որ հասարակապետութեան նիզակակիցներուն սիրցունէ զինքը՝ իւր դրացւոյն Հոկտաւիոսի պէս:

Ե. Մակեդոնիայէն վերադարձին, երբ ըստ ամենայնի պատրաստ կը ցուցնէր զինքն հիւպատոսութիւն խնդրելու համար, մահն յանկարծ եկաւ տարաւ: Իւր առաջին կնոջմէն՝ Անրարիաէն թողուց աղջիկ մը Հոկտաւիա անունով. եւ երկրորդ կնոջմէն՝ Ատիայէն, ուրիշ Հոկտաւիա մը եւ զՕգոստոս: Ատիան, Մարկոս Ատիոս Բալբոսի՝ եւ Աեսարի քրոջ Յուլիայի դուստրն էր: Բալբոս հօր կողմանէ Արիկիայի բնիկ էր. եւ իւր ընտանեացը մէջ խել մը ծերակուտի անդամներ եղած էին. մօր կողմանէ, շատ մօտ ազգական էր Պոմպէոսի: Պրետորութեան պատիւն առած էր եւ Աամպանիոյ հողերը բաժնելու համար անուանեալ քսան զործակատարներէն մին եղած էր, Յուլիոս Աեսարի օրինաց զօրութեամբն: Մակայն Անտօն՝ զՕգոստոս ցած ազգի ցուցնելու համար յամառելով կը պնդէ, թէ նորա մօր հաւը ափրիկեցի էր, եւ Արիկիայի մէջ խանութ բռնելով երբեմն դեղավաճառութիւն եւ երբեմն հացագործութիւն ըրած էր: Բարմացի Աասիոս՝ իւր նամակներէն միոյն մէջ, հացագործ եւ սեղանաւոր նախահարց որդւոյ տեղ կը դնէ զՕգոստոս, եւ դեմ առնելով այսպէս կ'ըսէ. «Մայրդ Արիկիոյ ամենախորշելի մէկ ջաղացքին մէջ ալիւր կը վաճառէր, եւ հայրդ՝

Նէրոլոսի մէջ առած տուած ստակէն աղտոտած ձեռքերովը կը շաղուէր:»

Ջ. Օգոստոս՝ Կիկերոնի եւ Անտոնի հիւպատոսութեան ժամանակը ծնաւ, սեպտեմբերի 20ին, արեւու ծագումէն քիչ մ'առաջ, դէմ յանդիման Պալատին լերին, Էլ-Է Էլ-Է անունով տեղի մը մօտն, ուր հիմա մատուռ մը կայ որ անոր մահուանէն քիչ մը յետոյ շինուած է: Ծերակուտին գրութիւնները կը պատմեն, թէ Կ. Լէկտորիոս՝ երիտասարդ պատրիկն, շնուծեան մեղապարտ դատուած ըլլալով, իւր պատիժը մեղմացընել տալու համար՝ իւր երիտասարդութիւնը եւ իւր նախնիքը ի մէջ բերելէ զատ՝ սա եւս կը յաւելուր, թէ Օգոստոսի ծնած տեղւոյն տէրն, եւ սանկ ըսենք՝ իբր փոխանորդ ժողովուրդապետի գտնուելու առաւելութիւնն ունէր. թէ, խնդրեր էր որ ներողութիւն պարգեւեն ի շնորհս ա՛յն դից, որ նորա սեպհական եւ ընտանի էին. եւ թէ, ծերակոյտն հրամայած էր որ այն տեղն նուիրագործուի:

Է. Տակաւին կը ցուցնեն անոր նախնեաց տունը ուր նա սնաւ. Լէլլէտրիի արուարձաններէն միոյն մէջ: Այն սենեակն յորում զայն դիեցուցին, չափազանց փոքր է եւ մառանի կը նմանի: Լէլլէդրիի մէջ՝ աներկբայ կը հաւատան, թէ այն տեղ է որ ծնաւ, կը խղճեն ու անկէ ներս չեն մտներ, բայց եթէ ի հարկէ ստիպեալ եւ ակնածութեամբ: Հին աւանդութիւն մ'է թէ առանց ակնածութեան այն տեղէն ներս մտնողներուն՝ վրան յանկարծական սոսկում մը կը տիրէ, եւ այս կարծեաց հաստատութիւն տուողը սա՛ է, որ անգամ մը մարդուն մէկն՝ որ այդ տեղը նոր գներ էր, ըստ դիպուածոյ կամ ի՛նչ բան ըլլալը հասկընալու համար՝ այն սենեկին մէջը պառկած ըլլալով, բանի մը ժամ

յետոյ յանկարծական եւ անգիտելի գորութիւն մը զայն այն տեղէն վերուց, եւ մարզն՝ իւր անկողնոյն հետ դրանն առջեւ զսնուեցաւ, գրեթէ կիսամեռ :

Ը. Տղայութեանն ատեն Թորինոս մականունն ունեցաւ, իւր սերնդեան ծագումը յիշելու համար, եւ կամ անոր համար, որ անոր ծննդենէն թիչ ժամանակ յետոյ, հայրը՝ Հոկտաւիոս, Թորիոսի երկրին մէջ յաջողութիւններ ունեցաւ : Կարծեմ, կրնամ ըստ բաւականին իրաւամբ ապահովել թէ Թորինոս մականունը ունեցած էր՝ ա՛յն արուրէ շիգղին նպելով զոր ես գտայ, եւ որուն վրան անոր տղայական հասակին պատկերը կայ՝ այս մականունով, եւ գիրերը գրեթէ սարուած են ժանգէն : Այս շիգղը կայսեր ընծայեցի, որ խնամով պահածներուն կարգը դրած է զայն : Անտոն իւր նամակներուն մէջ ստէպ Թորինոս կը կոչէ զայն՝ իբր արհամարհութեամբ, եւ Օգոստոս բաւական կը համարի անոր պատասխանել, թէ շատ զարմանալի բան է որ ժամանակաւ այս ինչ մականունն ունեցած ըլլալուն համար զինքն թշնամանեն :

Յետ ժամանակի Կեսար մականուանեցաւ, եւ վերջապէս Օգոստոս, առաջինը՝ իւր հանւոյն եղբորը կրտակին համաձայնելով, եւ երկրորդն՝ Մունատիոս Պլանկոսի խրատովն, որ կը ստիպէր այս անունը նախամեծար համարիլ բան զՌոմուլոս անունն զոր անոր տալ կ'ուզէին՝ իբրեւ երկրորդ հիմնադիր Հռովմայ : Օգոստոս անունը նոր էր եւ պատուական. միայն կրօնական եւ սրբազան բաներու կը գործածուէր, ինչպէս որ զայս կ'ապացուցանէ բառին ստուգաբանութիւնը եւ Յնէոսի մէկ խօսքը :

Թ. Զորս տարեկան էր երբ հայրը կորանցուց. տաան ու չորս տարեկան էր, իւր հանւոյն Յուլիայի

դամբանականը խօսեցաւ . տասն ու վեց տարեկան էր, այրական պատմութեանն առտ . եւ Կեսարի՝ Սփրիկեցւոց վրայ տարած յաղթանակին ատեն զնւորական պարգեւներ ընդունեց, թեպէտ եւ տակաւին իր հասակը չէր ներեր պատերազմի երթալ: Բիշ մը ժամանակ յետոյ, իւր մօրեղբայրը՝ Սպանիայ երթալու եւ Պոմպէյոսի որդւոց դէմ կռուելու համար ճամբայ ելած ըլլալով, ինքն ալ ելաւ քիչ մարդով, եւ թշնամիներով լեցուած ճամբէ մը անոր ետեւէն գնաց, թէպէտ եւ նոր ազատած էր ծանր հիւանդութենէ մը: Նաւաբեկութիւն եւ կրեց. բայց վերջապէս հասաւ Կեսարին քով, որն որ անոր այս նախանձախնդրութենէն սրտաշարժեցաւ, եւ որ լաւ նշմարեց անոր մեծօրոյս բնաւորութիւնը ինչպէս նաեւ այն ճարտարութիւնը զոր ցցուցած էր վտանգներէն ազատելու համար: Կեսար Սպանիոյ նուաճումէն յետոյ, Բակիացւոց եւ Պարթեւաց դէմ ընելիք բաներ ունենալով, Արեւելքի ճամբուն վրայէն զանի իրմէ յառաջ յԱպողոնիա ղրկեց, ուր նա ուսաւ գրագիտութիւն . այն տեղ է որ իմացաւ դիկտատորին մահը, որ զինքը իւր ժառանգորդն կ'անուանէր:

Ի սկզբան այնպէս խորհեցաւ որ մօտակայ լէզէոններուն օգնութեանը դիմէ. բայց այս միջոցն իբրեւ անխորհեմական եւ վաղվադուտ՝ մէկդի ձգեց: Սակայն ելաւ ի Հռոմ վրէպելու, եւ իւր մօրն վարանմանցն ու իր աներոջ Մարկիոս Փիլիպպոս հիւպատոսական անձին խրատուցն հակառակ որ ամենայն զօրութեամբ կը ջանար անոր միտքը փոխել, նա վարուեցաւ իբրեւ ժառանգորդ Կեսարի: Սւ ահա բանակի մը գլուխը գտաւ զինքը. կառավարեց հասարակապետութիւնը Անտոնի եւ Լէպիդոսի հետ, յետոյ միայն Անտոնի

հետ տամն ու երկու տարի. եւ վերջապէս միակ եւ բացարձակ վեհապետ եղաւ քառսուն ու չորս տարի:

Ժ. Այս է ահա անոր վարուց համառօտութիւնը: Անոր իւրաքանչիւր մասը մանրամասնաբար պիտի պատմեմ ո՛չ ըստ ժամանակաց կարգի, այլ տարբեր առարկայներն զատ զատ դասերու բաժնելով, որպէս զի աւելի յստակ եւ որոշ կերպիւ մը ի տես բերեմ:

Հինգ քաղաքական պատերազմ ըրաւ. Մօտէնայի պատերազմն, Մակեդոնիայի, Պէրուզայի, Սիկիլիոյ եւ Ակտիոմի պատերազմները. առաջինը՝ եւ վերջինը Մարկոս Անտոնիոսի դէմ, երկրորդը՝ Բրոտոսի եւ Կասիոսի դէմ. երրորդը՝ երրորդապետին եղբօրն Անտոնի դէմ. չորրորդը՝ մեծին Պոմպէոսի որդւոյն Սէկստոսի դէմ:

ԺԱ. Բոլոր այս պատերազմներուն շարժառիթը սա էր, որ Օգոստոս զինքը պարտաւոր կը համարէր իւր մօրեղբօր մահուան վրէժը լուծելու, եւ անոր կըտակին ու դիկտատորութեան գործքերուն վաւերականութիւնը պաշտպանելու:

Ապօղօնիայէն գալուն պէս միտքը դրաւ, որ իրաւաբանական կերպով մը հարուածէ զՌոտոս եւ զԿասիոս, որոնք երբէք չէին յուսար ասի. եւ որովհետեւ Հռովմէն դուրս ելեր էին ամեն վտանգէ ազատ ըլլալու համար, զանոնք իբրեւ մարդասպան ամբաստանեց՝ թէպէտեւ բացակայ էին: Նոյն ինքն տօնեց այն խաղերն, որ դրուած էին ի յիշատակ Փարսալի ճակատամարտին, վասն զի անոնք որոց պաշտօնն էր այդ, չէին համարձակեր կատարելու: Իւր ձեռնարկութիւնները աւելի իմն զօրութեամբ քայլեցնելու համար, ուզեց ժողովրդեան մէկ տրիբունին տեղն սնցնիլ որ նոր մեռեր էր. եւ այս աստիճանը խնդրեց,

Յէպէտ եւ ինքը պատրիկ էր. նշմարիտ է թէ դեռ ծերակուտին անդամ չէր:

Բայց Մարկոս Անտոնիոս հիւպատոսի կողմէն շատ ընդդիմութիւն գտաւ. եւ որովհետեւ զայն իւր գլխատոր նեցուկն համարած էր եւ նա իրեն համար մեծ բան մը չէր ըներ, այլ ի՛նչ որ սոսնկ մէկու մը համար ամեն մարդ կ'ընէ նէ, այն էր ըրածը, եւ այն ըրածին ալ անդր բան զչափն արժէք մը կը դնէր, ուստի ինքն ալ ծերակուտին կուսակցութեան մէջն մտաւ: Գիտէ՞ք որ այն տեղ Անտոն ատելի եղած էր, մանաւանդ այն ժամանակէն ի վեր, որ այսրալպեան Գաղղիայէն վանել կ'ուզէր եւ Մողինայի մէջ պաշարած կը պահէր՝ զԲրոտոս, որուն Կեսար տուած էր այն կառավարութիւնը՝ ծերակուտին հաւանութեամբն:

Խրատ տուին որ Անտոնն սպաննել տայ. բայց այս դուր չկրնալով յաջողիլ, սկսաւ իր անձին համար վախնալ, եւ անսահման առատածեռութիւններ ըրաւ, որպէս զի յինքն յանկուցանէ Կեսարի հին զինուորները, զորո սգնութեան կանչեց իրեն եւ հասարակապետութեան: Սրբոր զօրք ժողվեց, հրամանատարութիւնն ինքն առաւ իբրեւ փոխանորդ Պրետորի, եւ պաշտօն տրուեցաւ որ Գեկիմոս Բրոտոսի սգնութեան երթայ Հիրտիոսի եւ Պանսայի հետ, որք հիւպատոս սնուանեալ էին: Այս արշաւանքն երեք ամսուան մէջ երկու կռիւով վերջացաւ: Առաջնոյն մէջ՝ ի փախուստ դարձաւ, եթէ Անտոնի ըսածին հաւատամք, եւ երկու օրէն յետոյ երեւան ելաւ՝ առանց ձիոյ եւ առանց զինու եւ զբահի: Ամենքը կը միաբանին ըսելու, թէ երկրորդին մէջ պետի մը եւ զինուորի մը պարտաւորութիւնները կատարեց. եւ թէ իւր դրօշակիրը կռուին մէջ վիրաւորուելով, արձին իր ուսոցը վրայ առաւ եւ երկար ատեն կրեց:

ԺԴ. Անտոնի՛ եւ Լէպիդոսի հետ միանալով , Փակեղոնիոյ պատերազմն աւարտեց Փիլիպպէի դաշտերուն մէջ , Յէպէտ եւ հիւանդութեամբ ակարացած էր : Երկու կռիւ ըրտ : Առաջոնք մէջ՝ իւր բանակատեղէն ետ մղուեցաւ , եւ պարտաւորեցաւ դէպ ի յԱնտոն ղիմելով ապաստանիլ . երկրորդին մէջ՝ յաղթութիւնն իրն եղաւ , բայց չափաւորութեամբ չգործածեց : Բրտոսի զլուխն ի Հռովմ ղրկեց , որպէս զի յոտս Կեսարի արծանին դրուի : Գերեալներուն ամենէն երեւելիներուն դէմ խստութիւն բանեցուց , եւ մինչեւ բանիւ զանոնք թշնամանելու ելաւ : Անոնցմէ մին Յախանձանօք կը պաղատէր որ գերեզման շնորհէ իրեն . պատասխան տուաւ թէ անզոները պիտի հոգան զայն : Հայր մ՛ եւ որդին կը խնդրէին որ կեանքերնին շնորհէ . հրամայեց որ վիճակ ձգեն կամ թէ իրարու հետ կռուին որ յաղթողին կեանքը շնորհէ : Հայրը՝ որդւոյն թուրին դէմն վազեց , եւ որդին իւր թրով ինքզինքն սպաննեց : Օգոստոս անոնց մեռնելուն հանդիսատես եղաւ : Նաեւ երբ Փարոնիոս , Կատոնի նմանողն , եւ ուրիշ բանտարկեալք երրորդապետաց դէմն ելան շքեայեակապ , յարգանօք ողջունեցին զԱնտոն՝ կայսր կոչելով) եւ կծու թշնամանք ըրին Օգոստոսի :

Յաղթութենէն յետոյ երբ կարգը բաժին ընելուն եկաւ , Անտոն Արեւելից գործերն ստանձնեց . իսկ ինքն յԻտալիա բերաւ հին զինւորներն , որպէս զինոնց խոստացուած հողերուն տէր ընէ զանոնք : Թրժպոհ ըրաւ բոլոր աշխարհք . հաղատէրք կը զանգատէին թէ կը կողոպտուին , եւ զհեռքք , թէ ըստ բաւականին չեն վարձատրուիր :

ԺԵ. Սոյն այս ժամանակիս մէջ , Լ. Անտոն՝ եր-

ըորդապետին եղբայրը , Հռովմայ մէջ խռովութիւն
 յարուցանել ուզեց : Հիւպատոսութիւնը զոր կը վա-
 րէր , եւ իւր եղբօրն իշխանութիւնը՝ կը մեծցունէին
 իւր յոյսերը : Օգոստոս զանի նեղը խոթելով պարտա-
 տրեց ի Պէրուսա քաշուիլ , եւ այն տեղ զայն սովա-
 ցնելով բռնեց . բայց այս պատերազմին մէջ եւ մին-
 չեւ իսկ պաշարումէն առաջ , առանց մեծ վտանգներ
 անցնելու չեղաւ ասի : Մյնպէս եղաւ որ հասարակաց
 խաղերուն ատենն , զինուորին մէկը՝ ասպետաց յատ-
 կացեալ տասն եւ չորս նստարաններէն միոյն վրան
 նստեցաւ . Օգոստոս՝ սակրաւոր մը դրկեց որ զայն
 քարշէ հանէ այն տեղէն : Վայրկեան մը յետոյ , իւր
 թշնամիները խօսք մը հանեցին , թէ այն զինուորը
 տանջանքի մէջ մեռեր է . ասի անոր ընկերներուն
 մէջ ա՛յնպիսի յուզմոնք մը յարոյց , որ մազ մնաց
 Օգոստոս պիտի սպաննուէր . բարեբաղդութենէն ,
 այն զինուորը որ մեռաւ կ'ըսէին , մէկէն ի մէկ երեւան
 եկաւ ողջ առողջ : Ուրիշ անգամ մ'ալ Պէրուսայի
 պարսպին քովն զոհ կը մատուցանէր , խումբ մը սու-
 սերամարտներ շտապաւ քաղաքէն դուրս ելան եւ մազ
 մնաց որ զայն պիտի սպաննէին :

ԺԶ. Մյս տեղին առնուելէն յետոյ , գրեթէ իւր բո-
 լոր թշնամիները ջարդել տուաւ , եւ անոնց խլատոճա-
 ռանքն ու աղերսները չլսած սա մէկ խօսքն ըսելով
 լմնցուց . *պէր + է յեռնիլ* : Պրուսա է թէ անոնցմէ ե-
 րեք հարիւր հոգի զատեց երկու կարգ , մարտի իդոսի
 օրն՝ Նեսարի նուիրեալ սեղանին վրայ իբրեւ զոհ զա-
 նոնք մորթելու համար . այլք կը հաւատան թէ ինքն
 միայն յարուցած էր այս պատերազմը , որպէս զի իւր
 գաղտնի թշնամիները եւ անոնք որ աւելի վախճանոն
 քան թէ անոր միտած ըլլալնուն համար քաշուեր կե-

ցնէրն, Սմտունքն կողծը բնեցողն՝ անտրտալն, և
ամենց կողուպուրը օգնէ իրեն՝ իւր հինարեան՝ գիտար-
եմբուն Յոշակ տալու :

- ԿԵՆ. Սկստ Սկիզիտ պատերազմը, որ ըրբ շու-
ցած յա եւ բանիցս անգամ ընդհատեցան, մերն անոր
հանձար որ ժամանակ ունենայ դարմանելու այն կո-
րուստները որք անբան մէջ երկու անգամ հրած նա-
կարծեցողութեան սերէն պատմաւոցամ : մերն ծողովուրդը
զոր լնելու համար, որուն ուտեստը կտրեր էր, եւ
ծողի նեղուելով մեծամայն խաղաղութիւն կը խընդ-
րէր : Աւրջակէս ամենելով որ նոր նաւեր ունէր եւ
բանս հանգար ազատագրեալ գերիներ գորս նաւատի
ընտը էր, Բարսի (ծովածոցից) քովն Յ-է-ն նաւա-
հանգիստը շինել տուաւ, Լուկրայն լիմն եւ Ս. վերնոս
լիմն միացնելով եւ ծովը հոն վազցունելով : Եր գոր-
քը քոյիք մեծն այն տեղ վարժեցնելէ յետոյ : յաղ-
ճահարեց եփտատարդ Կուկէոսին, Յիւլայի եւ
Վարդիւնայի մէջ տեղ : Կուիսի վայրկենին խորունկ
բնացած էր, հարկ եղաւ արձնցունել որ եշամ տայ .
հարծեսնասի անբն տուաւ Սմտունի՝ զայն կշտամբե-
լու, թէ նակատամարտի մը վրայ հայելու չափ քա-
ջան բողոքեմ : յանէր, թէ ասպուշ մարդու մը պէս
զուտեղութեանցի էր՝ աչքերն երկինք վերուցած : եւ
եղջեղայն այն ատեն իւր այս դիրքը Յողով գիտոր-
եմբուն անցնէ երեցիք էր, երբ Ս. գրիպալուս Սշնամի
հարծինի փախուստ դարձուցած էր : Սյլը կ'ամբաս-
տան են թէ քոնծարկէն խորակուած նաւերը միտքը
փակիլ զուտ, որ Շէպտունի բրածին հակառակ ինքն
յան թոր էր : եւ թէ այն աստուածին արձանը զոր
հրկէսին խաղերուն մէջ կը բերէին, վերցունել տուաւ :

- ԵՆ. Կա քաղաքներու ի յորում նա առաւել վը-

տանգներու մէջ խնկաւ : Իւր զօրքը Սիկիլիա անցունելն յետոյ , ինքն ելեր կ'երթար զօրաց մնացորդը բերելու որ դեռ Իտալիոյ մէջ էր . յանկարծուած վրբան յարձակեցան Պոմպէոսին տեղակալները՝ Գեմորարէս եւ Սպոլլոփան , եւ հազիւ թէ միայն մէկ նաւով մը կրցաւ ազատիլ :

Քայլելով Նոկրէսի մօտ Հռէգա գացած ատենն , Պոմպէոսի երկու զոկանաւերը տեսաւ , որոնք ընդ երկայնութիւն գետեզրին կ'երթային : զանոնք իր նաւերը կարծեց , եւ մտտենալով քիչ մնաց որ պիտի բռնուէր : Ջարտուղի շախիզներէ փախաւ : Սմէլիոս Պաւղոսի մէկ գերին որ անոր ընկերացած էր , յիշելով որ նա ժամանակաւ իւր տիրոջն հայրը տարագրեր էր , վրէժխնդրութեան առիթը չփախցունելով զայն սպաննել ուզեց : Պոմպէոսի փախուստէն յետոյ , Լէպիդոս ա՛յն երրորդապետներէն մին զօրս Հոկոտաւ իրենն օգնութեան կանչեր էր Սփրիկէէն , ըսան լէզէններուն հրամանատարութիւնն ունենալուն վրայ գոռոզացած , կ'ուզէր առաջին կարգն ինքն անցնիլ , եւ ամբարտաւանութեան ու սպառնալեաց կերպարանք առաւ . Օգոստոս հրամանատարութենէ հանեց զայն , կեանքը շնորհեց որուն համար ի ծոնր իջեալ կ'աղերսէր նա , եւ զոյն ցկեանս արքորեց Նիրկէի կողին :

ԺԸ. Յաճախակի զժտութիւններէ եւ առ երեսս հաշտութիւններէ յետոյ , Մարկոս Սենտոնի հետ աւրուեցաւ վերջապէս . եւ ցուցնելու համար թէ որչափ այն երրորդապետն Հռովմայ զնացքին ընդդէմ կը գտնուէր , անոր ձգած կտակի մէկ յաւելուածն բանալ տալով հրապարակաւ կարդալ տուաւ , յորում նա իւր ժառանգորդացը մէջ անցուցած էր Նդէոպատրի զաւակները սակայն զայն հասարակապետութեան թշնա-

մի յայտարարեց յետոյ , անոր բոլոր ազգակցաներն
 ու բարեկամներն անոր զրկեց , ընդ որս եւ զՆապիտ
 Սոսիոս եւ զՅիստոս Դոմիտիոս , որք այն ատեն հիւ-
 պատոս էին : Բուրնիացիները՝ որ Անտոնի ընտան-
 եաց պաշտպանութեանը ներքեւ էին միշտ , Բտալիոց
 մնացեալ մասին հետ ի միասին անոր ղէմ զէնք առ-
 նելէ դուրս թողուց : Բիչ մը ժամանակ յետոյ , Ակ-
 տիոմի քովն նաային կռուի մը մէջ զայն յազմահա-
 րեց , կռիւը մինչեւ իրիկուն տուեց , եւ Օգոստոս յազ-
 թող հանդիսացեալ , զիշերն իր նաւուն մէջ անցուց :
 Ակտիոմէն ելաւ Սամոս գնաց՝ ձմեռն հոն բանակելու
 համար . այն տեղ իմացաւ , որ ա՛յն զինւորները զորս
 ամեն զոմդի մէջէն անխտրաբար առնելով՝ յազմու-
 թենէ յետոյ ի Բրոմնդիսիոն զրկած էր , ապաւաստեալ
 էին եւ արծակուրդ եւ վարձատրութիւն կ'ուզէին : Բ-
 տալիոյ ճամբան բռնեց , եւ երկու անգամ վնասուե-
 ցաւ փոթորկէ , նախ Աէլոպոնէսի եւ Ստիալիոյ հրու-
 անդաններուն մէջ տեղ , ապա Երաւեան լեռանց
 քովն : Ստեւէն եկող թեթեւ նաւերուն մէկ մասն ըն-
 կղմեցաւ , եւ իրն՝ բոլոր կազմածն ու ղէկը կորցուց :
 Եւր զինւորական կարգադրութեանցն համար քսան ու
 եօթն օր միայն մնաց ի Բրոմնդիսիոն , եւ փոքր Ա-
 սիոյ ու Միւրիայի վրայէն յՍզիպատոս եկաւ : Պաշտ-
 րեց զԱղէքսանդրիա ուր քաշուեր էր Անտոն՝ Եղէ-
 պատրին հետ , եւ քիչ ատենէն տիրեց : Անտոն խա-
 ղադումեան համար բանակցիւ ուզեց , բայց սլլ եւս
 ժամանակը չէր . ստիպեցին որ ինքզինքն սպաննէ ,
 եւ Օգոստոս այն տեսարանովն զուարճացաւ : Ետք
 կ'ուզէր որ Եղէպատը իւր հետ բերէ յազմանակաւ ,
 բայց օրովհետեւ Եղէպատը քարբէ մը խայճուեր
 էր , Օգոստոս անոր վէրքը Մովիմերու ծծել տուաւ :

Փոյլտուութիւն տուաւ որ Աղէոպատը Անտոնի հետ թաղուի , եւ հրամայեց իսկ որ լմնցունեն այն գերեզմանը զոր անոնք շինել սկսած էին : Յրիտասարդն Անտոն որ Յրրորդապետին՝ Փոլրիա կնոջմէն ունեցած զաւակներուն անդրանիկն էր , ի զուր շատ մը աղաչելէ յետոյ , զնաց Աեսարի արձանին բովն ապաստանեցաւ . մէկդի առին զայն եւ սպաննեցին : Աեսարիոն որ Աեսարի որդին համարուած էր , փախչելու ատենն բռնուեցաւ եւ ի տանջանս դրկուեցաւ : Օգոստոս ինայեց միւս զաւակներուն զորս Անտոն ունեցած էր թագուհիէն , իւր ազգականներուն պէս նայեցաւ անոնց , եւ զանոնք իրենց զարմին վայելուչ վրձակի մը մէջ դրաւ :

ԺԲ. Աղէքսանդրի գերեզմանը բանալով , մարմինը դուրս հանել տուաւ : Անոր զուլսը ոսկեղէն թագ մը դրաւ , ծաղիկներով պատեց եւ ամեն կերպ ուղերձ մատոյց , եւ երբ հարցուցին թէ արդեօք Պըտղոմէոսներն ալ տեսնել կուզէ՞ , պատասխանեց , Ե՞ս զիսկի թագաւոր ղ Երեւել , ե՞ս ղ թէ Դեմետրի : Մգիպտոս հռովմէական զաւառի մը փոխարկեցաւ . եւ զայն առելի բարեբեր եւ Հռովմայ համար մեծ հարստութեան աղբիւր մ'ընելու համար , իւր զինուորացի մարքել տուաւ այն ջրանցները , որք Նեղոսի յորդեալ ջուրերն ընդունելու համար շինուած էին , եւ որք ժամանակ անցնելով ապականուեր էին լծացեալ սիկով մը : Ակտիոմի ճակատամարտի յիշատակը մշտնջենատրելու համար , նոյն այն ջրեզերքին վրայ շինել տուաւ զՆիկոպոլիս : Այն տեղ հաստատեց խաղեր զորս հինգ տարին անգամ մը տօնել կը պարտէին : Մեծցուց ակտիական Ապոլոնի հին տաճարը , եւ այն տեղն ուր իւր ցամաքային զօրքերը բանակեր է-

ին, Արեօք, եւ Նեապոսի կուսողեցու եւ նուազի յաղթանակաւ մը զազգայողեցաւ :

Ի. Ապա աւարու թիւնէր, յապարու թիւնէր, զոգոս միաբանութիւններ ողոնք իրեն ղէմ նբեթութեան տը եւ այլ ժամանակ, գտաւ, եւ զանոնք իրենց ծննդեանց մէջ խեղդեց. ինչպէս, երիտասարդ Լէպտրոսի գաւազրու թիւնը, Վարոն Մորէնայինը ; Փաննիոս Լեպիոնինը . Եզնատիբոսինը . Պղատիիոս Հուովոսինը, իւր նիզակակցին՝ Ղուկիոս Եպիկազոսինը . Աւդասիոսինը՝ որ ստուծեամբ, ամբաստանեալ ու հասակաւ եւ հիւանդութեամբ տկարացեալ էր . Եպիկաղոս աշնոն մէկու մը՝ որ կէս պարթեւ եւ կէս հուովմայեցի էր . եւ վերջապէս Տելեփոսինը՝ որ հուովմայեցի կնոջ մը անուանազրոյց գերին էր. վասն զի ամենէն անարգ մարդոցմէ իսկ վախնալու տեղ ո՛նկեցաւ : Անդասիոս եւ Եպիկաղոս, կ'ուզէին անոր դուատրը. Յրուիան եւ քեռորդին Ազրիպասը՝ իրենց արքորեալ կղզիներէն փախցունել : Տելեփոս՝ որ զինքը կայսրութեան նախասահմանեալ կը կարծէր, Օգոստոսն ու ծերակոյտը կորսնցունելու ծրագիր պատրաստեր էր : Մինչեւ անգամ Իլլիրիոյ բանակին մէկ ծառայն . այս մարդն ալ մէկոն աչքին չերեմնալով գացեր անոր անկողնոյն քովը պահուրտեր էր, ու հոն գտան, վրան ալ որսփ դանակ մ'ունէր : Կամ ա՛յն որ ապուշ էր եւ կամ այնպէս կը կեղծէր . բայց բերնէն խօսք մը չկրցան առնել տանջանքներուն մէջ :

ԻՍ. Արտաքին պատերազմներուն գալով, միայն երկու անգամ քրաւ ինքնին . Պաղմատիոյ պատերազմն՝ իւր առաջին երիտասարդութեանը մէջ. Կանտաբրացոց պատերազմը՝ Անտոնի պարտութենէն յետոյ : Երկու անգամ վիրաւորեցաւ Պաղմատիոյ

մէջ , անգամ մը աջ ծոնկէն , քարի հարուածով մը .
 անգամ մ'ալ երկու բազուկն ու բարձր , կամուրջէ
 մ'իջնալով : Քրիշ ամեն անգամ իր տեղակախերուն
 միջոցաւ կռուեցաւ : Սակայն , քանի մ'անդամ Գեր-
 մանիոյ մէջ եւ Հունգարիոյ մէջ զնաց , կամ հոն մըտ-
 նելու սօտ տեղ մը կեցաւ՝ Հռովմէն մինչ ի Ռավէննա
 կամ ի Եիլան կամ յՍկուիլեա երթալով :

Ի՞նչ բնիկ կամ իւր զօրապետաց ճեռօք հնազան-
 դեցուց Կանտարրացիները , Դասկոնները Հունգարա-
 ցիները , Դաղմատացիները , Ելլիթիացիները եւ Սլ-
 պեան լեռանց ժողովուրդները : Դակեացուց արշա-
 ւանքները զսպեց , եւ անոնց զլուխներն երեքը հալա-
 ծական վանեց : Գերմանացիները Մլբաէն մինչեւ անդին
 քշեց : Սուէվներն ու Եիկամբրները իրաւախոհութեամբ
 ընդունեց , եւ զանոնք Ռենոսի եզերաց վրայ՝ Գաղ-
 դիոյ մէջ փոխադրեց : Ուրիշ անհանդարտ եւ կռուա-
 սէր ժողովուրդներ հնազանդութեան պարտաւորեց :
 Երբէք մէկու մը հետ պատերազմ չըրաւ առանց պատ-
 ճառի կամ առանց հարկագրուելու . որովհետեւ թէ
 իւր կայսրութիւնը եւ թէ իւր զինւորական փառքն ա-
 ւելցո՞ւնելու փառասիրութենէն ա՛յնչափ հեռու էր , որ
 շատ մը բարձարոս Թագաւորներ պարտաւորեց վրէժ-
 լանդիւր Երէտի տաճարին մէջ երդումն ընելու , թէ
 հաւատարիմ մ'նա՞ն խաղաղութեան եւ նիզակակցու-
 թեան զգր իրմէ կը խնդրէին : Պորճեց այս իշխաննե-
 րէն մէկ քանին կիներ իրեն պատանդ տալու պար-
 տաւոր ընել , որովհետեւ դիտեր էր որ երկվ մարդոց
 կեանքի շատ հոգ չէ՞ն տաներ . սակայն ուզած ա-
 տմենքն իրենց պատանդներն եւ առնելու արատ թո-
 դուց միշտ . եւ անոնց յաճախական ապստամբութիւն-
 նելն եւ նենգութիւնները չպատժեց , բայց ե՞թէ անոց-

մէ առած գերիները ետ տալով՝ սա պայմանաւ , որ հեռաւոր երկրի մը մէջ ծառայեն , եւ երեսուն տարիէն առաջ ազատ չըլլան : Անոր այսչափ չափաւորութենէն եւ բարութենէն՝ Հնդիկք եւ Ալկաթացիք որ այն ատեն նոր ճանչցուած ժողովուրդներ էին , ստիպուեցան անոր դեսպաններ ղրկել՝ անոր , եւ Հռովմայ ժողովրդեան բարեկամութիւնը խնդրելու համար : Պարթևք իսկ առանց վիճելոյ անոր թողուցին Հայաստանը զոր նա յետս կը պահանջէր , եւ ետ տուին Կրաստունն եւ Մարկոս Անտոնէն առնուած արծիւները զոր նա ուզեր էր : Մինչեւ իսկ պատանդներ տուին , եւ իրեն թողուցին որ վեհապետ մը ընտրէ այն բազմամիւ մրցակիցներուն մէջէն , որոնք թագաւորութեան համար կը մաքառէին իրարու հետ :

ԻԳ. Յանոսի տաճարը , որ Օգոստոսէն առաջ միայն երկու անգամ փակուեր էր , անոր տէրութեան օրովն՝ քիչ ատենուան մէջ երեք անգամ փակուեցաւ : Խաղաղութիւնը հաստատուած էր ցամաքի վրայ եւ ծովու վրայ :

Երկու անգամ փոքր յաղթանակի պատիւներն առաւ . նախ Մակեդոնիոյ պատերազմէն յետոյ , եւ յապա Միկիլիոյ պատերազմէն յետոյ : Երեք մեծ յաղթանակ տօնեց , Խաղմատիոյ պատերազմին համար , Ակտիումի պատերազմին համար եւ Աղէքսանդրիոյ պատերազմին համար . երեքին ալ իւրաքանչիւրն երեք օր տուեց :

ԻԴ. Մեծ ծախորդութիւններ եւ ամօթալի պարտութիւններ չկրեց , բայց եթէ Լոլլիոսին եւ Վարոսինը , որոց երկուքն ալ Գերմանիոյ մէջ եղան : Առաջինն՝ աւելի նախատինք մ'էր քան թէ կորուստ . երկրորդը քիչ մնաց որ աղետալի պիտի ըլլար կայս-

րութեան . երեք լէգէոն իրենց պետովն , անոր տեղակալներովն ու օժանդակ զօրքերովը հետ մէկտեղ ջարդուրուրդ նդան: Մյս լուրին վրայ , պահապաններ կարգեց քաղաքին մէջ՝ անկարգութիւն մը չելլելու համար եւ զաւառաց հրամանատարներն իրենց տեղը պահեց , որպէս զի անոնք իրենց խելամտութեամբն ու փորձառութեամբ նիզակակիցներն իրենց պարտաւորութիւններէն շեղելու չթողուն : Աայսրութեան զօրժերուն վերահաստատութեանն համար մեծ խաղեր ուխտեց Մրամազդի . եւ այսպիսի ուխտ՝ ընկերական պատերազմին ատենն եւ Ախմբացւոց պատերազմին ատենն միայն եղած էր: Ա. Երջապէս , կ'ըսեն թէ այն ատտիճան՝ սիրտը կտորած էր , որ ամիսներով ո՛չ մօրուքն ածիլել տուաւ եւ ոչ մազերը կտրել , եւ թէ մերթ-ընդ մերթ զլուխը պատին զարնելով կ'աղաղակէր , կ'ըսէին զայն : Ա. Երջապէս , Կ'ըսեն թէ լէգէոններ: Մյս աղէտից տարեդարձը սուգի եւ տրտմութեան օր մ'էր միշտ՝ անոր համար :

ԻՆԾ. Զինւորական կրթութեանց մէջ շատ մը փոփոխութեանց եւ կարգադրութեանց հեղինակն եղաւ: Եատ կէտերու մէջ հին ջոկորութիւնները վերայարոյց , եւ անաչառութեամբ պահեց կանոնը : Թոյլտուութիւն չէր ընել զաւառական տեղակալի մը՝ ի Հռովմ գալ եւ զինը տեսնելու , բայց եթէ ծմրան մէջ . եւ այն՝ դժկամակութեամբ կը շնորհէր : Հռովմայեցի ասպետին մէկը՝ Բար երկու որդիքը զինւորական ծառայութենէ ազատելու համար անոնց բժամատները կտրել էր . քանոր ինչքն ու անձը յաճուրդի վաճառել տուաւ . սակայն տեսնելով որ հասարակաց դրամն հաւաքողները միշտ զինը՝ կ'առելցընէին , հռովմայեցի ասպետը՝ անոր ազատագրեալներէն միոյն առնել տուաւ , սա

պայմանաւ որ զայն գիտի մը մէջ ազատօրէն բարեկարգ
 թողու : Եշաւակութեամբ ցրուեց երկրորդ լեզունը ,
 որ խոտվարկութեամբ յանցաւոր եղած էին : Պրթալու
 հրաման տուաւ ուրիշներու որոնք լլրաբար արձա-
 կուրդ կ'ուզէին , բայց երկարժամանակեայ ծարապո-
 թեանց կապուած վարձատրութիւններէն զրկեց զա-
 նոնք : Տասանորդեց այն վաշտերը որ խոյս տալով
 փախեր էին եւ զաթիով սնոյց զանոնք : Երբեւ չարք
 զինւորներ՝ մահուամբ պատժեց հարկաւարեաներ որ
 իրենց պաշտօնին տեղը չէին կեցեր : Աւրիշ յանցանաց
 համար զանազան պատիժներ կուտար . օրինակի հա-
 մար , պարեգօտը ծածանեալ թողլով . ծեղքը ձող մը
 կամ հողի կտոր մը , բոլոր օրը զօրապետին միտնին
 պաշել ոտքի վրայ կենալ :

ԻԶ. Բազարական պատերազմներէն ի վեր , զին-
 ւորները շնորհ չկոչեց երբէք , ո՛չ ատենախօսութեանցը
 մէջ եւ ո՛չ հրովարտականերուն մէջ : Զէր ներքեր որ խա-
 որդիքը , իւր թոռունքը՝ երբ հրամանատարութիւն ա-
 դին , ուրիշ անոնք տան զինւորաց , այլ կ'ուզէ որ
 զինւոր կոչեն՝ իրեն պէս : Ընկեր անոնք՝ շողորթո-
 դութիւն մը կ'երեւէր իրեն . որն որ ո՛չ զինւորական
 կարգապահութեան եւ ո՛չ Խեսարաց վեհապետու-
 թիւնը կը վայլէր ; (Հրդեհի դէպքն եւ ուսեստի թափ-
 գութեան աղմուկի դէպքն ի բաց առեալ) երկու մաս-
 նաւոր պարագայից մէջ . ազատագրեալներ զօրձածեց
 իբրեւ զինւոր . անգամ մը , Ելլիբիոյ վերձակայ գաղ-
 թականութեանց պաշտպանութեանը համար , անգամ
 մ'ալ , Աւէնոսի եզերքը պահպանելու համար : Այս
 ազատագրեալները գերիներ էին , զորս անախտապէս
 գնել եւ ազապագրելու համար հրաման եղաւ երկու
 սկոի վեճաբարտատ անծանց : Առաջին գծին սրայ

կեցուցին զանանք, ազատ մարդերէն որոշեալ : եւ տար-
քեր կերպով զինեալ :

Եստ դիւրութեամբ կուտար զինւորական ընծայներ
որանք՝ ոսկեղէն կամ արծաթեղէն բաներ էին, ինչ-
պէս . քառամանեակ, . սպառազինութեան եւայն .
բայց զուստ տասուոյ վերաբերեալ վարձատրութեանց,
ինչպէս պարտազան, քաղաքական եւ այն պատկ-
ներու մասին շատ զգոյշ էր : Հետամուտ եկողներուն
կը վերժէր, եւ միայն արժանիքի նայելով կը շորհէր
շատ անգամ սոսկական զինւորներու : ծովագոյն զը-
քոշակ մը ընծայ տուաւ Յարիպասի՝ Սկիլիոյ մէջ
անոր ըրած յաղթունենէն յետոյ : Երբէք ստորեւ մը
չտուաւ յաղթանակող զորապետներուն, թէպէտեւ ճա-
կատամարտից մէջ իր ընկերներն եզած էին . վասն զի
կը խորհէր թէ անոնք որ ինքնին զինւորական վար-
ձատրութեանն ընելու իրաւունքն ունէին, պէտք չէր
որ իրենք վարձատրութիւն ընդունէին :

Էստ Օգոստոսի, չկար բան մը որ այնչափ թիչ վայ-
լէր մեծ զգրագրութի մը, որչափ վաղվաղուան ու յան-
դգնութիւն . ստէպ կը կրօնէր սա յունական առաքը .
Փոթոցի յանգիստ . զհասը-նի-նն լա-տի-ոյն եւ իւն
զ յանձնապատրաստութեան, սա եւս . բառ-տան հարկով ա-
րարեալ է որ ինչ բառ-տան լա-տի-ոյն է : Ե՛րբէր թէ
միայն ա՛յն պտեն պատերազմի մը ժողնորոհելու է կամ
կարտի ժը մտնելու է, երբ ասելի շահ կայ՝ յաղթութիւն
ընելով, քան թէ կորուստ՝ պարտութիւն կրելով : «Մե-
նանք, որ քիչը-շահնէաւ համար շատը վտանգի կը զննն,
կը նմանին՝ կ՛ըսէր, մարդու մը՝ որ՝ ճակ կ՛որոտայ ու-
կեղէն կարծով, որուն հարաատը չտրամաւորիք մէկ որ-
սով մը, ի՛նչ որ ալ ըլլայ այդ որսը : »

Ինչ. Գանք աստենարկալութեան . այդ պաշտօնիս-

րէն շատ վարեց ժամանակէն առաջ, եւ շատն ալ նոր
 'ի նորոյ հաստատուած եւ ցլեանս էին : Քոնաւթեամբ
 առաւ քան տարուան հիւպատոսութիւն . իւր լէզէոն-
 ները քաղաքին մօտեցեր էին , եւ յանուն իւր քանա-
 կին՝ մարդ ղրկելով իրեն համար հիւպատոսութիւն
 խնդրեր էր : Քերակոյտը կը վարանէր : Հարիւրա-
 պետին մէկը՝ Նոռնելիոս , որ պատգամաւորաց գլու-
 խըն անցած էր , ձեռքը իւր թուրին դաստապանին
 վրայ դնելով , համարձակեցաւ ըսել . « Եւ որ դուք
 մերժէք զՆեսար հիւպատոս ընելու , ահաւասիկ ո՛վ
 որ ձեզ տեղ զայն պիտի ընէ : » Անոր առաջին հիւ-
 պատոսութեանն ու երկրորդին մէջ տեղն ինն տարի
 անցան . երրորդը միայն մէկ տարի միջոցէ մը յետոյ
 եղաւ : Յետ այնորիկ մինչեւ ի տասնութեկերորդն զը-
 նաց առանց ընդհատութեան . ապա , քանիցս անգամ
 իրեն առաջարկուածները չընդունելէն յետոյ՝ ինքն
 երկոտասաներորդ անգամ հիւպատոսութիւն ուզեց
 տալն եւ եօթն տարիէն յետոյ , եւ անկէ երկու տարի
 յետոյ երեքտասաներորդ մ'ուզեց, որպէս զի առաջին
 աստիճանի պատոյ պերճութեամբ ընկերանայ իւր
 թոռանցը՝ Նայիոսի եւ Ղուկիոսի , զոր տղայութեան
 հասակին լրացնեցուն առթիւ հռովմայեցի ժողովրդ-
 եան ներկայացնել կ'ուզէր , եւ որոց առաջին պաշ-
 տօնները կ'առավարել կ'ուզէր : Իւր հիւպատոսու-
 թեանց հինգը՝ եօթներորդէն մինչեւ մետասաներորդը
 ամբողջապէս վարեց , միաները , երեք , կամ չորս ,
 կամ վեց , կամ ինն ամիս պահեց , շատերը մինչեւ
 իսկ քանի մը ժամ միայն : Յունվարի կաղանդից օրն
 էր , Նապիտոլեան Արամազդի տաճարին . առջեւ
 պաշտօնական աթոռին վրայ նստաւ , եւ շուտով մը
 պաշտօնէն ելաւ՝ իւր տեղը ուրիշ մէկն անուանելով :

Անոր հիպատոսութեանց բոլորին ալ վարչութիւնը հռովմայ մէջ չեղաւ . չորրորդը Ասիոյ մէջ եզաւ , հինգերորդը Սամոսի մէջ , ութերորդն ու իններորդը Ցարրագոնաի մէջ :

ԻԸ. Տասն տարի հասարակապետութեան զլուիը կեցաւ , երրորդապետի տիտղոսով : Սրբ իւր պաշտօնակիցները արտոր կը յայտարարէին , քիչ մ'ատեն դէմ կեցաւ , բայց յետոյ անոնցմէ աւելի խստութիւն դրաւ այդ մասին : Արդարեւ պաշտօնակիցները բարեկամաց կամ աղաչանաց շնորհիւ կակուղցան երբեմն , նա՛ միայն միշտ ա՛յն մտքին վրայ էր , որ եւ ո՛չ մէկու մը շնորհ ընէ . չինայեց մինչեւ իսկ իւր խնամակալին՝ Տորանիոսի , որ իւր հօրը պաշտօնակիցն եղած էր շինուածապետութեան մէջ : Յունիոս Սատորնինոս կը պատմէ , թէ արտորներէն յետոյ , Լէպիդոս ծերակոյտին մէջ անցելոյն վրայ զինքը շատագովելով , եւ յոյս տալով թէ վերջապէս զթութիւնը պատիժներուն սահման մը պիտի դնէր , Հոկտաւիոս ըսաւ , թէ արտոր ընելէ դադրելովն , դարձեալ յարմար դատած ատենն պատիժ տալու կատարեալ ազատութիւն կը պահէր իրեն : Սակայն կ'երեւի թէ զղջաց այս անգթութեանը վրայ , վասն զի ասպետաց կարգն անցուց Փիլոպէմէն անուն ազատագրեալը , որուն համար կ'ըսէին թէ արտորներուն ժամանակը իւր տէրը թագուցեր էր :

Ետտ մը դիպուածներ զայն ատելի ըրին իւր երրորդապետութեանն ատեն : Օր մը երբ իւր զինուորները կը կարգադրէր , եւ մերձակայ գիւղից բնակիչներուն թոյլտուութիւն ըրած էր մօտենալ , Պինարիոս անունով ասպետ մը տեսաւ որ տախտակի վրայ գիր կը գրէր , լրտես կարծեց ու սպաննել տուաւ : Տէղիոս

Մփեր որ հիւպատոս նշանակեալ էր , կառավարու-
 թեան գործողութեանց ոմանց վրայ չարամիտ խօսքեր
 բրած էին . այնպիսի անարկու տարածալիքներ ըրաւ
 անոր , որ նա ինքզինքն սպաննեց : Կուինտոս Պալլոս
 պրետոր՝ անոր յարգանք մատուցանելու գալով , մեծ
 ժախտաւթներ պահած էր պատժուանախն ներքեւ :
 Հողտաշիոս կապեալ ըրաւ թէ սուր էր , ի սկզբան
 վրան փնտռուել չտուաւ , վախնալով որ թերեւս ան-
 հրմծ վախ մը տիրած ըլլար իրեն . բայց քիչ մը յե-
 տոյ , զանի իւր դատարանէն դուրս հանելով իրրեւ
 գերի տանջանքի ենթարկել տուաւ . եւ որովհետեւ
 Պալլոս բան ժը չէր խոստովածէր , իւր խզ ձեռքովն
 անոր ւնջքերը հանելէ յետոյ ժահուան դատապարտեց :
 Սակայն ինքը գրած է թէ Պալլոս իրեն հետ մասնա-
 ւոր տեսակցութիւն մը ինդրելով , զանի տարանել ու-
 զներ էր . թէ իւր հրամանաւն ի բանդ տարուելով եւ
 յետոյ աքսորուելով , նաւարճկութեան մէջ կամ աւա-
 զակաց ոմանց ձեռօք մեռեր էր :

Յրիբունական իշխանութիւն գգեցաւ ցլեանս եւ
 երկու անգամ իրեն պաշտօնակից մ' առաւ , հինգ տա-
 րիէ հինգ տարի : Քարոց եւ օրինաց մշտնջենաւոր
 քննչութեան պաշտօնն ոմեցաւ , առանց երբէք քննչի
 անուն կրելու : Սրեր անգամ ժողովրդեան ազգահա-
 մարն ըրաւ : երկու անգամ պաշտօնակցի ժը հետ եւ
 անգամ մը միայնակ :

Ի՞նչ . Սրկու անգամ խորհեցաւ կառավարութենէ
 հրաժարիլ . նախ՝ յետ պարտութեան Յնտոնի , որ
 շատ անգամ զայն յանդիմանած էր թէ նա միայն հա-
 տարակապետութեան վերահաստատութեանը արգելք
 վրէպար . եւ յետոյ , երկարատեւ իօթութիւններէ կրած
 մանկրոյթէն : Միջեւ անգամ-ատենակալներն ու դա-

տառորեն իր քով կանչեց, և կառավարութեան
 երձանագրութիւններն անոնց տուաւ . բայց խորհր-
 դածելով թէ այսպէս ընելովն իւր կեանքը վտանգի,
 և կայսրութիւնը բազմամիւ ախոյեաններու փառա-
 սիրութեանը կ'ենթարկէր, վեհապետական իշխանու-
 թիւնը յիմքն պահեց : Դիտաւորութիւնները բարի է-
 ին, և արդիւնքն քարեյաջող եղան : Գալով անոր
 դիտաւորութեանցը որոց վրայ ստէպ կը խօսէր,
 կրնանք դատել սա խօսքերէն որ անոր հրավարտախն-
 րոն մէկէն քաղուած են . « Ա՛ւր էր թէ կարենայի ա-
 պահով և փառաւոր վիճակի ժը մէջ ամբացնել հա-
 նարակապետութիւնը : Ըստ արժանւոյն վարձատրեալ
 պիտի ըլլամ, եթէ անոր բարեյաջողութիւնը՝ իմ գոր-
 ծըս եղած համարուի . և եթէ մեռնելու տոննս կա-
 րենամ յուսալ, թէ զայն տեական հիւանց վրայ հաս-
 տատած եմ : » Իւր վիւփագներն ընդունելի եղան .
 նորա ինթացքն ա՛յնպէս եղաւ որ ոչ քր տեղի քնեցաւ
 վարչութենէն զանգատելու : Կայսրութեան մեծարիա-
 ռութեանը վայելուչ զարդ և զեղեցիութիւն տուաւ
 Հոռովմայ, ջրոց յորդութեան և հրդեհից դէմ զայն ա-
 պահովեց . և իրաւամբ պարծեցաւ թէ աղիւսէ քա-
 ղաք մը գտաւ, և մարմարիոնէ քաղաք մը թողուց :
 Ապագային մէջ Հոռովմայ ապահովութեանը նաեւ
 հոգ տարաւ, որչափ որ կրնար մարդկային խոհեմու-
 թիւնը հոգալ :

1. Բազմամիւ հոսսարակաց յիշատակաբաններ շի-
 նած է, որոց մէջ են գրիտաւորեալէս հրապարակ մը ուր
 կային տաճար մը վրէժխնդիր Արէսի նուիրեալ : Գալա-
 տինեան Ապողոնի տաճարն : Կապիտոլիոնի մէջի Արո-
 տացող Արամազդին տաճարը : Անկէ յառաջ երկու
 հրեւաբարակ կային հասարակաց ուր դատարանս կը

կտրուէր , բայց որովհետեւ դատ վարողներուն բազմութեանը չէին կրնար բաւել , երրորդ մը շինեց , եւ բացման հանդէսը կատարելու փութաց , մինչ Սրէսի տաճարը որ անոր մէկ մասը կը կազմէր , դեռ չէր աւարտած : Հրամայեց որ մասնաւորապէս պետական ոճիրներու ամբաստանութեանց եւ դատաւորաց ընտրութեանը պահուի այն : Պալով Սրէսի տաճարին ուխտ ըրած էր զայն կանգնել , երբ իւր հօր մահուան վրէժը լուծելու համար Մակեդոնիոյ մէջ կը պատերազմէր : Ըստ այնմ , կանոն դրաւ որ ծերակոյտն ապագային միայն հոն գումարուի՝ պատերազմի եւ յաղթութեան վրայ խորհրդակցելու համար , եւ կառավարութեան ու հրամանատարութեան պաշտօնները տալու համար . եւ թէ անոնք որ յաղթող հանդիսացեալ վերադառնան , իրենց յաղթութեան նշանները հոն բերեն : Ապողոնի տաճարը շինեց՝ Պալատին վերին վրայ ոմեցած իւր տանը գետնին վրայ , որ կայծակէն զարնուեր էր , եւ ուր՝ հմայք ըսած էին թէ Ապողոն բնակութիւն մը կ'ուզէր , վրան յաւելցուց կամարակապ սրահ մը ուր յունարէն եւ լատիներէն մատենադարան մը դրաւ : Ահա այն տեղ է , որ իւր վերջին տարիներուն մէջ՝ ստէպ կը գումարէր ծերակոյտը , եւ տասնեակներով կը համբէր դատաւորները : Որոտացող Սրամագդի տաճարը՝ շնորհակալութեան յիշատակարան մ'էր որ շինուեցաւ . Հոկտաւիոս զայն անող թախտած էր իբրեւ իւր ազատարարին . որովհետեւ , Կանդարտացոց մէջ ըրած արշաւանքին ժամանակ , գիշեր ատեն կայծակն իւր գահնուորակին մօտն իջեր եւ անոր առջեւէն ջահ տանող գերլին ջախջախեր էր : Անոր գործերն են նաեւ ուրիշ շէնքեր , բրոնք թէ անոր անունը , այլ իւր ընտրողոց կամ իւր քրոջ

կամ իւր կնոջ անունը կը կրեն . ինչպէս Ղուկիոսի կամարակապ սրահն եւ Կայիոսի արքունականն . Լիվիայի եւ Հոկտաւիոյ կամարակապ սրահները եւ Մարկելլոսի թատրոնը : Կը հարկադրէր զլիաւոր քաղաքացիները , իւրաքանչիւրն ըստ իւր կարողութեան կա՛մ նոր շէնքերով կա՛մ նորոգութիւններով քաղաքը զարդարելու : Ահա այս կերպով կանգնեցան շատ մը շէնքեր . Հերքիւլէսի տաճարը եւ Մուսայից տաճարը շինեց Մարկիոս Փիլիպպոս - Դիանայի տաճարը, Կորնիփիպիոս . Ազատութեան տաճարը՝ Ասինիոս Պոլլիոն . Կռոնոսի տաճարը՝ Մոնատիոս Պղակոս . Կուռնէլիոս Քալբոսի թատրոնը եւ Ստատիոս Տաւրոսի ամփիթատրոնը , եւ անհամար հոյակապ յիշատակարաններ՝ Ագրիպպաս :

Լ.Ս. Հռովմայ թաղերն ու փողոցները նոր կերպով մը բաժանեց : Տարեկան դատաւորներուն յանձնուեցաւ թաղերուն տահապանութեան պաշտօնին վիճակով ընտրութիւն ընել . եւ իւրաքանչիւր փողոց՝ ժողովրդեան մէջէն առնուած զործավարի մը հսկողութեանը յանձնուեցաւ : Հրդեհից համար պահապաններ սահմանեց , որ գիշերը կը հսկէին : Տիրբայի ջրոց յորդութիւնը արգիլելու համար, անոր փոսը ընդարձակեց եւ մաքրեց , որ ջուրերուն բերած շէնքի փլածոյքովն լեցուեր ու նեղցեր էր : Քաղաքը աւելի դիւրամատչելի ընելու համար , վրան առաւ Փլամինեան ճանապարհը նորոգել՝ Ռիմինիէն սկսելով . եւ ուզեց որ յաղթութեան պատիւ կրող իւրաքանչիւր քաղաքացի, թշնամիներէն առած ստակը մեծ ճամբայ մը քարով յատակելու գործածէ : Այն տաճարները որ այրած կամ ժամանակ անցնելով փլեր էին , վերականգնեց՝ եւ անոնց ամէնը՝ ընծայներով պերճացուց : Անգամ մը

տամբ ու վեց հազար լիտր ոսկի եւ յիսուն միլիոն սեւտերկի մարգարիտ եւ մեծագին քարեր բերել տուաւ Վապետողեան Արամազդի սրբապայրին մէջ :

Լ.Բ. Սրբ զգեցաւ քահանայապետական պաշտօնը, զոր երբէք չէր ուզած Էւպիգոսին վրայէն առնուէլ քանի որ նա կենդանի էր , յունարէն կամ լատիներէն լեզուաւ գրուած երկու հազար հատորէն աւելի կանխասացութիւններ այրել տուաւ , որոց վաւերականութիւնը տարակուտական էր . միայն Միքայելեան սնունանեալ գիրքերը պահեց , եւ այն՝ ընտրութեամբ . եւ զանոնք Պալատինեան Ապօղոնի արձանին ներքեւ թակեցած երկու արկղիկներու մէջ ամփոփեց : Նորէն կանոնի դրաւ Յուլիոս Կեսարի կարգադրած կաղանդացոյցը , որուն մէջ վերաւին շփոթութիւն մասած էր քահանայապետաց անհոգութեան : Եւր անոնը դրաւ ա՛յն ամսոյն որ առաջ Սեփեփ կը կոչուէր . Յէպէտ եւ ինքը սեպտեմբեր ամսոյ մէջ ծնած էր , բայց իւր առաջին ճիւղատոտութիւնը ա՛յն ամսոյ մէջ առած էր , ինչպէս նաեւ իւր մեծամեծ յաղթութիւններն ա՛յն ամսոյ մէջ բքած էր , որ ետքէն Օգոստոս կոչուեցաւ : Քահանայից թիւը , անոնց պատին ռւ անոնց արտօմութիւնները , մանաւանդ Եսգեաններունը , աւելցուց : Եսգեան կուսանաց մին մեռեր էր , եւ որովհետեւ անոր տեղը մէկը գրաւիլ պէտք էր , եւ շատ մը քաղաքացիներ իրենց ազգկանց արուեստ համար՝ այդ պատօնը վիճակի ձգուելէ ազատ ընել կ'ուզէին , երդուաւ որ ԼԹէ իւր բնւ աղջիկներէն մին պէտք եղած տարիքն ունենար , ինքը զայն պիտի ընծայէր : Աւրայարոյց հին արարածութիւններէն ջատերը որոնք տակաւ առ տակաւ ջնջուած էին . ինչպէս Հիւսիսեան ուղեւոր , Փլամնիդիալի (Արամազդի քահ

հանայի) պաշտօնները , գայլախան տօները , հարիւր-
ամեայ խաղերը , նամբու կիցերու թափօրները : Ար-
գիլեց որ յարբունս չհասած մէկը չվազէ գայլական
տօներուն մէջ : Հարիւրամեայ խաղերան մէջ , արգի-
լեց որ երկու սեռի երիտասարդները գիշերային տե-
սաբաններու ներկայ չգտնուին , քայց միայն՝ եթէ տա-
րիքն առած մէկն ունենան հետերնին : Հրամայեց օր
տարին երկու անգամ պատիւ ընծայեն Կոնստանդ
աստուածներան (նամբու կիցերու աստուածներուն) ,
եւ թէ՛ գարնան եւ ամրան ծաղիկներով ծածկեն անոնց
արձանները : Անմահ աստուածներուն պատիւներէն
յետոյ ամենաշքեղ պատիւները ա՛յն մեծ մարդոց յի-
շատակին ընծայեց , որք այնչափ մեծազօր աստիճա-
նի մը հասուցեր էին՝ այնչափ փոքր սկզբնաւորու-
թիւններ օնեցող հասարակապետութիւնը : Անոնց
կանգնած բոլոր յիշատակաբանները վերահատատեց,
եւ հոգ տարաւ որ անոնց սնունդներն համ պահովն :
Եւր շինել տուած հրապարակին սինազարդ գաւթին
մէջ դրաւ անոնց արձանները՝ յաղթական զգեստնե-
րով , եւ հրովարտակով մը յայտարարեց , թէ իւր դի-
տաւարութիւնն այն էր , որ իւր վրայ եւ իւր յաջօրդաց
վրայ քաղաքացիք գոտաւորան ընեն՝ ըստ զօրինակի
այն մեծ մարդոց : Առնպէտի արձանք վերուց ձեռա-
կուտին սրահէն օր Կիսար սպաննուեր էր , եւ տու-
բաւ՝ նոյն այն Պոմպէոսի թատրոնին կից պաշտօնին
մէջ Յանսի մարմարեայ արձանին վերեւն դրաւ :

ԼԳ. Աւղղեց շատ մը վնասակար գեղձոմաներ որք
քաղաքական պատերազմաց սանձարձակութիւնէն մը-
նացած էին , եւ զօրս խաղաղութիւնը իսկ չէր կրցած
կործանել : Աւազակներ՝ լրենց անձին պաշտպանու-
թիւնը պատրուակ ընելով , զէնք կը կրէին հրապար-

րակաւ . Տանապարհորդներն առանց ազատի կամ գերիի խտրութեան , յափշտակուելով կը տարուէին գիւղերը եւ կ'արգիլուէին ա'յնպիսի տեղերու մէջ , ուր հողի տէրերը զանոնք բռնութեամբ կաշխատցնէին . նոր ընկերութեան անունով չարագործաց խումբեր կը կազմուէր : Հոկտաւիոս արագակները զսպեց , հարկ եղած տեղերը պահապանաց զոմղեր դնելով : Պերիներուն բանդերը աչքէ անցուց : Յրուեց բոլոր ընկերութիւնները , բաց ի հիներէն , որոնք օրինաց առջեւ ընդունելի էին : Այրեց այն արձանագրութիւնները ուր կ'անցնէին արքունի զանձուն հին պարտապանաց անուանքն , որպէս զի առաջքն առնու ա'յն անիրաւ ամբաստանութեանց , որոց աղբիւր էին այն արձանագրութիւնները : Քաղաքին շատ մը թաղերը զորս հասարակաց կալուածոց տեսչութիւնը կը պահանջէր անստոյգ մուրհակներու զօրութեամբ , մասնաւոր անհատից տուաւ դատաստանաւ : Քացարձակապէս դատէ զերծ կացոյց ա'յն ամբաստանեալները , որոց դատաստանը կը քշքշուէր , եւ որոց թշնամիներուն նպատակն ուրիշ բան չէր , բայց եթէ անոնց նուզին եւ անոնց անձկութեանը վրայ երկար ատեն ուրախանալ : Անոնք դրաւ որ եթէ մէկը զանոնք երկրորդ անգամ ի դատաստան կոչէ , եւ ապացոյց բերել չկարենայ , ա'յն պատիժը կրէ , զոր պիտի կրէր ամբաստանեալն , եթէ դատապարտուէր : Միւս կողմանէ , որպէս զի յանցաւորք պատիժէ չխուսափին , կամ գործերն չպիտանանց երկար ժամանակ քշքշուելով չպիտտին , ուրիշ (խաղեր զորս պրետորք կը տօնէին) նուիրեալ օրերուն մէջէն երեսուն հիստէն աւելի աշխատութեան օրերուն մէջ անցուց : Աստաւորաց երեք տասնեակներուն վրայ յաւելցուց չորրորդ մը , որուն

համար ասպետներունէն նուազագոյն հասոյթ մը բա-
լական էր , եւ որ կոչուեցաւ Երեւոյն Կրօնական , որ կը
պարտէք փոքր գումարի դատերը տեսնել : Պատա-
ւորները երեսուն տարւոյ հասակէն սկսելով ընտրեց .
այսինքն հինգ տարի աւելի կանուխ քան զոր սովոր-
ութիւնը կը ներէր , եւ որովհետեւ շատ մարդիկ վա-
տաւորի տաժանելի պաշտօնը չէին ընդուներ , թող
տուաւ՝ թէպէտ դժուարութեամբ , որ ամեն տասնեակ
իւր կարգին տարի մը , եւ ամեն տարի երկու ամիս
այսինքն նոյեմբեր եւ դեկտեմբերի , հանգիստ ունե-
նայ :

Լ.Պ. Նոյն լինքն անխոնջաբար դատաստան կը
կտրէր՝ երբեմն մինչեւ ի գիշեր , իւր դատարանին
առջեմ դրուած գահաւորակի մը մէջ՝ եթէ հիւանդ ըլ-
լար . կամ մինչեւ իսկ իւր տունը՝ անկողնոյն մէջ :
Իւր դատաստաններուն մէջ ո՛րչափ ճշդութիւն նոյն-
չափ ալ քաղցրութիւն կը բանեցընէր , եթէ սա ճշմա-
րիտ է , թէ տեսնելով մարդ մը որ յայտնապէս յան-
ցաւոր էր հայրասպանութեամբ , բայց ըստ օրինաց
իւր յանցանաց խոստովանութեամբն միայն կրնար
տանջանքի դրուիլ , սա կերպով հարցում մ'ըրաւ ա-
նոր . Ճշմարիտ Ե՞րբ հայրերէն Ե՞րբ մեռացոյն : Ուրիշ
անգամ մը , երբ կեղծ կտակի մը վրայ էր ինդիրը ,
եւ զայն ստորագրողներուն ամենքն ալ դատապար-
տութեան մէջ ինկած էին Կրօնական օրինաց զօրու-
թեամբ , արձակելու համար կամ դատապարտելու
համար օրինական երկու տախտակիկներէն զատ՝ դա-
տաւորներուն տախտակիկ մ'ալ բաժնեց , որ անոր
զօրութեամբն կարենան ներել ամոնց , որք սխալմամբ
ստորագրութիւն տուած ըլլան կամ խաբէութեամբ
ամենուս ըլլայ ստորագրութիւնը : Ամեն տարի Հը-

ռովմայ արեւորիքն՝ կը կրկէր քաղաքին մէջ բնակող զառտախազներուն շրած բողոքները , եւ զառտոի բընակչաց բողոքները կը դրկէր հիւպատոսակեան ատենակաշներուն որոց պաշտօնն էր այն :

ԼԾ. Քոյոր օրէնքները նորէն աչքէ անցուց , եւ անոնց որ մէկը նորոգեց , ինչպէս շնուեան , անպարկեշտութեան , գաւառաւորութեան , ամուսնութեան , եւ ծախքերու վերաբերեալ օրէնքները : Սմուսնութեան օրէնքին գալով , ասոր մէջ ժիւաներէն աւելի խստութիւն դրած ըլլալով , այնրան ընդդիմութիւն զտաւ որ չկրցաւ ընդունել տալ , բայց ե՞է սպառնական պատիժներն նուազեցնելով կամ ըստ մասին ճնշելով , երբեք տարի ծառայութենէ ազատութիւն շնորհելով եւ վարձատրութիւններն աւելցունելով : Այս ատենուն հակառակ , հռովմայեցի ասպետները՝ տեսարանին մէջ տեղն մեծածայն ազատակաւ այն օրինաց ճնշումը խնդրեցին : Օգոստոս՝ Պերսեմիկոսի զաւակները կանչեց , որոնք եկան , ոմանք իրեն եւ ոմանք իրենց հօրը փրկը . զանոնք ցցուց ժողովուրդեան , եւ շարժեց զանոնք իւր շարժումը յորդորելով զժողովուրդը , որ չգժկամակի կայսեր թոռան օրինակին հետեւելու : Յետոյ նշմարելով որ կանխահաս հարմանախօսութեամբ կամ միաբանական կեանքողութեամբ օրէնքէն իտյս կուտային , որոշեց թէ որչափ ժամանակ պիտի կրնար անցնիլ ամուսնութեան խոստումին եւ հարսանեաց մէջ տեղ . եւ պարտաւարտեան սահմաններ դրաւ կեանքողութեան :

ԼԹ. Մերակոյտը չափէն աւելի բազմութիւն եւ կազմութիւնը յուր ըլլալով , իւր փայլը կորուսեր էր : Հազարէն աւելի ատենակալ կար : Տեսները՝ առ ի շնորհս կամ ստակի զօրութեամբ եղած էին Յուլիոս

Եեսարի մահուանէն յետոյ , եւ անարժան էին . . .
 Կը կողէին զանոնք : Օգոստոս՝ առաջին
 փայլը տուաւ ձերակուտին , եւ անոր անդամոց թիւը
 սահմանեց ըստ հին օրինադրութեան : Սրկու ընտրու-
 թիւն դրուեցաւ . մէկն էր ա՛յն , որով իշխանէն պաշտ-
 պանեալ ատենակալաց իւրաքանչիւրն կ'ընտրէր ու-
 րիշ մը , երկրորդն էր ա՛յն , զոր իրեն եւ իր փեսին՝
 Ագրիպպասի պահեց : Ահա այս ժամանակիս մէջն
 է , որ կ'ըսեն , թէ զրահով եւ սուրով զինեալ , եւ ի-
 րեն բարեկամ ու ամենէն ուժեղ եղող ատենակալնե-
 րով շրջապատեալ նախագահեց իւր ձերակուտին .
 Եորդոս Արէմոտիոս կը պատմէ , թէ այն ատենն ա-
 տենակալ մը չէր կրնար անոր քովն երթալ , բայց ե-
 թէ միայնակ եւ վրան նայուելէ յետոյ : Անոնց շատե-
 րոն պարտք դրաւ որ ինքնին դուրս ելլեն ձերակու-
 տէն , անոնք որ այս համեստութիւնը ցցուցին , կը
 պահէին ատենակալի զգեստն , աւագալայրին մէջ
 ունեցած տեղերնին , եւ հասարակաց խնջոյից մէջ
 սեղան մը դնելու իրաւունքը : Պալով անոնց որ ընտ-
 րուեցան եւ ընդունուեցան , որպէս զի ասոնք ալ աւելի
 պատուով եւ նուազ յոգնութեամբ իրենց պաշտօնները
 կատարեն , ուզեց որ ամեն անգամ ձերակուտին գու-
 մարմանն ատեն տեղերնին չանցած , իւրաքանչիւրն
 խնկով եւ զինուով պատարագ մատուցանէ ա՛յն տաճա-
 րին աստուածոյն , ուր պիտի նիստ ընէին . թէ ձերա-
 կոյտն ամիսն միայն երկու կանոնաւոր ժողով ունենայ՝
 իզոսի եւ կաղանդի օրերն . եւ թէ՛ սեպտեմբեր եւ
 հոկտեմբեր ամսոց մէջ ո՛չ որ ներկայ գտնուի ժողով-
 ներուն բաց ի անոնցմէ , որք օրինաւոր թիւ կազմելու
 համար վիճակաւ ընտրուած պիտի ըլլային : Իրեն
 համար մասնաւոր խորհրդական մը կացոյց , որ վեց

աւերեայ ժամանակաւ կր ծառայէր , եւ որուն հետ կը խորհրդակցէր այն գործոց վրայ , զոր ծերակուտիքն նպատի ներկայացունէր : Կարեւոր գործերու մէջ բուէ-
նները երբէք կարգաւ չէր հաւարեր, այլ ըստ իւր հա-
ճոյից . որպէս զի իւրաքանչիւր որ մեծ ուշադրութիւն
ընէ , եւ պատրաստուի ո՛չ միայն իւր ճայնը տալու ,
այլ կարծիք մը ի մէջ քերելու :

ԼԷ. Եստ մը ուրիշ փոփոխութիւններ մտցուց :
Յրգիլեց որ ծերակուտին գործերը չհրատարակուին ,
թէ՛ դատաւորք իրենց պաշտօնէն ելլելուն պէս ճամ-
բայ ելլեն ու իրենց կառավարութեանց տեղերն եր-
թան : Հրամայեց որ անթիհիւպատոսք իրենց բնա-
կութեանն ու սղասաւորացն յատկացեալ գումար մ'ու-
նենան , որոց ծախքն առաջ հասարակաց գանձէն
վարժք առնող հոգաբարձուներու յանձնուած էր : Սյս
գանձուն պահպանութիւնը յանձնեց պրետորներուն եւ
այն քաղաքացւոց որ պրետոր եղած էին : Առաջ քա-
ղարին գանձապետներու ձեռքն էր : Եստնայեանե-
րու յանձնեց գումարել հարիւրապետ անուանեալ դա-
տաւորները . այն պաշտօնը մինչեւ այն ատեն անոնց
յատկացեալ էր , որոնք գանձապետ եղած էին :

ԼԸ. Յերութեան գործոց մատակարարութեանը
մէջ աւելի շատ քաղաքացի մտցունելու համար , շատ
մը նոր պաշտօններ ստեղծեց . ինչպէս վերատեսչու-
թիւն շինուածոց , մեծ ճանապարհաց, ջրմուղից, Տիւր-
քայի նորոգութեանց . վերատեսչութիւն պաշարաց ,
ոստիկանութիւն քաղաքին . երրորդապետաց պաշտօն՝
ծերակուտի անդամ ընտրելու համար . ներիշ պաշ-
տօններ, 'ի հարկին՝ ասպետաց հանդէս ընելու համար :
Կատիւ գործարքելի լրիւ գրաքննութիւնը որ երկար
ժամանակ է վեր ջնջուած էր . ընելներ տնտեսեց ,

եւ արեստորներուն Թիւն աւելցուց : Աւզեց նաեւ որ հրապատու եզած ատենն երկու պաշտօնակից ունենայ . բայց առի չունեցաւ . որովհետեւ բոլոր աշխարհի կ'աղաղակէր , Թէ արդէն իւր անձնական մեծ վայելչութիւնը ըստ բաւականին կը նուազեցնէր՝ ուրիշի մը ճետ բաժնեկով օյն պատիւն , զոր կրնար պահել միայն իրեն համար :

ԼԹ. Նուազ շուայլ չեղաւ զինուորական արժանեաց վարձատրութիւններ լինելու մասին : Մրեսունէն աւելի զօրապետաց յաղթանակ շնորհեց , եւ աւելի շատերո՛ւ՝ յաղթանակի զգեստը : Մերակուտի անդամոց տղայքը՝ կանխաւ գործոց մատակարարութեան վարժեցնելու համար , Թոյլտուութիւն ըրաւ որ այրական պատմութեանին հետ մէկտեղ միջնածիրանին առնուն , եւ այն ատենէն ծերակուտին ներկայ գտնուին : Հագիւ Թէ ծառայելու սկսած կ'ըլլային , լէզէնի մը տրիրոն կամ հեծելագօրաց զնգի մը հրամանատար կ'ընէր զանոնք . եւ որպէս զի շատ մարդ գործածէ անոնցմէ , շատ անգամ մէկ լէզէնի հեծելոց հրամանատարութիւնը երկու անձանց մէջ կը բաժնէր :

Ստէպ ճեծելոց հանդէս ըրաւ , եւ վերահաստատեց անոնց Թափօրի արարողութիւնը , զոր Ֆապլետոյիոնի մէջ կ'ընէին , եւ որ երկար ժամանակէ ի վեր կիրառութենէ դազրած էր . բայց չճողոց որ դատապազ մը կարենայ ճամբոյն մէջ տեղն զանոնք ծիէ վար իջեցնել , ինչպէս որ սովորութիւն եղած էր : Անոնց որ ծեր եւ խաճարեալ էին , Թոյլտուութիւն ըրաւ , որ դատապազ ունեցած ատեննին՝ իրենց ծին իւր հեծելարանն ուղարկեն , եւ իրենք ոտքով զան պատասխանելու . անոնց որ երեսուն եւ հինգ տարեկանին վեր էին , Թոյլ տուաւ նաեւ , որ եթէ իրենց ծին պահել չ'ուզեն , նա տան զայն :

Խ. Ցանն ընկեր ուզելով ձերակուտէն , ասպետաց իւրաքանչիւրին ընթացքը բնեց. պակասութիւն ունեցողները պատժուեցան կամ նշաւակեցան . շատերը՝ քիչ կամ շատ խիստ ազդարարութիւն մը ընդունելով ազատեցան . ամենէն մեղմն այն էր որ անոնց կը տրուէր տախտակաց վրայ , զոր կրնային ցած ծայնիւ կարդալ : Ոմանք ալ՝ Թեթեւ տոկոսով փոխ առած ստակնին մեծ վաշխով փոխ տուած ըլլալուն համար , ամօթուպարտ նշանակուեցան :

ԽԱ. Սրբ զինուորական տրիբունի պաշտօններուն համար ըստ բաւականին ընտրելի չգտնուէր , հուովմայեցի ասպետներուն մէջէն կ'ընտրէր , եւ ձերակուտի անդամ կ'ընէր , սա պայմանաւ որ երբ պաշտօնէ ելլեն , ուզեն ձերակուտի անդամ մնան , ուզեն ասպետ : Եւ որովհետեւ այս վերջիններէն շատերը քաղաքական պատերազմի պատճառաւ աղքատցած ըլլալուն համար՝ հասարակաց խաղերուն ներկայ գրտնուելու չէին համարձակեր , վախճալով որ օրինաց սահմանած պատժոյն ներքեւ կ'իյնան . այս պատճառաւ յայտարարեց ; որ օրինաց իշխանութեանը ներքեւ չմնալու համար՝ բաւական էր ասպետի եկամուտ ունեցած ըլլալ , կամ ասպետի եկամուտ ունեցող հայր մ'ունենալ : Հռովմայեցի ժողովրդեան ազգահամարն ըրաւ Թաղ Թաղ՝ Յուլիոս Եեսարին պէս. եւ որպէս զի ցորենի բաշխումը շատ անգամ ժողովորդը իւր զբաղմունքէն ետ չկեցընէ , որոշեց որ տարին երեք անգամ բաժնուի չորս ամսուան համար . բայց տեսնելով որ ամեն ամիս բաժնելու հին սովորութեան կարօտութիւն կը ցուցնէին , զայն վերահաստատեց :

Ընտրութեանց մէջ հին ուղղութիւնը մտցուց : Զանազան պատիժներով զսպեց հետամտական հնարք-

Ներն : Ռամկաց ժողովին իւրաքանչիւր օրն մարդ-
զլուս հազար սեստերկ կը բաժնէր ա՛յն երկու ցեղե-
րոն , որոց անդամ էր , որպէս զի բան մը չընդունին
ընտրելիներէն : Համոզուած ըլլալով թէ խիստ կա-
րելոր էր օտար արեան կամ ստրկական ցեղի խառ-
նումէն զուտ պահել հռովմայեցի ժողովուրդն , դոն
ուրեք հռովմէական քաղաքացութեան իրաւունք չը-
նորհեց , եւ ազատագրութեանց սահման դրաւ : Յի-
բերիոս իւր պաշտպանաւորներէն յոյնի մը քաղաքա-
ցոց կարգն դրուիլը աղաչած ըլլալով , գրեց անոր թէ
ա՛յն ատեն միայն կ'ընդունի , երբ Յիբերիոս իւր այս
խնդիրքն ընելուն իրաւացի պատճառները կենդանի
բարբառով իրեն յայտնէ : Աիվիա մի եւ նոյն շնորհը
կը խնդրէր հարկատու Պաղղիացոյ մը համար . մեր-
ժեց զայն , բայց սպահարկութիւն շնորհեց անոր . ը-
սելով , թէ լաւ կը համարի հասարակաց գանձէն բան
մը պակսեցնել , բան թէ հռովմէական քաղաքացոյ
մեծապատուութիւնը արատաւորել : Ազատագրու-
թեանց շատ մը արգելքներ դնելով , անոնց թիւը պայ-
մանները եւ տարբերութիւնը կանձնի տակ առնելով
զոհ չեղաւ . արգիլեց նաեւ որ գերի մը՝ եթէ փախած
կամ սլաութի կրած ըլլայ , հրէք չկարենայ քաղա-
քացոյ իրաւունք ստանալ , ի՛նչ կերպով ալ որ ըլլայ :
Հռովմէական հին հագուստը պահելու յարեցաւ նա-
եա , եւ օր մը ժողովրդեան ժողովրի մը մէջ շատ մը
սգոյ հանդերձ տեսնելով , սրտմտութեամբ աղաղակեց՝
« Աիրգիլիոսի մէկ ոտանաւորը զուրցելով , « Ահա՛ ,
այսօրիկ տիրոզք աշխարհի . այսօրիկ յաղթողք ՚ի
յամդան » Եինուածապետաց յանձնեց հսկել , որ կըր-
կէպն մէջ կամ հասարակաց հրատարակին մէջ ո՛չ ոք
իւր պատմութեան վրայէն հագուստ առած գտնուի :

ԽԲ. Պետութեան զանազան կարգի մարդոց նըկատմամբ ստէպ իւր առատածնունդինը զցուց, քանի անգամ որ առիթ ունեցաւ: Յգիպտոսի զանձերը՝ ի Հռովմ բերուելով, այնպիսի առատութիւն մը արեց, որ ստակի տոկոսը շատ պակսեցաւ եւ հոգերան զինն աւելցաւ: Այս ժամանակէն ի վեր, քանի անգամ որ հասարակաց զանձը գրաւումներով կը ստուարանար, գրաւեալ գումարներն աւանց տոկոսի փոխ կուտար անոնց, որ կրնային կրկինը երաշխաւորել: Երակոտի անդամներէն պահանջուած հասոյթը՝ ունի հարիւր հազարէն տասն ու երկու հարիւր ճազար սեստերկի հանեց: Անոնց որոց հարստութիւնը բաւական չէր, իր կողմէն՝ պակասը լեցնելու համար պէտք եղածն հոգաց: Ստէպ պարգեւատուութիւններ ըրա ժողովրդեան, մարդգլուխ երբեմն չորս հարիւր սեստերկ, երբեմն երեք հարիւր, երկու հարիւր, հինգ հարիւր. իւր պարգեւներէն զուրկ չէր թողուր մինչեւ իսկ տղայներն, թէպէտեւ ըստ սովորութեան, տասն ումէկ տարեկանէն փոքր մէկը բան մը չէր կրնար ընդունիլ: Սովի ժամանակները ցորէն տուաւ կամ ծրի ապէս կամ շատ ցած գինով, կէ ստակի բաշխումները կրկնապատեց:

ԽԳ. Ժողովրդեան ծառայութիւն ընել կ'ուզէր եւ ոչ շողորորգել, եւ ասոր ապացոյց կրնայ համարուիլ սա, որ երբ զինիի Թանգութեան մասին զանգատ ըրին իրեն, պատասխանեց թէ իւր փեսան Սգրիպպա: Հռովմայ մէջ մարդ ծարաւ չմնարու համար պէտք եղածին չափ ջուր գտնուելուն հոգ տարած էր: Աւրիջ անգամ ալ երբ հասարակաց պարգեւատուութիւն մը կը խնդրէին զոր ժողովրդեան խառնացած էր, ըստ թէ իր խօսքը պիտի պահէ. բայց նոյն այն ժողովուրդը:

դը՝ երբ խնդրեց ի՛նչ որ խոստացուած չէր, հրովարտակով մը յանդիմանութիւն ըրաւ, թէ ամօթ եւ ժպրհութիւն էր ըրածնին, եւ ապահովեց որ բան մը չպիտի տայ, թէպէտ եւ առաջ միտր ունէր տալու: Եոյնչափ անդրդուելի հաստատամտութեամբ մը յայտարարեց, որ այն իսկ մը նոր ազատագրեալները, զորո՞ք ըստ իւր ազդարարութեան բաժնելիք ստակին մասնակից ընելու նպատակաւ քաղաքացւոց թուոյն մէջ անցուցեր էին, որոյս պիտի ծգուէին, սա պատճառաւ որ բան մը խոստացած չէր անոնց, եւ որպէս զի ժողովրդեան համար սահմանած գումարն քաւահան ըլլայ, փոքրագոյն բաժիններով քաշխեց:

Ռատեստի յետին նուազութիւնն ու միջոցներու պակասութիւնը զայն ստիպեցին ծախու եղող գերիները սուսերամարտերը, բոլոր օտարականները՝ բաց ի բժիշկներէ եւ դաստիարակներէ, եւ մինչեւ իսկ ծառայ գերիները Հռովմէն դուրս ընելու. բայց առատութիւնը նորէն փրկելուն պէս, իր պատմածին նայելով՝ ծրի ցորեն բաժնելու սովութիւնը ջնջելու ծրագիր մը շինեց, որովհետեւ այս սովորութիւնը հողերուն մշակութեանը հոգ չտարուելու պատճառ կ'ըլլար. սակայն այս դիտաւթութիւնը ետ թողուց, վասն զի գուշակեց որ այս ձրիարար բաշխումները պիտի վերահաստատուէին եւ իբրեւ կաշառատութիւն պիտի գործածուէին: Յակայն այն ժամանակէն ի վեր մեծաւ ուշադրութեամբ հսկեց, որ հողագործութեան եւ արժտեաց առեւտրի հոգաբարձուները ժողովրդեան քազմութեանն համեմատաբար պաշար միշտ ունենան ժեռքերնին:

ԿՍԳ. Անոր չափ տեսարաններու սիրահար մարդ չեղաւ. եւ ինքն մինչեւ այն առեւն տեսնուածներէն

աւելի սքանչելի եւ նոր զնորայն՝ տեսարաններ տուաւ չորս անգամ՝ իւր անունովն , իւր ըսածին նայելով , եւ քսան երեք անգամ կ'ամ բացակայ կ'ամ ազբաւատենակալաց տեղն : Յեսարանները ներկայացունել կուտար զանազան թաղերու մէջ , շատ մը թատրոններու վրայ , ամեն երկրէ դերասաններով , հասարակաց հրապարակին մէջ , ամփիթատրոնին մէջ , Խորկէսին մէջ , ռամկաց ժողովոյ ցանկապատին մէջ : Գազանամարտութիւններէն զատ , քանի մ'անգամ ալ ըմբիշներ ի տեսարան հանեց՝ Արէսի-Գաշտին մէջ , ուր փայտէ նստարաններ շինել տուած էր : Նաւային կռիւ մը եւ ներկայացոյց՝ Յիբրայի բովն փորել տուած տեղի մը վրայ , ուր է այսօր Եսասրաց նուիրական անտպոն : Այս միջոցին՝ քաղաքին մէջ պահապաններ կը դնէր , որպէս զի գողերը աւիթ մը չգտնեն այն պահուն , յորում գրեթէ բոլոր տուները մարդ չէր գտնուէր : Խորկէսին մէջ , ոտքով արշաւանքներ եւ կառքով արշաւանքներ ընել տուաւ . եւ երբեմն՝ մեծատոհմ երիտասարդաց կռուիլ տուաւ կատաղի գազանաց հետ : Եր սիրէր տեսնել որ Հռովմայեցի երիտասարդութեան ընտիր մասը ստէպ տօնէ տրոյական խաղերը . վասն զի այնպէս կը կարծէր թէ հին սովորութեանց նայելով գեղեցիկ եւ արժանաւոր բան մ'էր որ երիտասարդութիւնը իւր ճարտարութիւնն ու բաշարտութիւնը ցուցնէ ի կանուխ ժամանակաց : Այս խաղերէն միոյն մէջ՝ Ե. Նմիոս Ասպրենաս ձիէ ինկնելով վիրաւորեցաւ : Օգոստոս ոսկի բառամանեակ մ'ընծայ ըրաւ անոր . եւ արտօնութիւն տուաւ անոր ինչպէս նաեւ անոր զուակացը Տրիանանին կրելու : Սակայն Ասինիոս Պոլլիոն ատենախօսին որոյ եղբորորդոյն Եսկրնիոսի սրտանք

կոտրեր էր , ծերակուտին մէջ իրեն դէմ դառն գանգատներ ընելուն վրայ , այս կերպ տեսարանը դադրեցնել տուաւ : Ասպարէզին մէջ եւ թատրոնին վրայ հռովմայեցի ասպետներ գործածեց , մինչեւ որ ծերակոյտն վճիռով մ'արգիլեց ատի . անկէ ետքը դարձեալ , հասարակութեան ի տես հանեց զՆոկիոս պատանին որ պարկեշտ ընտանիքէ էր , եւ սակայն շատ հետաքրքրական էր զայն տեսնել . վաւն զի երկու ոտնաչափ բարձրութիւն չունէր , եւ տաւն ու եօթն լիտր կը կշռէր ու սքանչելապէս զօրեղ ծայն մ'ունէր : Յեսարանի օր մը , Պարթեններէն առնուած պատանդները ասպարէզին մէջէն անցնել տալով , իրմէ վեր երկրորդ նստարանին վրայ նստեցուց . Պարթեն ըլլալով այս մարդիկն էին որ առաջին անգամ Հռովմայ մէջ տեսնուեցան : Մէկ արտաքոյ կարգի բան մը կամ հասարակութեան տեսնալուն արժանի բան մը պատահէր , քաղաքին բոլոր տեղերուն մէջ անխորաբար տեսնել կուտար ժողովրդեան : Այս կերպով ի տես դրուեցաւ ռնգեղջիւր մը՝ Արէսի-Պաշտին վրայ . վագր մը՝ տեսարանին վրայ , եւ յիսուն զրկաչափ օժ մը՝ ռամկաց ժողովոյն հրապարակին առջեւն : Օր մը՝ յորում ուխտի մը կատարման համար Երկէսին մէջ տեսարաններ կը տրուէր , հիւանդացած ըլլալով , քահանայապետաց կրօնական ուղեւորութեանն ետեւէն գնաց զահաւորակով : Մարկիլլոսի թատրոնին նուիրագործութեանն համար տրուած խաղերուն մէջ՝ իւր փղոսկրեայ աճողը կոտրեցաւ եւ թիկանցը վրայ ինկաւ . եւ իւր թոռանց տուած խաղերնուն մէջ՝ երբ տեսաւ որ չէր կրնար հանդարտեցնել կամ ապահովել զժողովուրդը որ ամփիթատրոնին փլչելէն կը վախնար , ելաւ իր տեղէն և գնաց նստաւ այն տեղ որ ամենէն աւելի վտանգաւոր կը կարծէին :

ԽԵԾ. Յեսարաններուն մէջ տիրող անկարգութիւններն ու շփոթութիւնները կարգի դրաւ, երբ իմացաւ որ ՚ի Պուզգէս բազմամարդ ժողովի մը մէջ՝ ծերակուտի մէկ անդամոյն տեղ տուող չէ գտնուեր. ուստի ծերակուտէն վճիռ մ՚ելաւ, որ տեսարաններուն մէջ առաջին տեղերը ծերակուտի անդամոց կը յատկացնէր: Արգիլեց որ ազատ եւ նիզակակից ազգաց պատգամաւորներն չկարենան աւագաւլայրին մէջ նըստիլ, որովհետեւ նշմարեր էր որ անոնց շատերը ազատագրելոց ցեղէ էին: Ժողովուրդը զինուորէն գատեց. նշանակեց ամուսնացեալ բամկաց տեղերը. պատանեկաց տեղերը՝ որոնք կը պարտէին իրենց մեծերնին քովերնին ունենալ: Արգիլեց որ ժողովրդեան նստարաններուն մէջ սգազգեաց մարդ չերեւի: Կանանց հրաման չտուաւ տուներամարտերը տեսնելու, բայց ե՞՞է ուրիշներէն աւելի բարձր տեղէ մը առաջ, արք եւ կանայք խառն էին. միայն Սատկաններուն արտօնութիւն տուաւ թատրոնին վրայ գատ տեղ մը բռնելու, պրետորին զահուն քով: Ըմբիշներու կռիւները տեսնելն արգիլեց կանանց. եւ քահանայապետ եղած ատեն տուած խաղերուն մէջ, ժողովուրդն այս տեսակ կռիւ մը խնդրելով, հետեւեալ օրուան առաւօտը ժամանակ նշանակեց կանուխ, եւ խնացուց որ լաւ չպիտի տեսնէ ե՞՞է կանայք ցորեկուան ժամը հինգէն առաջ հոն գան:

ԽԵՁ. Իսկ ինքը սովորութիւն ունէր խաղերը դիտել մերձակայ տունէ մը, երբեմն տաճարէ մը՝ իւր կնոջի ու զաւակացը մէջ տեղ նստած: Մերթ լնդ մերթ քանի մը ժամ եւ մինչեւ իսկ ամբողջ օրերով բացակայ կը գտնուէր, եւ այն ատեն գինքը դուրս ձգելով, իւր տեղը բարեկամներէն մէկը կ'ուղարկէր՝ նախա-

գահեցու համար . բայց եբք ինքը ներկայ գտնուէր ,
ամենեւին ուրիշ բանի չէր նայեր , **Թէ՛** առիթ չտալու
համար այնպիսի գանգատներու զորս տեսաւ Եեսարը ,
որ տեսարանին մէջ շատ անգամ նամակներ եւ յիշա-
տագիրեր կը կարդար ու անոնց պատասխան կուտար .
եւ **Թէ՛** անոր համար որ իրօք մեծ զուարճութիւն կը
զգար տեսարանէն , ինչպէս որ ինքն քանիցս անգամ
խոստովանած է : Նաեւ շատ անգամ պակներ եւ
վարձատրութիւններ կը շնորհէր , մինչեւ իսկ այն սո-
նախմբութեանց մէջ յորս ինք չէր հիւրընկալողը : Եր-
բէր չեղաւ որ Յոնաց մարզանաց հանդիսատես զըն-
նուի , եւ մրցակիցներուն իւրաբանչիւրին ըստ ար-
ժանեացն շնորհ մը չընէ : Մանաւանդ ըմբիշներու
նիգակախաղութիւններն ամենէն աւելի կը սիրէր տես-
նել , եւ մասնաւորապէս Հռովմայեցիներունը . եւ ո՛չ
Թէ՛ վրայն Յոնաց դէմ վարժուած՝ արհեստի գտնե-
մարտիկներն անյազարար կը դիտէր , այլ նաեւ զա-
նոնք որք առանց արհեստի կամ կրթութեան , իրենք
իրենց կը գտնեմարտէին փոզոցներուն մէջ : Հասա-
րակաց տեսաբաններուն մէջ ի՛նչ որ կար աշխատող ,
տեսնն ալ իւր ուշադրութեանն արժանի կը գտնէր :
Ըմբիշներուն արժանութիւնները պահպանեց եւ զա-
նոնք աւելցուց : Արգիլեց որ սուսերամարտները
չկրօնեցնեն առանց արձակուրդ տալու լարձողաց :
Քաարունի սահմաններուն մէջ փակեց այն զսպողա-
կան իշխանութիւնը , զոր ոնէին ատենակալք կատա-
կերգոաց վրայ մի եւ նոյն ժամանակի մէջ եւ ամեն
տեղ . բայց ինքն խորին ուշադրութեամբ հսկեց , որ
ըմբիշներուն եւ սուսերամարտերուն մէջ տեղ ամեն
բան կարգով կանոնով կատարուի : Հտպիտներուն
սանձարձակութիւնը զսպեց , մինչեւ սա աստիճան որ

երեք թատրոնի վրայ գաւազանով ծեծել տուաւ եւ յետոյ արտօրեց Ստեփանոս դերասանը , որ ամուսնացեալ կին մը՝ երիտասարդ տղու մը պէս հագուեցնելով եւ գերիի պէս զլուխն ածիլել տալով , սեղանի վրայ իրեն սպասաւորութիւն ընել տուած էր : Նմանապէս մնջկատակ Հիւլասը՝ որուն համար պրետորն գանգատներ ըրած էր , իւր տանը դրամն առջեւ հրապարակաւ ծաղկել տուաւ , եւ Հռովմէն ու Խտալիայէն վճռեց Պիւլաղոս կատակերգուն , անոր համար որ մատովը ցուցցեր ու ճանչցուցեր էր հանդիսատեսներէն մէկը որ իրեն համար կը սուլէր :

ԽԵ. Այսպէս Հռովմայ մէջ ամեն բան կանոնի մտնելէն յետոյ , Խտալիոյ մէջ բսան եւ ուն գաղթականութիւն բնակեցուց , եւ անոնց եկամտներն ու աշխատութիւններն աւելցուց : Գաղթականները կերպով ժը մայրաքաղաքին բնակչացը հաւասարցնելու համար , արտօնութիւն տուաւ , որ անոնց դատաւորները իրենց բուլները ռամկաց ժողովոյն օրուան համար՝ կնքելով ի Հռովմ ուղարկեն : Այս գաղթականութեանց պարկեշտ ընտանիքներուն աճումը կը քաջալերէր , ասպետի աստիճան տալով անոնց այն գաւակացը , որք զայն կը ինդրէին իրենց բաղաքին յանձնարարութեամբը : եւ մարդ զլուխ հազար սեստերկ կը բաժնէր անոնց , որոնք՝ ազգահամար ըրած առեւնըն կը տեսնէր , որ շատ մը հարազատ որդի կը մեծցունէին :

ԽԶ. Իր վրայ առաւ շատ մեծ գաւառաց կառավարութիւնը , զորս տարելոր պաշտօնէից հաւատարմ ո՛չ ղիւրին բան էր եւ ո՛չ ածպահով . իսկ միւսները թողուց որ վիճակի ձգուին անթիհիւպատոսաց մէջ : Սակայն երբեմն՝ փոխեց այս կարգադրութիւնը . եւ

շնտ անգամ գրեթէ բոլոր գաւառներուն մէջ ելաւ զընաց , թէ՛ իւր վիճակինն ըլլային եւ թէ՛ ոչ : Եստ մը նիզակակից քաղաքներու ձեռքէն առաւ ազատութիւննին , զոր չարաչար կը գործածէին ի վնաս իրենց . այլոց՝ որ պարտեօք ծանրաբեռնեալ էին , ձեռնտուութիւն ըրաւ . եւ վերստին կանգնեց այն քաղաքները որ կործանած էին յերկրաշարժէ : Լատինական կամ հռովմէական քաղաքացութեան իրատունքը տուաւ այն քաղաքաց , որ ծառայութիւններ րրած էին : Հռովմէական կայսրութեան բոլոր երկիրներուն այցելութեան ելաւ , կարծեմ՝ բաց ՚ի Սպանիոյ եւ յԱփրիկէէ . հոն ալ երթալու վրայ էր , Սիկիլիոյ մէջ երիտասարդ Պոմպէտի պարտութենէն յետոյ . ուժգին եւ անընդհատ փոթորիկներն արգելք եղան , եւ յետոյ այլ եւս պատեհութիւն չեղաւ :

ԽԹ. Նուաճած երկիրներուն զալով , զանոնք կամ իրենց տէրերուն վերադարձուց , կամ՝ օտարներու տուաւ . անոնցմէ քիչը պահեց , յաղթութեան իրաւանց զօրութեամբն : Ուզեց որ հռովմայեցի ժողովրդեան նիզակակից թագաւորներն՝ իրենց մէջ նաեւ սերտիւ նիզակակցին : Անոնց միութիւնը կը զօրացրնէր ու կը նպաստաւորէր , եւ անոնց ամենքը՝ իբրեւ կայսրութեան անդամներն կը համարէր : Եթէ անչափահաս ըլլային կամ տկարամիտ , խնամակալներ կուտար անոնց , մինչեւ որ կանաժարելու հասակին հասնէին , կամ կառավարելու կարող ըլլային . եղան նաեւ այնպիսիք , որոց զակըններն իրեններուն հետ մեծցուց եւ դաստիարակեց :

Շ. Օժանդակ զօրքերն ու լէզէոնները նահանգներու բաժնեց : Նաւատորմիդ մը Քիսենայի մէջ , նաւատորմիդ մ'ալ Քալէնայի մէջ ունեցաւ միշտ , այն

երկու ծովերը պահպանելու համար : Յետ արծակելոյ իւր սպանիացի անձնապահներն զոր մինչեւ Անտոնի պարտութեան ժամանակն պահեց , եւ գերմանացի անձնապահները զոր ճամբեց . Աարոսի պարտութենէն յետոյ , իւր անձին եւ քաղաքին պահպանութեանն համար զունդ մը զօրք ունեցաւ : Սակայն երբէք չԹօղոց որ Հոռովմայ մէջ երեք վաշտէն աւելի զանուի , դարձեալ անոնք ալ մէկ դաշտի վրայ չէին կրնար վրանալ : Միա զօրքերը՝ մուրաքաղարին մերձակայ քաղաքաց մօտ , բանակատեղեաց մէջ բնակեցուց : Պատերազմի մարդոց թոշակն ու վաշտատրութիւնները կանոնի դրաւ . իւրաքանչիւր աստիճանի համար՝ ծառայութեան ժամանակն ու արձակման յատկացեալ շահերն սահմանեց , ա՛յնպէս , որ զյնաորութենէ քաշուելէ յետոյ՝ ուրիշի փառասիրութեանը ծառայելու ո՛չ բաղձանք ունենան եւ ո՛չ կարօտութիւն : Զյնութեան սնտուկ մը հաստատեց , որուն եկամուտներ յաղկացուց՝ զինորաց պարէնին համար : Սուրհանդակներ եւ ետքէն՝ անոնց համար կառքեր կարգեց , բոլոր մեծ ճանապարհաց վրայ , մէկզմէկէ քիչ հեռաւորութեամբ , որպէս զի աւելի շուրջով լուր հասնի ի՛նչ որ կ'ըլլայ զաւտաց մէջ , եւ նամակ բերողներն ալ կայրենան իրաց վիճակին ճշդութեանը ի հարկին երաշխաւորել :

ԾԱ. Անիքն որով իւր նամակներն ու գրութիւնները կը ստորագրէր , սպինքս մ'էր նախ եւ առաջ . ետքէն Ազգեսանդրի գլուխը եւ վերջապէս իւր կենդանագիրն էր , զոր Դիոսկորիտոս փորագրեց : Ահա այս վերջինը զորձածեցին անոր յաջորդները : Իւր նամակներուն վրայ կը նշանակէր այն ժամը յորում կը գրէր , եթէ ցորեկուան եւ եթէ գիշերուան :

ԾԲ. Եստ մը մեծաբանձ նշաններ ցցուց գժու-
 թեան եւ չափաւորութեան : Առանց խօսելու այն խնդ-
 րը թշնամեաց վրայ որոց ներեց եւ թողուց որ պա-
 տիւներու ալ հասնին . շատ թեթեւ կերպով պատժեց
 զՅունիոս Եովատոն եւ զԼասսիոս պատուացի . որոց
 առաջինը՝ Ագրիպպասի անուան բողոքն ներքեւ խիստ
 նամակ մը հրատարակեց էր իրեն դէմ . եւ երկրորդը
 խնջոյրի մը մէջ աղաղակեց էր թէ ո՛չ քաջասրտու-
 թիւնը եւ ո՛չ յօժարութիւնը պակասած էր զՕգոստոս
 սպաննելու համար . մէկը արքորեց եւ միւսը տուգան-
 քի դատապարտեց . եւ երբ դատաւորաց առջեմ կոր-
 դուացի Յղիոս անուն մէկուն՝ արիշ աճքաստանու-
 թիւններու հետ մէկ տեղ սա յանդիմանութիւնը կ'ը-
 նէին , թէ սովորութիւն ըրած էր Եեսարի վրայ իւր
 գէշ կարծիքը յայտնել . խռովեալ կերպարանօք դար-
 ձաւ ամբաստանողին եւ ըսաւ . « Ե՛նուզեմ որ Յղիոսի
 համար ըսածներդ ապացուցանես . անոր պիտի հաս-
 կըցնեմ թէ կրնամ զիս պաշտպանել . եւ իրեն դէմ ա-
 ւելի զուրցելիք պիտի ունենամ քա՛ն զոր նա ըսած է
 ինձի դէմ : » Եւ ա՛յլ եւս ասոր խօսքը չըբաւ : Յիբե-
 րիոս՝ իր նամակներուն մէջ շատ անգամ եւ զանոն-
 թեամբ կը տրտնջար այն խօսքերուն համար , զոր
 կ'ընէին Եեսարի դէմ . անոր գրեց այսպէս . « Միրելիս
 Յիբերիոս , քիչ անսացէք մեր հասակին ճուանդին ,
 եւ մի վշտանար եթէ իմ վրաս չար կը խօսին . բաւա-
 կան է որ ինձ չարութիւն մը չեն կրնար ընել : »

ԾԳ. Զթողուց որ ո՛ր եւ է գաւառի մը մէջ իրեն տա-
 ճարներ կանգնեն , բայց եթէ սա պայմանաւ , որ ի՛նչ-
 պէս իրեն նոյնպէս Հռովմայ բաղդին նուիրեալ ըլլան .
 եւ սակայն անտեղեակ չէր որ շատ մ'անթիհիւպատոս-
 ներ տաճարներ ունէին : Հռովմայ մէջ երբէք չուզեց

տաճար ունենալ . մինչեւ անգամ հալեցնել տուաւ ա՛յն արծաթէ արծանները , զորս ժամանակով կանգներ էին իրեն , եւ անոցմէ գոյացած զումարովն՝ ոսկեղէն ամաններ շինել տուաւ պաղատիւնեան Ապողոնի տաճարին համար : Ժողովուրդն փութով եւ եռանդեամբ դիկտատորութիւն ընծայեց անոր . իսկ նա մէկ ծունգը գետինը դնելով եւ կուրծքը բանալով , մերժեց զանի :

ՄԻ Իբրեւ թշնամանք եւ նախատինք միշտ մեր ժեց **ԴԷ** անունը : Օր մը թատրոնին մէջ ելած ատեն , դերասանին մէկը երբ սա ոտանաւորը զուրցեց . «Ո՛ւր է **ԴԷ** էլն» . «Է **ԴԷ** ԵԷԷԷ . ժողովուրդն զայս Օգոստոսի վերագրելով , եռանդայոյզ ծափահարեց . այս անվայել ցոյցը դադրեցնել տուաւ՝ սրտմտութեան շարժումներ ընելով : Հետեւեալ օրն հրովարտակով մը խստիւ կշտամբեց ժողովուրդը , եւ արգիլեց որ երբէք զինքը **ԴԷ** չկոչեն . մինչեւ իսկ իւր զաւակացը չէր թողուր , որ թէ՛ կատակելով եւ թէ՛ անկատակ խօսելով այն անունը տան իրեն . եւ չէր ուզեր որ իրենց մէջ ալ այդպէս կոչեն զիրար , եւ ո՛չ իսկ իբր ի նշան բարեկամութեան : Եւ նայէր որ Հուովմայ մէջ կամ ուրիշ քաղաքներու մէջ մտնելու եւ ելլելու ատենն՝ իրիկոմ կամ զիշեր ժամանակ ըլլայ , որպէս զի անհանգիստ չընէ զանոնք որ իրեն համար պարտաւորութիւններ ունէին կատարելիք : Հիւպատոս եղած ատենն , սովորաբար ոտքով կը քայլէր . հիւպատոս չեղած ժամանակը , բաց գահաւորակի մը մէջ նստած՝ զինքը տանել կուտար , եւ կը թողուր որ իրեն մօտենայ ամեն մարդ , մինչեւ իսկ ստորին ժողովուրդը : Մեծաւ մարդասիրութեամբ կ'ընդունէր իրեն մատուցուած խնդիրները : Մարդոն մէկը՝ դողալով , յիշատակագիր մը ներկայացնելով իրեն , ծաղրալից կերպով

մ'անոր ըսաւ . « Տեսնողը կը կարծէ թէ արծաթէ
ստակ մը կ'ընծայէ փղի մը : »

Թողովքի օրերը, ատենակալները ողջունելու հա-
մար՝ կը սպասէր որ ծերակուտին մէջ եւ նստած ըլ-
լան . անոնց իւրաքանչիւրն իր անունովը կը բարեւէր ,
թէպէտեւ անոնց անուններն իրեն գրուցող չէր քլլար .
եւ ծերակուտէն դուրս ելլելու ատենն ալ նոյն կերպով
մնայք բարով կ'ըսէր :

Շատ մը քաղաքացիներու հետ հանապազորգական
յարաբերութիւն մ'ունեցաւ ընկերական պարտաւո-
րութեանց վրայ հիմնեալ . միշտ անոնց ընտանեկան
տօնախմբութեանց ներկայ գտնուեցաւ , մինչեւ ա՛յն
ատեն , որ տարիքը շատ առաւ եւ նշանտուքի օր
մ'անհանգիստ եղաւ բազմութենէն : **Շերակուտի մէկ**
անդամն՝ Տերրինիոս Պալլոս որ իւր բարեկամներէն
չէր , աչքերը կուրցած ըլլալուն համար՝ ապրելէ ծան-
ճրանալով ուզեր էր որ անօթի կենալով մեռնի . **Օ-**
գոստոս զանի տեսնելու զնաց , մխիթարեց եւ կենաց
հետ հաշտեցուց :

ԾԵ. Օր մը ծերակուտին մէջ խօսած ատեն , մէկն
ելաւ անոր ըսաւ , « չեմ հասկնար ի՛նչ որ կ'ըսէք , » եւ
ուրիշ մէկն ըսաւ . « Թէ որ կարգն իմս ըլլար խօսելու ,
ձեզի հակառակ պիտի խօսէի : » **Աւրիշ պարագայներու**
մէջ , երբ ծերակուտին մէջ տեղի ունեցող վիճաբանու-
թիւններէն պարտասած՝ բարկացեալ կերպարանօք մը
դուրս կ'ելլէր , ըսին անոր , թէ « **Ատենակալք պարտ**
էին ազատութիւն ունենալ հասարակաց գործքերուն
վրայ խօսելու : » **Անտիստիոս Լաբէոյ՝** իւր ունեցած
իրաւանքը զօրութեամբ որով ծերակուտի վերակազմու-
թեան ատեն ատենակալ մը կ'ընտրէր , անուանեց
զ**Լէպիդոս** որ ժամանակաւ **Օգոստոսի** թշնամին էր եւ .

այնատեն արտրեալ էր : Օգոստոս հարցոց անոր թէ արդեօք աւելի արժանատր մէկը չէր ճանչնար, եւ աջ պատասխանեց . « Են յարդ էր չարքիս ունի . եւ այս յանդուգն համարձակութիւնը՝ անոնց եւ ոչ միոյն վնաս չառնեց :

ԾԶ. Իրեն դէմ հրապարակուած թշնամաբից եպեքանաց գրութիւնները՝ ծերակուտին մէջ կարդալու չվախցաւ . զանոնք հերքեց զգուշութեամբ, եւ անոնց հեղինակացը դէմ հարցափորձ չբացաւ . միայն սա կարծիքն յայտնեց, որ ուրիշներու անուանց քողինք ծերքեւ՝ անուանարկիչ ոտանաւորներ կամ գրութիւններ հրատարակողները վնասուիսն այնուհետեւ :

ԾԷ. Երբ դառն կամ ամօթալի կատականքներ ուղղէին անոր, հրովարտակալ մը զինքը կ'արդարացունէր . եւ մինչեւ իսկ չէր թողուր որ ծերակոյտն՝ ըստօրինաց, կտակագրելու իրաւունքէն զրկէ զանոնք որ զինքը թշնամանած էին : Քանի անգամ որ ռամկաց ժողովոյն ներկայ գտնուեցաւ, իւր պաշտպանած ընտրելիներուն հետ մէկտեղ կ'երթար ցեղերուն մէջ կը շրջագայէր, եւ քուէ կը խնդրէր տվորական ձեւով, եւ ինքն ալ իրը կուտար իր կարգիմ իբր սոսկական քաղաքացի մը : Երբոր դատաստանի մը մէջ իբրեւ վկայ կը ներկայանար, յետին համբերութեամբ կը թողուր որ զինքն հարցաքննեն ու հերքեն : Եուկայ մը շինել տուաւ որ իր ուզածէն շատ աւելի նեղ եղաւ, վասն զի չհամարձակեցաւ ստիպելու որ վերձակայ տուներուն տէրերը՝ իրենց տեղէն ելլեն : Երբէք ժողովրդեան բարեկամութիւնը չխնդրեց իւր զաւակացը համար, առանց սա խօսքն աւելցնելու, « Ի՞նչ արդ է Է : Ետտ վշտացաւ, երբ օր մը՝ իւր որդիքն դեռ ծերանեզր պատմուեանն (տղայութեան պատ-

մուծան) հագած , թատրոնէն ներս մտած ատեննին , ամեն մարդ ոտքի ելան եւ ծափահարեցին , դժգոհութիւն յայտնեց այս բանին վրայ : Աւզեց որ իւր բարեկամները զօրաւոր ըլլան հասարակապետութեան մէջըն , բայց հաւասարութեան եւ օրինաց հնազանդութեան չվնասելով : Նոնիոս Սուպրենաս որ իրեն հետ սերտիւ կապուած էր , իբրեւ թունաւորիչ ամբաստանուեցաւ Կասսիոս Սելերոսի կողմէն . Օգոստոս ծերակուտին խորհուրդ հարցուց թէ ի՛նչ ընելու էր ինքը այս պարագայիս մէջ . եթէ անոր՝ գատաւորաց առջեւ ելած ատենն ինքն ալ քովը գտնուէր , կը վախնար որ կը կարծեն թէ զայն օրինաց ձեռքէն ազատել կ'ուզէ , եթէ մինակ թողուր , իւր բարեկամը դատապարտելու կերպարանքն առած պիտի երեւէր : Աերջապէս , ծերակոյտն առաջին միջոցն յարմար դատելով , Օգոստոս դատաւորաց նստարանին վրայ բազմեցաւ քանի մը ժամ , բայց առանց խօսք մը զրուցելու , մինչեւ իսկ առանց համելու նշան մը ցուցնելու՝ երբ Սուպրենաս կը խօսէր :

Երբէք չթողուց իր պաշտպանաւորները , մինչեւ իսկ այն մէկ զինւորը զոր ժամանակով ինքը գրեթէ զինւորութեան , որն որ վնասուց հատուցման համար գատաստանին կոչուեր էր : Միայն մէկ ամբաստանեալ մ'ազատեց օրինաց ձեռքէն , եւ այն էր Կատտորիկիոս . բայց ասոր համար ալ ուրիշ միջոց չէր գործածած , բայց եթէ ի ներկայութեան դատաւորաց , աղաչելով՝ ամբաստանողն իր դատախազութենէն ետ կենալու ստիպած էր :

Եւ . Այս ընթացքով , դիւրին է երեւակայել թէ որչափ զինքը սիրցուց ; Զեմ յիշեր ծերակուտին կողմանէ ի նպաստ անոր տրուած վճիռները , զորս կըր-

նանք երկխաղի կամ ակնածութեան ընծայել . բայց թոյր հոռովայեցի ասպետք՝ կամովին եւ համաձայն միաբանութեամբ , երկու օր շարունակ կը տօնէին անոր ծննդեան տարեդարձը: Պետութեան թոյր կարգի մարդիկ ամեն տարի արծաթի ստակներ կը ձգէին Կ.Պ.Է.Է. Ի.Է. մէջ, Կեսարի անձին տրահականութեանն համար ըրած ուխտերնին կատարելով: Յոռվարի կաղանդին Կապիտոլիոնի մէջ՝ իւր թացակայ եզած ատենն իսկ , նուիրատուութիւն մը կ'ընէին : Սյն ստակով կը գնէր աստուածոց ամենագեղ արձաններ , որոնք ճամբու կիցերուն մէջ կը նուիրագործուէին . ինչպէս Կ.Պ.Է.Է. Սպողոնն , Ողբերգակ Արամազդն , եւ ուրիշներ: Երբ Պալատին լերան վրայ անոր տունն այրեցաւ , հինօրեայ գինւորք , ցեղք , տասնեակք եւ խել մը մասնաւոր անձինք մէջերնին ստակ հաւարեցին , այն տունը շինելու համար պէտք եղած ստակը անոր մատակարարելու նպատակաւ : Իրեն ընծայուած գումարները մերժածի պէս չերեւնալու համար , անոնց իւրաքանչիւրէն մէկ մէկ ղինար արծաթ առաւ , եւ անկէ աւելին չուզեց: Պաւառներէն վերադարձած ատենն , անոր անձին համար ուխտեր ընելով եւ դրուատիք երգելով դիմաւորելու կ'ելլէին . եւ ամեն անգամ որ քաղաք կը մտնէր , կը զգուշանային որ գլխահատութիւն մը չկատարուի :

ԵՊ. Իբր յանկարծական եւ համօրէն ներշնչութեամբ մը Հայր Կայրեհեայ անունը տուին . ի սկզբան ժողովուրդն էր որ ասոր համար պատգամաւոր ղրկեց անոր յԱ.կտիում , եւ որ անոր մերժմանն հակառակ՝ նորէն այն անունն անոր տուաւ , յաղթանակի մը ցընծութեամբ եւ շքով , երբ նա տեսարանէն ներս կը մտնէր . ապա ծերակուտին մէջ . ո՛չ վճիռով . եւ ոչ

ծափահարութեամբ, այլ Վաղերիոս Մէսսալայի բերնովն, որ ամենուրեքողմէն խօսելու ելլելով ըսաւ . « Հասարակապետութեան եւ թու երջանկութեան համար, վասն զի չեմք կարծեր թէ ատոնք իրարմէ կըրնամք զատել, բու տանդ երջանկութեանն համար, ծերակոյտն՝ հռովմայեցի ժողովրդեան հետ միաբանութեամբ գրեզ կ'ողջունէ Հայր հայրենեաց : » Օգոստոս՝ արտասուելով, պատասխանեց սոյն սա խօսքերը, զորս միտքս պահած եմ ինչպէս եւ Մէսսալայի խօսքերը . « Հասած ըլլալով ի կատար բաղձանացս, ո՛ հարք միախումբք, ի՞նչ կը մնայ ինձ իւրնդրել աստուածներէն, եթէ ո՛չ սա, որ ինձ նկատմամբ սոյն օրինակ զգացմանց մէջ զձեզ պահպանեն մինչեւ ի վախճան կենացս : »

Ե. Ժողովուրդն իր ծախքով՝ Էսկուլպպի փրձանին քովն արձան մը կանգնեց անոր բժիշկին՝ Անտոնիոս Մուսային, որ վտանգաւոր հիւանդութենէ մը բժշկեր էր զայն : Ետ մը ընտանեաց հայրեր կտակնուն մէջ պատուիրեցին իրենց ժառանգորդացը, որ մեռնելէն ետքը զիրենք ի Կապիտոլիոն տանիլ տան, եւ իրենց անունովն զոհ մը մատուցանեն ի նշան շնորհակալութեան զերկնից, որ մեռած ատեննին զՕգոստոս կենդանի թողած էին : Խտալիոյ քաղաքներէն ոմանք տարին ա՛յն օրէն կը սկսէին, յորում նա հոն եկեր էր : Քաւառաց շատերուն մէջ՝ տաճարներէն եւ խորաններէն զատ զորս կը կանգնէին անոր, ի պատիւ անոր՝ հինգամեայ խաղեր հաստատեցին՝ զրեթէ բոլոր քաղաքաց մէջ :

ԿԱ. Բարեկամ եւ նիզակակից թագաւորներուն իւրաքանչիւրն իր թագաւորութեան մէջ շինեց քաղաք մը որ անոր անունը կը կրէր, եւ ամենքն ինքն

տեղ իրենց ծախրովը լմնցունել առին Ալիմպեան Արամազդի տաճարն, որ ի վաղուց սկսուած էր Ա-
Յէնքի մէջ, եւ զայն Օգոստոսի Ազոյն նուիրեցին :
Իրենց երկիրները կը ձգէին, եւ առանց որ եւ է թա-
գաւորական շքոյ՝ Հռովմայեցւոց զգեստով, եւ իբր
անոր պաշտպանաւորքն փութաջանութեամբ կուգային
իրենց յարգանքն անոր մատուցանելու Հռովմայ մէջ
կամ գաւառաց մէջ :

ԿԲ. Յետ նկարագրելոյ զայն այնպէս, ինչպէս որ
էր նա դասաւորութեանը մէջ, բանակաց զլուին ան-
ցած ատեն, հասարակութեան կառավարու-
թեանը մէջ, պատերազմի մէջ եւ խազագութեան մէջ
ժամէ հիմա խօսիլ անոր ներքին եւ առանձինն կե-
նացը վրաց, իր բարուցը վրայ եւ անոր առտնի՞ն վի-
ճակին վրայ, երիտասարդութենէն սկսելով մինչեւ ա-
նոր մահը : Առաջին հիւպատոսութեանն ատեն կո-
րոյս իւր մայրը, եւ յիստն ու չորս տարեկան հասա-
կին մէջ՝ իւր քոյր Հոկտաւիան : Միշտ խանդակած
խնամ տարած էր անոնց, եւ մեռնելնէն յետոյ մեծա-
մեծ պատիւներ ըրաւ անոնց :

ԿԳ. Իւր մատաղ հասակին մէջ նշանուած էր Սեր-
վիլիոս Իսաւրիկոսի աջջկան . բայց առաջին անգամ
Սևտոնի հետ հաշտուելէ յետոյ, զհիշանելով երկու
կողմանց թախանձանքին որք կ'ուզէին զՕգոստոս եւ
զՍևտոն կապով մ'իրարու միացած տեսնել, ամուս-
նացաւ Կղաղիայի հետ, որ Սևտոնի խորթ դուստրն
էր եւ Փուլվիայի ու Կղոզիոսի աջջկին էր . հազիւ թէ
հարմացու էր նա . քիչ մը ժամանակ յետոյ Փուլ-
պիայի հետ արուելով, ետ դրկեց զԿղաղիա՝ կոյս
ըլլալով . եւ ամուսնացաւ Սկրիբոնիայի հետ որ այրի
եղած էր հիւպատոսական երկու պրեթէ, եւ որ ա-

նոնց մէկէն զաւակներ ունէր: Անկէ ալ զգուեցաւ եւ արձակեց գէշ բարուցը պատճառաւ: Ապա խփոյն ամուսնացաւ Լիվիայի հետ, զոր Յիբերիոս՝ Եփրայի ձեռքէն առաւ Յէպէտեւ յոյ էր. միայն զայն սիրեց եւ մինչեւ ի վախճան իւր կենացն զայն մեծարեց:

ԿԳ. Սկրիբանիայէն աղջիկ մ'ունեցաւ Յուլիա անունով: Լիվիայէն զաւակ չունեցաւ, Յէպէտ եւ շատ փափագեցաւ, նա անգամ մը յղացաւ եւ ժամանակէն առաջ ծնաւ: Յուլիա ի սկզբան խօսեցեալ էր Հոկտաւիոսին որդւոյն՝ Մարկելլոսի, որ դեռ ծոր տղայուծեան հասակը լրացուցած էր. ասի մեռնելով, Օգոստոս ստիպեց քոյրը՝ որ իրեն տայ իւր փեսայն՝ Ազրիպպասը, որ այն ատեն ամուսնացեալ էր Հոկտաւիայի աղջկանց միոյն հետ, եւ անկէ զաւակներ ալ ունէր: Ազրիպպաս եւս մեռնելով, երկար ատեն իր աղջկանն համար յարձար մէկը փնտռեց պետութեան զանազան կարգի մարդոց մէջ, մինչեւ իսկ ասպետաց մէջ: Աերջապէս իրեն փեսայ ընտրեց գծիբերիոս, եւ զայն ստիպեց արձակելու իւր կինը որ յոյ էր, եւ որ արդէն հայր քրած էր գծիբերիոս: Մարկոս Անտոնիոս զրամ է, Յէ Յուլիա ի սկզբան իւր որդւոյն Անտոնին սահմանուած էր, յետոյ Գետաքցոց Թագաւորին՝ Կոստիոսի, որուն աղջկան հետ նաեւ Օգոստոս կարգուիլ կ'ուզէր:

ԿԾ. Երեք մանչ թոռն ունեցաւ Ազրիպպասէն եւ Յուլիայէն. Կայիոս, Ղուկիոս եւ Ազրիպպաս. եւ երկու աղջիկ թոռն, Յուլիա եւ Ազրիպպինա: Յուլիա ամուսնացաւ քնճիչի որդւոյն՝ Լ. Պաւղոսի հետ. Ազրիպպինա ամուսնացաւ Օգոստոսի քրոջ Թռամն՝ Գերմանիկոսի հետ: Օգոստոս որդեգրեց զԿայիոս եւ զՂուկիոս. ըստ սովորական կանոնի զանոնք ի-

րենց հօրմէն ծախու առաւ . զանոնք իրենց մատաղ հասակին մէջ կառավարութեան մէջ մտցուց , հիւպատոս կարգել , եւ բանակաց մէջ ու գաւառաց մէջ ներկայացնել տուաւ : Իւր աղջիկն ու թոռները յետին պարզութեան մէջ մեծցուց , մինչեւ իսկ մանել սորվեցնել տուաւ անոնց : Արգիլեց որ բան մը չգործեն կամ չխօսին բայց եթէ քովերնին մարդ գտնուած ատեն , եւ այն կերպով որ անոնց վրայ կարենան իրեն տեղեկութիւն տալ ամեն օր : Մարդոց հետ որ եւ է յարաբերութիւն ունենալէ զանոնք այնչափ կը հեռացընէր , որ Ղուկիոս Յուկինիոս երիտասարդն՝ որ մեծանուն կերպարանաց եւ համբաւոյ տէր էր , Բայաի ջուրերուն գալով իւր աղջիկը բարեւած ըլլալուն համար , գրեց անոր թէ վայելչութեան դէմ էր ըրածը :

Իւր որդեգիրներուն ինքնին կարողալ , գրել եւ ուրիշ կրթութիւններ սովորեցուց , եւ մանաւանդ հոգ տարաւ որ զանոնք իւր գրութեան ոճին նմանող ընէ : Սեղահի ատեն , զանոնք իբրէ վար մի եւ նոյն բազմոցի վրայ կը նստեցունէր , եւ ճամբորդութեան ատեն իր առջեւէն կ'երթային կառքով կամ ձիով :

ԿԶ . Այն վստահութիւնն ու ուրախութիւնը զորս ընտանեացը շատուրութիւնն ու կանոնաւորութիւնը իրեն կը ներշնչէին , դառնապէս վրդովեցան . պարտաւորեալ տեսաւ զինքը՝ հեռացընելու երկու Յուկիաները , որք ամեն տեսակ ամօթով արատաւորած էին : Տասն եւ ութն ամսոյ միջոցի մէջ՝ Կայիոս եւ Ղուկիոս ձեռքէն ելան . մին՝ Լիւկիոյ մէջ , եւ միւրը Մարսիլիոյ մէջ : Արդեգրեց իւր երրորդ թոռը՝ Ագրիպասը , եւ իւր փեսայն՝ Տիբերիոսը . բայց քիչ մը ժամանակէն յետոյ Ագրիպպասը հանեց որդեգրութենէ , իւր անարգ եւ վայրենի բարուցը համար . եւ

Մուրրէնտոյի մէջ փակեց : Իւր մարդոց յոնպատուութեանն աւելի զգայուն էր քան թէ անոնց մահուանն . Կայլոսի եւ Ղուկիոսի մահուան վրայ ընաւ սիրտը կոտրած չերեցաւ : Իւր աղջկան նկատմամբ բռնած ընթացքին պատճառները իմացուց ծերակուտին՝ յիշատակագիրով մը , զոր իւր բացակայութեան ատեն կարդալ տուաւ զանծապետին : Մյնքան ամչցաւ այս բանիս վրայ , որ երկար ատեն մարդու երես չտեսաւ . մինչեւ անգամ խորհեցաւ թէ արդեօք իւր աղջիկը մեռցնել տալ չէր պարտեր : Սա ստոյգ է որ Երէն անուն ազատագրեալ կին մը որ Յուլիայի անառակութեանցը մեղսակից էր , ինքզինքը կախած ըլլալով , ըսաւ թէ լաւ կը համարէր անոր հայրն եղած ըլլալ քան թէ Յուլիայի : Արգիլեց որ Յուլիա իւր աքսորին մէջ գինի եւ փափկասուն կենաց հաճոյքները չվայելէ : Արգիլեց որ եւ ոչ մարդ մը՝ եթէ ազատ եւ եթէ գերի , չկարենայ անոր բովն երթալ , բայց եթէ իրեն իմաց տրուի , եւ ինքը զիտնայ այն մարդուն տարիքը , հասակը , գոյնը , եւ մինչեւ իսկ անոր մարմնոյն վրայի նշանները՝ եթէ ոմի : Հինգ տարի յետոյ՝ գտնուած կղզիէն ցամաք երկրին մէջ փոխադրեց զայն , եւ աւելի անուշութեամբ նայել տուաւ . բայց երբէք չուզեց զայն ետ կանչելու զիջանիլ . եւ որովհետեւ հոովմայնցի ժողովուրդն ատէպ եւ թախանձանօք անոր վերադարձը կը խնդրէր , մաղթեց որ ժողովուրդն ալ Յուլիայի նման աղջիկներ եւ կիներ ունենայ : Միւս Յուլիային՝ իւր թոռանը գալով , նա մանչ զաւակ մը ծընաւ՝ հեռանալէն քիչ մը ժամանակ յետոյ : Օգոստոս մերժեց այն տղայն նանչնալ , եւ արգիլեց որ զայն չսնուցանեն : Կղզիի մը մէջ փակեց զԱրիպպաս , որ խելքը զլուխը չգալէն զատ օր ըստ օրէ աւելի սն-

ուղղելի կ'ըլլար . եւ զինտրներով պահել տուաւ զայն : մինչեւ իսկ ծերակուտի վճիռ մը հանել տուաւ , որ կը դատապարտէր զայն . ցկեանս մ'նալ հոն , ուր էր . եւ քանի անգամ որ անոր վրայ եւ իւր աղջկանց վրայ խօսք ընէին իրեն , կ'աղաղակէր , Հոմերոսի սա ոտանաւորը զուրցելով . Սրանի՛ որ եկեաց եւ մեռաւ առանց կնոջ , զաւակաց : Երեններոն երբէք ուրիշ անուն չէր տար բայց եթէ քաղցկեղ եւ վերք կը կոչէր :

ԽԵ. Անոր բարեկամութիւնը դուրին չէք վաստկիլ . բայց տեսական էր : Պիտէր արժանիքն ու ծառայութիւններն արժեցնել , եւ փոքրիկ պակասութեանց ու թեթեւ յանցանաց ներել : Միայն երկու մարդ կ'ընան յիշուիլ , որոնք անոր սէրը վայելելէ յետոյ , Թշուառ եղան . Սալվիդիկնոս Հռոփոս զոր ի հիւպատոսութիւն Քարծրացուցեր էր . եւ Խառնելիոս Պալլոս , զոր Սգիպտոսի կառավարիչ ըրած էր . ասոնց երկուքն ալ ցածագրի մարդիկ էին : Առաջնոյն՝ ի պատիժ իւր ապերախտութեանն ու չարութեանն , արգիլեց որ ներս չմտնէ իւր տնէն եւ մինչեւ իսկ այն գաւառներէն , յորս հրամանատարութիւն կ'ընէր . իսկ երկրորդը որ խռովութիւն յարուցանել կ'ուզէր , ծերակուտին առջեւ դրկեց . եւ երբ նա իւր դէմ բացուած ամբաստանութեանց վրայ եւ իւր դատատրաց տրամադրութեանցը նայելով ինքզինքն սպաննելու ելաւ , Օգոստոս զովեց այն նախանձախնդրութիւնը՝ որով վրէժխնդրութիւն կ'ընէին , բաց լացաւ , ըսելով Թէ միայն ինքն էր ուրեմն որ չէր կրցեր իւր բարեկամացը դէմ ունեցած ռիւր զսպել : Անոնք , որ անոր բարեկամ եղան , բաց ՚ի յիշեալ երկու անձերէն ամենքն ալ իրենց կարգին մէջ առաջին աստիճանն ունեցան , Թէ՛ հարստութեամբ եւ Թէ՛ իշխանութեամբ , մինչեւ իրենց կենաց :

վախճանը, Թէպէտ եւ իրենց բարեկամական կապակցութեան մէջ կամկածներ ծագեցան: Թողունք ուրիշները, Ազրիպպաս անգամ մը անհամբերութիւն ըրաւ, եւ Մեկննաս անխոհեմութիւն, առաջինն՝ առերեսայթ պաղութիւն մը նշմարելով եւ Մարկեկոսն իրմէ նախամեծար համարուելուն համար ամեն բան թողուց եւ ի Միտիլէն բաշուեցաւ. երկրորդն՝ Մուրենայի դառաւարութեան գտնուած ըլլալն իւր կնոջ Յերենտիայի իմացումեւովն, Օգոստոսի գաղտնիքն երեւան հանած եղաւ:

Իւր բարեկամացը կողմանէ նաեւ շատ խանդազատանք կը պահանջէր, Թէ՛ իրենց կենդանութեանն եւ Թէ՛ յետ իրենց մահուանն. որովհետեւ, Թէպէտ եւ աչք չունէր ժառանգութեան, եւ իրեն հետ կապակցութիւն չունեցող մէկէ մը երբէք բան մը չէր ընդունած, սակայն եւ այնպէս իւր բարեկամաց վերջին կամեցողութեանցը շատ զգայուն էր, եւ չէր ծածկէր, ո՛չ սրտին կակիծը, կրք կարծածէն պակաս առատածեռնութիւն եւ պատիւ ցուցնէին իրեն. եւ ո՛չ ուրախութիւնը, երբ երախտագիտութեանն եւ խանդաղատանաց նշաններ կը յայտնէին: Իրեն կտակեալ ընչից, կամ ժառանգութեան մասնակցութեան բաժիններուն գալով, սովորութիւն ունէր զանոնք կտակագրին զաւակացը թողուլ. կամ Թէ որ անչափահաս էին, այրական պատմունանն առած ատեննին եւ կամ ամուսնանալու ատեննին անոնց կուտար, եւ վրան ալ ընծայ մը կ'աւելցունէր:

ԳԸ. Գիտէք ըստ պարագային բողոք կամ անախտ ըլլալ իւր ազատագրեալներուն եւ գերիներուն: Աստահութեամբ եւ պատուով նայեցաւ իւր ազատագրեալներէն շատերուն. ինչպէս Աիկինիոս Ծնկելա-

դոսի եւ այլոց: Իւր գերիններէն մին Կողմոսը, որ շատ գէշ խօսեր էր իր վրայ, երկւթի զարնելով գոհ եղաւ: Իւր գանձապահը՝ Պիոմնդոս, հետը շրջագայած աւտեն՝ վրայնին եկող վարազի մը առջեւ ձգեց փախաւ: անոր վատութիւնը ոճիր չհամարեց անոր. վասն զի չէր կարծէր թէ չար դիտաւորութիւն մը եղած ըլլար բանին մէջ. եւ թէպէտ մեծ վտանգի մէջ գտնուեր էր, ամենէն առաջ ինքն սկսաւ անոր վրայ կատակաբանել: Մեռցունել տուաւ իւր ազատագրեալներէն մին՝ Պրոկիլոսը. զոր շատ կը սիրէր. որովհետեւ պարկեշտ պայմանի կանանց հետ շնական յարաբերութեան մեղապարտ ցուցուեցաւ: Իւր քարտուղարին՝ Քալլոսի սրունքը կոտրել տուաւ, անոր համար, որ նամակ մը հաղորդելու համար հիմզ հարիւր դենար ընդուներ էր: Իւր թոռանը՝ Կայիոսի դաստիարակն ու գերինները՝ վիզերնին քար մը կապած, գետը նետել տուաւ, վասն զի անոր հիւանդութենէ եւ մահուանէն օգուտ քաղելով, անոր կառավարութեանը մէջ բռնաւորական եւ ազահական գործեր գործած էին:

ԿԲ. Երիտասարդութեան տտենն, քանիցս ամօթալի գործերով անունը արուեցաւ: Մէկտոս Պոմպէոս՝ իզացեալ անուանեց զայն: Անտոն զայն յանդիմանեց թէ իւր վատանունութեան գնովն Յուլիոս Կեսարի որդեգրեցաւ: Անտոնի եղբայրն՝ Ղուկիոս պնդեց, թէ նա իւր երիտասարդութեան ծաղիկը Կեսարի տալէ յետոյ, Սպանիոյ մէջ դարձեալ պտունկեցաւ: Ալլոս Հիրտիոսի հետ՝ երեք հարիւր հազար սեստերկի. եւ թէ սովորութիւն ունէր վառած կաղինի կեղեւով՝ սրունքին մագերը այրել, որպէս զի աւելի կակուղ բուսնին նորէն: Օր մը երբ թատրոնին վրայ, Եիրեղի՝ տաւիղ նուագող մէկ քահանային վրայ խօս-

ուած ատեն տաղ մը զուրջուեցաւ , բոլոր ժողովուրդը զայն Օգոստոսի վերագրեց ցնծութեան աղաղակներով : Այն ոտանաւորը՝ երկսայրի իմաստով մ'առնուելով , կրնար նշանակել սապէս . Յետէք զայս վաւաշոտ որ իշխէ աշխարհի :

2 . Իւր բարեկամները՝ անոր շնացողական սիրահարութիւնները ուրիշ կերպով չարդարացուցին , բայց միայն ըսելով թէ կիրքէն աւելի քաղաքական ազդեցութիւն կար անոնց մէջ . եւ թէ անոր համար կիները կը գործածէր , որ անոնց արւանց զաղտնիքն իմանայ : Մարկոս Անտոնիոս բաւական չհամարիր զայն յանդիմանել , անոր՝ Լիվիայի հետ ամուսնանալու անվայել կերպով աճապարելուն համար . կ'ըսէ նաեւ , թէ կոչունքի մը մէջ , հիւպատոսական մարդու մը կիներ՝ ի ներկայութեան ամուսնոյն ճաշի սրահէն ուրիշ սենեակ մը տանել տուաւ . եւ թէ՛ այդ կիները դուրս բերած ատենն , ականջը կարմրած էր եւ մազերը տակնուվրայ էին . թէ՛ անոր համար արժակեց Սկրիբոնիան , որ սա՛ հարձի մը գոռոզութեանցը չէր կըրցած համբերել . եւ թէ՛ իւր բարեկամները ստակ առնելով , ամուսնացեալ կիներ եւ հարսնացու աղջիկներ կը գտնէին իրեն , զորս՝ Թորանիոսի վաճառած գերիներուն պէս , իրենց առջեւը կը մերկացունէին ու կը քննէին : Մարկոս Անտոնիոս նոյն իսկ Օգոստոսին ալ գրեց , մինչ դեռ անոր հետ յայտնապէս արուած չէր . « Ինչո՞ւ համար ինձ նկատմամբ փոխուած էք : Անո՞ր համար որ Թագուհի մը կը սիրեմ : Ի՞մ կիներս է նա , եւ ո՛չ թէ երեկուրնէ , այլ ինն տարիէ ի վեր : Աւ դուք , միթէ միայն զԼիվիա՞ն կը սիրէք : Դրաւ կը դնեմ , որ այս նամակս կարդալու վայրկենսիդ , գէշ-չէք Տէրատուլայի հետ , Թէրէնտուլայի հետ ,

Հռուփիւայի հետ , Սարվիայի հետ : Արդարեւ ի՞նչ փոյթ թէ ո՛ր տեղ եւ որո՛ւ հետ . . . :

ՀԱ. Նաեւ շատ խօսք պատեցաւ ի ծածուկ տըրուած հացկերպի մը վրայօք , զոր ճշ Երկրորդ կրկնէն կը կոչէին . որուն մէջ կոչնականք աստուածոց եւ աստուածուհեաց պէս հագուած էին , եւ նա զԱպողոն կը ներկայացնէր : Անտոն անոր գէմ գրած խիստ նամակներուն մէջ , կը զրուցէ այն անձանց անուններն , որք այն կոչունքին մէջ էին , որուն վրայ անանուն մէկն սա հանրածանօթ ոտանաւորը շինած է :

Այն ինչ ի յաղազակ , գայթակղանս եւ յեպեր ՋԱպողոնի պղծեալ վեհ եւ սուրբ ըզպատկեր , Եեսար եւ բարեկամքն ՚ի խաղրս պատժականս Զքօսանս նկարէին զԱստուածոց եւ զյանցանս . Աստուածքն այն , պաշտպանողք Հռովմայ եւ Խտալոց Գարնուցին զաչս ի յայս յամպարիշտ ի տեսլոյ . Եւ մեծին Արամազդ ցասուցեալ ի վայր էջ Ե գահէն , որ եղ զնա Հռոմուլոս ի մեր մէջ :

Ուտեստի նուազութիւնն որ այն ատեն բաղաքին մէջ կը տիրէր , աւելի եւս գայթակղական երեւոց այս շուայտութիւնը . հետեւեալ օրն ամեն մարդ բացարձակ կ'ըսէր . թէ՛ Արամազդ Երեւն Բաղրս Երեւն . եւ թէ Եեսար արդեամբ Ապողոն էր , իսկ Արամազդ Գահէն . այս անունը կը կրէր Ապողոն՝ բաղաքին մէկ թաղին մէջ : Մեղադրեցին նաեւ թէ Կորնթոսի անօթոց եւ զեղեցիկ կարասեաց սիրահար էր , եւ բաղդի խաղերու մոլի : Թարագրութեանց ժամանակն , անոր արձանին վրայ գրեցին սա . Հայրս սեզանապետն

Կէնի, և եւ Կորնթոսի խորհուրդի խորհուրդի և Կէնի. որովհետեւ այնպէս կը հաւատային թէ շատ մը քաղաքացիներ տարագրեց, անոնց անօթեղեններն առնելու համար: Սիկիլիոյ պատերազմին ատեն, անոր ղէմ սա տողը յօրինեցին. Թէ պարտեալ ի ծովու, գէթ յաղթէ ի խաղու:

ՀԲ. Պոռնիկոսեան յանդիմանութենէն ըստ բաւականին զինքն արգարացուց այն ժամանակէն եւ անկէ յետոյ, երբ իւր անձնական պատուոյն հոգ տանող իր խել սկսաւ: Նաեւ հազուագիտ եւ Յանկազին իր խելու մասին՝ կարծուածէն նուազ հետամուտ ցըցուց իր քրքր, Երբ Աղեքսանդրիոյ առմանէն յետոյ պալատի բոլոր կարասեաց մէջէն միայն մէկ զմը սեպտանթ մը պահեց, եւ օրական գործածութեան վերաբերելով բոլոր ոսկեղէն անօթներն հալեցուց: Գարով կանխով. շատ սիրեց զանոնք, մանաւանդ կոյսերը. նոյն ընթացքին Լիվիա եւ կը նպատակէր անոր նոր ի նորոյ կիներ գտնելու: Բազդի խաղերով կը զուարթանար, եւ կը խոստովանէր ասի. զբօսանք մ'էր այն գոր շատ կը սիրէր մանաւանդ իւր ծերութեանը թէջ, տօնի օր ըլլար թէ ո՛չ, եւ տարւոյն բոլոր միւս ժամանակներուն մէջ ինչպէս Եռոնոսեան Յօսից ատեն: Ասի կը տեսնուի իւր բնագիր մէկ նաճակէն. «Սիրելի Տիրերիոս. ընթրիքս անո՛նց հետ ըրի զբօս կը ճանչնար. անոնցմէ զատ հետերնիս էին Ալիկիներիոս եւ Սիլվիոս հայրն: Մեր ծերունիքս, երէկ եւ այսօր կերակուրէն յետոյ քուէից խաղով ժամանակ անցուցինք. մէկ ու վեց թիւերը կը կորսնցունէին եւ ղենար մը կը վճարէին. Աստղական բազմն ամբողջական շահ կ'առնուր:» Գարծեալ նոյն Տիրերիոսին գրեց. «Աթենասի տօները հաճելի կերպով անցու-

ցինք . խազի սրահէն դուրս չիջանք : Սղբայրդ բարձրաձայն կը պռուար , վասն զի կը կորսնցունէր : Սակայն բաղդը շուտով դարձաւ . եւ վերջապէս շատ նուագ կորսնցուց քան զոր կը կարծէր : Քսան հազար սեստերկի եղաւ ինձի , սովորական առատածոնութեանցս աղագաւ . վասն զի թէ որ ուզէի որ պարտքերնին ինձ վճարեն , կամ թէ որ կորսնցունողներուն քան մը տալ չուզէի , յիսուն հազարէն աւելի վաստրկած պիտի ըլլայի . չեմ զոջար ասոր վրայ , վասն զի իմ բարութիւնս փառք կը բերէ ինձ : » Աղջկանն զբեց . « Հարիւր յիսուն դէնար դրկեցի ձեզ . կարճ կաններէս իւրաքանչիւրին նոյնչափ տուած եմ . որ իրենք իրենց քուէից խաղ կամ դար եւ ջոխոյ խաղան : »

ՀԳ . Աւրիշ ամեն բանի մէջ խիստ չափաւոր գրտնահեցաւ , եւ ամեն յանդիմանութենէ ազաւ : Գախ եւ յառաջ բնակեցաւ Հրէի ընտանիքին քովն Սիւնիսիսի վերն տան մը մէջ , որ ժամանակաւ Աալվոս ատենախօսինն եղած էր . յետոյ Հորտէնսիգսի սունը նստաւ : Պալատին լերին վրայ : Տունը ո՛չ մեծ էր եւ ո՛չ զարդարուն . անդաստակները նեղ էին եւ հասարակ բարէ . դահլիճներուն եւ կերակրոյ սրբահներուն մէջ ո՛չ մարմարիոն կար եւ ո՛չ գունատր փայտէ յօրինուածներ : Քառասուն տարի՝ ամառ ձմեռ մի եւ նոյն սենեկի մէջ պառկեցաւ . եւ ձմեռը միշտ Հռովմայ մէջ անցուց , թէպէտ եւ այն եղանակին մէջ քաղաքին օդն իր առողջութեանը կը վնասէր : Երբ առանց իր քովը մարդ ոմենալու եւ առանց ընդհատուելու աշխատիլ ուզէր , իւր տանը ամենաբարձր տեղին մէջ կը փակուէր , զոր Սիւնիսիս եւ իւր Սիւնիսիս կը կոչէր . կամ թէ մերձակայ գիւղի մը մէջ՝ իւր ա-

զատագրելոց միոյն տունը կը բաշուէր : Մէջ հիւանդանար , Մեկենասի բոզը տանել կուտար զինքը : Առանձնանալու համար ամենէն աւելի ծովու մօտ տեղերը կը սիրէր , ինչպէս Աամպանիոյ կղզիները . կամ թէ Հոռովայ շրջակայից փորրիկ քաղաքները , ինչպէս Աանուկիոմ , Պրէնէստ , Տիվոլի : Այս վերջնոյն մէջ , Հերբիւլէսի տանարին կամարակապ սրահներուն ներքեւ շատ անգամ դատաստան կը կտրէր : Կարի մեծածախ եւ մեծատարած գիւղախին տուները չէր սիրէր քնա : Փլցունել տուաւ ա՛յն մէկ տունը , գոր իւր թոռը՝ Յուլիա շինել ծուած էր մեծ ծախքով : Իր տանը մէջ , թիչ հոգ կը տանէր արձաններու եւ պատկերներու , բայց կը նայէր մեմելիթի , պուրտակի եւ քնական հեաաքրքրական իրաց , ինչպէս ա՛յն ահագին մեծութեամբ գազանաց ոսկիները որք Կապրէաի մէջ կը տեսնուին , եւ զորս հսկայից ոսկրներ կը կարծեն . եւս եւ նախնի դիցազանց գէնքերուն :

ՀԳ . Կտահ կարասեաց մէջ ցուցուցած ինայոգուծիւնը կրնանք դատել ա՛յն անկողիճներէն եւ տեղաններէն , որք դեռ կեցած են , եւ որք հազիւ թէ բարեկեցիկ մարդու մը կը վայլեն : Եւտ ցած եւ շատ պարզօրէն ծածկուած անկողնոյ մը վրայ կը պառկէր : Պրեթէ ուրիշ հագուատ չհազաւ բայց միայն ի՛նչ որ իւր կիներ , իւր քոյրն եւ իւր աղջկունք իրեն համար կը շինէին : Լաւ անդամն ու միջնածիրանիւն ոչ լայն էին եւ ոչ նեղ : Քիչ մը բարձրկեղ կը գործածէր ոտքի ամանները , որպէս զի բարձրահասակ երեւի : Միշտ հագուած էր՝ իւր տանը մէջ եղած ատենն իսկ , այնպէս որ անտէնկալ դէպք մը պատահած ատեն , իսկոյն կրնար հասարակութեան երեւի :

ՀԾ . Կտերապոյնները կանոնաւոր էին , եւ օտարա-

կաններն՝ ընտրութեամբ միայն կ'ընդունէր : Ազգերիոս Մէսսալա կ'ապահովէ թէ երբէք ազատագրեալ մը անոր սեղանին վրայ չճաշեց , բաց ի Պոմպէոսի ազատագրեալէն՝ Մենասէն , որ այն ազատութիւնն ունեցեր էր՝ իւր տիրոջ նաւատորմիդք յանձնած ըլլալուն համար : Նոյն ինքն Օգոստոս կը պատէ թէ անգամ մ'իրեն հետ ճաշել տուաւ իւր նախկին անձնապահներէն միոյն , որուն տունը կը գտնուէր գիւղին մէջ : Սրբեմն , ուրիշներէն աւելի ուշ սեղանի կը նըստէր եւ աւելի շուտ կ'եղնէր , բայց առանց մէկն անհանգիստ ընելու : Իւր կերակուրները սփորաբար երեք տեսակ էին եւ երբէք վեցէն աւելի չէին ըլլար . ազատութիւնն կը տիրէր հոն աւելի , քան թէ զեղիութիւն : Խօսք կը բանար անոնց հետ որք կը լռէին կամ ցած կը խօսէին . եւ հիւրերը զբօսցունելու համար , նուագութեան զարնաղներ , կատակերգուներ եւ մինչեւ իսկ փողոցի ձեռնածոներ բերել կուտար , եւ շատ անգամ ալ ~~+~~~~+~~~~+~~~~+~~~~+~~ : Այս տեղ Սուէտոնի գործածած յոյն բառին ճիշդ նշանակութիւնն է ~~+~~~~+~~~~+~~ :

ՀԶ . Տօնական օրերը շքեղութեամբ կը տօնախմբէր , եւ երբեմն ցնծութեամբ միայն : Նոտնոսեան տօնից ատեն , եւ ուրիշ ժամանակներու մէջ , ընծայներ կը դրկէր՝ կերպաս , ոսկի , արծաթ , կամ թէ կոխուած ստակ՝ ամեն տեսակէ հին ժամանակաց , Թագաւորական եւ օտար շիգլներ : Սրբեմն ալ դրկածն էր խոշոր կերպաս , սպոնգ , արցան , հացաբարի երկժանի , եւ ուրիշ այնպիսի բաներ . եւ ասոնց կատակութեան իմաստը գուշակելը շատ դժուար էր : Հաւասարութեան մասին մէկզմէկէ շատ հեռու եղող բաժիններ վիճակահանութեան կը դնէր կօյմ թէ պատ-

կերներ ծախու կը դնէր երեանին ի վայր դարձուցած , այնպէս որ անոնք որ բաղդերնուն կը քաշէին կամ կը գնէին , իրենց դրածին նայելով կ'ամ խիստ շատ կը շահէին կ'ամ խիստ շատ կը կորսնցունէին . եւ կորուստըն ու շահը՝ մի եւ նոյն սեղանոյ կոշնականաց մէջ տեղն կը բաժնուէր :

27. Քիչ բան կ'ուտէր (վաճառ գի տոյս կէտս ալ զանց չեմ ընէր) , եւ կերակուրն ալ շատ պարզ էր : Քլխատրապէս կը սիրէր սեւ հաց , մանր ծուկեր , կոլոլու կամի պանիր եւ թարմ թուզ ա՛յն տեսակէն որ տարին երկու անգամ կուտայ : Սրբէք կերակուրին ժամուն չէր սպասէր , անօթութեանը կը նայէր միայն : Եւր նախաճաշերէն միոյն մէջ կ'ըսէ . « Էաց եւ թուզ կերայ կատրիս մէջ . » եւ ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ . « Նուիրական փողոցին պալատէն տուն վերադարձած ատենս , զտառապակիս մէջ քնկի մը հաց եւ բանի մը հատ չամիչ կերայ : » Եւ գրէ Յիբերիոսին . « Զկայ հրեայ մը , որ աւելի խստիւ ծոմ պահէ շարաթ օրն , քան զոր ես այսօր պահեցի . զիշերն սկսած էր , երբ երկու պատառ բան կուլ տուի բաղանեաց ատեն՝ մինչ դեռ զիս չէին ինկած : » Այնպէս կ'ըլլար որ երբեմն ժամանակէն առաջ կամ յետոյ կ'ընթերէր , եւ տանը մէջ կերակուրի ատեն բանի մը ձեռք չէր երկնցունէր :

28. Ի ընէ գլխի քիչ կը սիրէր : Մոտենայի առջեւ քանակած ատենն , ըստ պատմութեան Նուռնելիոս Նեպոսի , միայն երեք անգամ կը խմէր ընթերելու ատեն . եւ վեցէն աւելի չէր խմէր՝ յետին չափազանցութեանցը մէջ . կամ , թէ որ անկէ անդին անցնէր , կը փսխէր : Ալպեանց գինին միա ամենքէն նախամեծար կը համարէր . բայց դուն ուրեք կը խմէր ցորեկ ատեն : Զովանալու համար՝ ջրոյ մէջ թրջած հաց կամ

կտոր մը վարունկ , կամ հազարի ցողոմն մը , կամ Թը-
ճու եւ բարկահամ պտուղ մը կ'ուտէր :

2Թ . Ճաշելէն յետոյ , պահ մը կը հանգչէր , հա-
զուսաններն ու ոտքի ամաններն հազած ըլլալով , ոտ-
քերը երկնցուցած եւ ձեռքն աչքերուն վրայ դրած :
Ընթրիքէն յետոյ , գիշերուան մէկ ժառը կը հսկէր ,
եւ ցորեկընէ մնացած զբաղմունքներն ամբողջապէս
կամ ըստ մեծի մասին կը լմնցունէր , անկէ յանկողին
կը մտնէր , ուր երբէք եօթն ժամէ աւելի չէր բնանար ,
եւ դարձեալ ստէպ կ'արձնուար : Թէ որ քունը վախ-
ցունէր , քան մը կարողալ կամ պատմութիւններ ընել
կուտար մինչեւ որ քունը տանէր , եւ արեւուն ելլելէն
յետոյ անկողնոյն մէջ կը գտնուէր : Սրբէք գիշեր ատեն
չհսկեց՝ առանց իր քունն մէկն ունենալու : Առտուն
կանուխ ելլելն նեղութիւն կուտար անոր . եւ կէ՛զ զոհի
մը կամ ուրիշ տեղ մը առտուն կանուխ գանուիլը
հարկ ըլլար . ուր որ երթալու էր , այն տեղին մօտ
սենեկի մը մէջ կը պառկէր , որպէս զի աւելի ժամա-
նակ ունենայ քնանալու . եւ գարձեալ երբեմն փողոցի
մէջ զայն տարած ատեննին կամ զահաւորակը թիչ մը
կեցուցած ատեննին քունը կուգար :

Ք . Շատ զեղեցիկ էր կերպարանքը , զոր չկրցաւ
փարիքը փոխել , եւ սակայն ինքն հեռի էր ըստ ա-
մեկայնի սեթեւեթէ եւ զարգէ : Շատ մը սափրիչներ
միլիոնապանայն անապարանօք կ'ածիլէին , երբեմն Թե-
ճեւ կերպով , երբեմն շատ տակէն . եւ այն պահուն ,
նա կը գրէր կամ կը կարդար : Դէմքն այնքան հան-
դարտ եւ այնքան զուարթ էր թէ՛ խօսած եւ թէ՛ լռած
ատենն , որ Դաղդիոյ գլխաւորներէն մին խոստովա-
նեցաւ իր մարդոցը , թէ անոր հետ Ալպեան լեռներէն
անցնելու ատեննին միտքը դրեր էր , որ երբ Օգոստոս

ընթանեալքս եւ առանց զգուշութեան իրեն հետ խոսիլ սկսի, լեռներն ՚ի վայր գլորէ զայն, եւ թէ անոր դիմաց քաղցրութիւնը զինամափ ըրեր էր զինքը: Աչքերը պայծառ եւ փայլուն էին, եւ ինքն ալ կ'ազէր որ հաւատային թէ տեսակ մը աստուածային զօրութիւն ունէին աչքերը: Մէկու մը նայած ուտենն թէ որ այն մտորն արեւուն դիմացը կեցածի պէս անքերը խոնարհեցընէր, մեծ փառաբշտանք ընել էր անոր: Ձախ աչքը տկարացաւ վերջին տարիներուն մէջ. Ակոսյեները ժանր էին եւ մթագոյն եւ ցանցառ. մտզերը խապոպեալ եւ սակաւ ինչ խարտիշազոյն. յօնքերը կցեալ. ականջները ո՛չ մեծ եւ ո՛չ պզտիկ. քիթն արծուային եւ սրածայր, մորթն՝ գորշ եւ սպիտակ գունոց մէջ տեղ. հասակը փոքր, թէեւ Մարութոս ազատագրեալն զրած է թէ հինգ ոտք եւ չորս մատնաչափ էր. բայց անդամոց հաճեմատութիւնն ա՛յնչտի լաւ էր, որ հասակին փոքրութիւնը կը ծածկէր. եւ միայն աւելի բարձրահասակ մէկու մը բով կեցած ատենն կ'երեւէր ինչպէս ըլլալը:

ՁԱ. Մարմինը խայտաբղէտ էր. կուրծքին եւ փորին վրայ նշաններ ունէր, Արջ աստեղատան եօթն աստղերուն դրիցը նման ցրուած. սոմտիկ մարմաջիւններ ունենալուն համար կը պարտաւորէր ձեռքերը շփել տալ ուժով, որմէ բլիթէններ պատճառուած էին. այս բլիթէնները տեսակ մը որբին դարձած էին: Ձախ սրունքը, զիստն ու ազդրը բիչ մը տկար էին. բայց ախտացեալ մասին վրայ, մեղքած եղեգով տաք առագ զնելով կը կազդուրէր: Մերթ ընդ մերթ աջ մեռքի ցուցամատն այնքան կը թմրէր, որ եղջիւրի մէջ կ'անցունէր զայն, որպէս զի կարենայ զիր գրել: Առատուշտէն ալ զանգատ ունէր, եւ միայն

ա՛յն առևն կը հանգստանար երբ միզելու առևնն մանր խիճեր Թափէին :

ՁԲ. Մէկ բանի ծանր հիւանդութիւններ կրեց . մա- նաւանդ անգամ մը՝ Կանտաբրացոյ պարտութենէն յետոյ : Արդիւն մէջ խցումներ տեղի ունենալով , ապ- բերուն յոյս չմնաց . այն առևն՝ Անտոնիոս Մուսայի խրատովն , հակառակարուժից վտանգաւոր եղանա- կին հետեւեցաւ : Տար դեղերն օգուտ մը չէին ը- րած , պազ դիզերու զիսեց եւ բժշկուեցաւ : Ունէր նաեւ տարեկան եւ կանոնաւոր խօժութիւններ : Միշտ տկարութիւն մը կ'ունենար ա՛յն ամսոյն մէջ յորում ծնած էր . զարնան սկիզբին , սրտին առա- զաստը կ'ուռնար , եւ հիւճոց հոտումներ կը ծագէին երբ հարառային հողմը փչէր : Այսպէս՝ միշտ տկար , զիրաւ չէր տաներ ո՛չ ցուրտին եւ ո՛չ տաքին :

ՁԳ. Չմրան մէջ , չորս մեկնոց կը հագնէր ու վրա- չէն խոշոր ամդան մը . կուրծքը , զիստերն ու սրուն- քը տաքուկ մը պատուպտրուած էին : Ամրան մէջ , բաց սենեկի մը եւ շատ անգամ՝ ջրոյ ցնցուղներով եւ հողմահարներով զովացնու սինազարդ սրահի մը մէջ կը պառկէր : Արեւին չէր դիմանար , ձմեռն անգամ : Սրբէք՝ իր տունն եղած առևնն անգամ , զլուխը չծածկած չէր պտտեր բաց օդին մէջ : Քահաւորակով եւ օրական քիչ ճամբայ առնելով կը ճանապարհոր- դէր . երկու օրէն կ'երթար ՚ի Արինչեստ կամ ՚ի Տիրուր : Ծովով ճանապարհորդելը նախամեծար կը համարէր , երբ որ կարող ըլլար : Այս փափուկ առողջութիւնը կը պահպանէր՝ մեծ խնամք տանելով , մանաւանդ զում ուրեք բաղնիք առնելով . լաւ եւս կը սիրէր ձէ- թով շփուիլ եւ կրակին բովն քր ռնիլ . յետոյ՝ արեւուն ջերմութենէն պաղը կուտրած ջրով կը լուացուէր . եւ

երբ իւր ջիղերուն համար՝ ծովու ջրոյ կամ Ալպեան ջերմովններուն պէտք ունենար, կը նստէր փայտեայ տաշտի մը մէջ զոր տպանիական բառով մը **Գրէր** կը կոչէր, եւ բաւական կը համարէր մէկ մը ձեռքերը՝ մէկ մը ոտքերը ջուրը խաթել:

ՁԳ. Բապարական պատերազմներէն յիտոյ, հեծելական եւ զինուկան կրթութիւններէ, ետ կեցաւ: Եւ միայն ավուճ կամ օդագունտ կը խաղար: Յետ ժամանակի, ուրիշ բան չէր ըներ, բայց եթէ զահատրակով կամ ոտքով պտտելու կ'իլլէր. եւ թեթեւ զգեստով մը բիչ մ'ատեն վազելով եւ ցատկելով, վերջ կու տար շրջագայութեանը: Եր գրօնուր նաեւս ուրկանով ձուկ որսալով, եւ քուէ, եւ կուտ խաղալով՝ դէմքերնին ու զրոյցնին հաճելի եղող փորրիկ տղայոց հետ, զորս ամեն կողմէ մանաւանդ Մարիտանոցւոցմէ եւ Սիրիացւոցմէ բերել կու տար. զահաճներու կամ տգեղ տղայոց գալով, իբրեւ բնութեան հրէշներ եւ չարագոյժ իրեր, կ'ատէր զանոնք:

ՁԵ. Ի տղայութենէն, ճարտասանութեան եւ գեղեցիկ արուեստից ուսման պարապեցաւ ուրախութեամբ եւ յարատեութեամբ: Մօղենայի պաշարման ժամանակին եւ քաղաքական գործոց խառնակութեան մէջ, կը կարգար ու շարագրութիւն կ'ընէր ամեն օր, եւ ճարտարախօսութեան վարժութիւն կ'ընէր: Մտրէն բանի անգամ որ ձեռակուտին մէջ կամ ժողովրդեան առջեմ կամ իւր զինուորաց առջեմ ատենախօսութիւն ըրաւ, առաջուց աշխատած ու պատրաստած էր, թէպէտեւ անմիջապէս խօսելու համար յաջողակութիւնը չէր պակսեր: Ռրպէս զի յիշողութիւնը պակսելու վտանգի չենթարկէ, եւ որպէս զի գոց ընելու համար ժամանակ չկորսնցո՞նէ, կը կար-

դար փոփոանակ բերնուց գրուցելու . եւ երբ մէկուն հետ ծանր բաներու վրայ խօսելու ըլլար, ե՞նչ իր կլինն անգամ ըլլար, Թղթի վրայ կը գրէր ինչ որ սիրտի ըսէր, որպէս զի ո՛չ աւելի գրուցէ եւ ո՛չ պակաս : Բաղքը եւ իրեն յատուկ արտասանութիւն մ'ունէր . եւ քաղցր հնչման համար վարժապետէ մը գաս կ'առնէր մեծաւ ուշադրութեամբ : Բայց երբեմն կոկորդիցաւ ոնննալով, ժողովրդեան խօսելու համար բարոզ մը գործածելու պարտաւորեցաւ :

ՁԶ. Զանազան արծակ գլուխներ աշխատասիրեց, ընդ որոս եւ Պարսիկացի յաշար Լաւրի . զանոնք կը կարդար մէկ քանի բարեկամներու, որոնք ոնկնդրաց տեղ կը բռնէին անոր առջեւ . բայց երբոր ծերացաւ, Տիրերիտն իրեն ընծերցիչ ըրաւ : Գրեց նաեւ Փէլեոսիոսի իբրեւնի, եւ տասնեքեր գիրք իւր վարուց վրայ մինչեւ Լանտաբրացոց պատերազմն . անկէ անդին չգնաց : Բանաստեղծութեան փորձ եւս ըրաւ . անոր մէկ փորձիկ երկասիրութիւնը կայ՝ վեցաչափ ոտանաւոր, որուն անունն է Ալիւն . եւ փորձիկ գիրք մ'ալ վերնատողից, զոր սովորաբար բաղանեաց մէջ կը յօրինէր : Այլասիւսի մէկ ողբերգութիւնն սկսեր էր մեծ խանդիւ, բայց ո՛նք սիրտը չսիրելով սանգով սրբեց գրածը . եւ երբ բարեկամներն հարցուցին թէ Այլասիւսին ուր տեղն հասեր է, պատասխանեց . «Այլասիւսի ողբերգութիւնն :»

ՁԷ. Իրեն գրուածն համար ընտրած ո՛նք վսեմ եւ քաղցր էր, հեռի՛ վճռողական մեծաբանութիւններէ եւ խոշոր գրոյցներէ, կամ իւր ըսածին պէս խօսելով, հինցած խօսքերու գէշ հոտէն : Գլխաւորապէս իւր խորհուրդը յառակ կերպիւ բացատրելու հոգ կը տա-

նէր : Աւ այս բանիս համեւում համար , եւ թէ՛ ըն-
 Թերցողն եւ թէ՛ ունկնդիրն երբէք չչփոթեցնելու հա-
 մար , զանց չէր ընել որո՛նց նախադրութիւնները որ բա-
 ռեքուն իմաստին սահման կը դնեն , եւ ո՛չ շարկապ-
 ները որ պարբերութիւնները յիրար կը կապեն : Ա-
 սոնք յապաւելով , խօսքին ոմբ աւելի շնորհք կ'առ-
 նու , բայց յստակութիւնը կը պակսի :

Ճառասարապէս կ'արհամարհէր այն մատենագիրե-
 րը որ անճահ ճոռոմարանութիւններ կը գործածէին ,
 եւ անոնք որ հին ոմ մը կ'առնէին . ասոնց երկուքն
 ալ՝ զատուպարտելի այլանգակութիւններ էին անոր
 աչքին առջեւ : Եւ ծաղրէր զՄեկնեսու՝ տարօրինակ
 ասացուածներու միտած ըլլալուն համար : Ամեն տեղ
 անոր ետեւէն կը պնդի , եւ իբր գործածելու կ'ելլէ ա-
 նոր ոմը զոր զանգրացեալ կը կոչէ : Ձնոյն ինքն՝ զՅի-
 բերիոս , այն մթին եւ հին խօսքերու սիրահարն ալ
 ազգատ չէր թողոր : Եւ մեղադրէ Անտոնը իւր մենա-
 մոլութեանն համար , որով այնպիսի բաներ կը գրէ ,
 որոց վնայ զմայլիլն աւելի դիւրին է քան թէ զանոնք
 հասկնալն . եւ զայն կը ծաղրէ , թէ ամեն ոմ կը փոր-
 ծէ ու չգիտէր թէ որո՛ն վրայ կենայ . ու կը գրէ ա-
 նոր . « Ահաւասիկ մեծ շփոթութեան մէջ էք ինկեր՝
 չէք գիտեր թէ որո՛ն նմանիք . Ամնիոս «Երբերի» թէ
 Աերանիոս Փլակկոսի . չէք գիտեր թէ այն հին բա-
 ռերը գործածելու էք զոր Մաղուստոս Եատոնի Պա-
 ճառն փոխ առած է , կամ թէ Ասիոյ ատենախօսից
 ստայօղ կարծիքներն ու շաղփաղփութիւնը մեր լեզ-
 ուին մէջ մտցունելու էք : » Իւր քրոջ տղջկան՝ Մա-
 րիպպինայի հանճարը գովելով , կ'ըսէ անոր . « Դըր-
 խաւորապէս զգուշացէր սեռեւեթօք գրելէ կամ խօ-
 սելէ : »

ՔԸ . . Եւր ըսն ծնագրիբերուն մէջ կը տննուին շատ մը նշանաւոր գրուցներ , որք անոր ընտանի էին խօսակցութեանը մէջ : Քախող պարտապահներու վրայ խօսած ատեն , Գործոց խորհրդի կը հայտնեցանն , կ'ըսէր . հատկացունելու համար թէ պէտք էր գոհ ըլլալ կառավարութենէն : Ի՛նչպէս որ ալ ըլլար , կ'ըսէր . կորուց' եւտնի՛ն պէտք էր . ցոյցնելու համար թէ ի՛նչ արագութեամբ կատարներ էին այս կամ այն բանը , կ'ըսէր . Ա՛ն ընելու համար առէլի ծանուցով տնտեսի , որն զոր պէտք է ինքի՛ն բխեալ համար : . . . Երբն յայտուկ մէկ բանի գրուցներ եւ բառեր կը գործածէ . եւ մէկ բանի բառի աչս ինչ հորովն կամ բայի աչս ինչ գէմքն տարբեր կերպով մը կը գրէ միշտ . բայց սկալմոնք չեն , այլ ավորութիւն : Եւր ծնագրիբերուն մէջ տեսած եմ նաեւ , որ բարեղն իրարեկ չգատեր , եւ տողի մը վերջին բառէն ստեղծած գիրերը : հնարեւալ տողին անցունելու տեղ , նոյն այն բառիկն ներքեւն կամ բոլորախոր կը դնէ :

ՔԹ . . Կապարեալ նշրութեամբ քերականից ուղղագրութեանը չհետեւիր . եւ կ'երեւի թէ անոնց կարծիքէն էր , որոնք կ'ուզեն որ խօսաւածին պէս գրուի : Կապով այն հնգերուն զորս կը փոխփխէ կամ զանց կ'ընէ , այս պակասութիւն մ'է զոր ամեն մարդ կը գործէ : Այս դիտողութիւնը չպիտի ընէի , թէ որ մեծաւ զարմանօք չկարդայի ի՛նչ որ կը պատմեն անոր համար . այսինքն , թէ հիւպատոսական մարդ մը պաշտօնէն հանեց՝ իրնու տգէտ եւ կոշտ մէկը , անոր հաւար որ էր գրելու տեղ ի՛նչ գրեր էր : Ծածկագրութիւն ըրած ատեն , Բ կը գործածէ փոխանակ թ , Գ՝ փոխանակ Բի , եւ այսպէս վրա գիրերն ալ , եւ երկու « « փոխանակ +ի :

Ք. Յոննիսիանոսի զոգրութեանց համար նորա մարտկոնէր, յոր նշանակոր հանդիսացոց զինքը: Այս ժապետն էր Ապողոզոսոս Երբարմացին, զոր իւր ծերութեանը զնայելով, Ապողոնիայէն ի Հռոմ բերաւ: Հետագայն շատ մը միղեցում մէջ վարժուած, սկսաւ Սփերոսի փիլիսոփայութենէն կամ առելի: Արեւ փրիստոփայէն եւ անոր որդւոցմէն՝ Կփոնեթրոսէն եւ Կոնստանտին: Սակայն յոմարէն լեզուն դիւրան խօսելու չափ յառաջ չնայ, եւ այդ լեզուով արեւք բան մը գրեղով չելաւ: Ե՞նչ անպատեալ հարկ ըլլար լատիններէն կը շարտարէր եւ յոմարէնի Թարգմանիկ կուտար: Յոննաց բանաստեղծութիւնք՝ ո՛չ եւս որդրտիկն օտար էր անոր: Անոնց հին կատակերգութիւնները կը սիրէր եւ զանոնք հանդիսացնել կուտար: Երկու լեզուներուն հեղեմակացք մէջ՝ աճեալն ասելի աս բանը կը փնտռէր. հրատարակային եւ անհատաւ կան կենաց օգտակար սկզբանքներ. բար առ բար կ'օրինակէր զանոնք եւ կ'ուղարկէր անոնց որ իրեն կը ծառայէին, զօրապետոց, զաւսուցիչաց, կամ ավարաց, իւրարան իւրոց ըստ պիտոյից: Այս տեսակ գրութիւնները ծերակուտին մէջ անգամ կը կարգար ամբողջուայէն, եւ զանոնք իւր հղովարտակներուն մէջ կը հիմնադրակէր, ինչպէս՝ օրինակի համար Ճ. Մեթուէլէտէ ի Էրեւան-ձեռը, եւ Հոռոսիկոսի ճառերը ի Էրեւան Երբարմացին ո՛ր յազելո՛ւ չիմասկեալն. այսպէս ընթաց կ'աւելի հետեցումն թէ այս նիւթը որ վրայ փար անեցամ դիտումները նոր չէին, եւ հին հոգւմարեցոց միտքն ալ գրադեցոցամ էին: Արեւն տե՛սակը բացակերութիւն տուաւ իւր զարան հանձնարեց մարկոցը: Համբարմեանք եւ բարեգրութեանք ճոխ կ'ընէր աճին երկամբրութեանց ընկերքցման քերկուած

ըլլար , պատճուժին , ճառ , զրուցաբարձրան . բայց չէր փախորժէր ե՞մէ՛ ՚ի գովեստ իրեն շինէին , բայց միայն , թէ որ շատ գեղեցիկ եւ մեծ վարպետներէ յորինուած ըլլային . եւ կ'ազդարարէր պրետորներուն որ չմողուն որ իր անունը անճահաբար բանաստեղծից բազմութեանը մէջ մտցնող ըլլայ :

ՉԹ . Ե՛րեսն թէ շատ մ'աւերորդ ապաշտուութեաներ ունէր : Կայձակէն եւ որոտուէն վախ մը կ'ոճեւնար որ տկարդութենէն էր : Միշտ ծովային հորժուկային տանել կուտար իրեն հետ , եւ փոթորիկ մ'ելլելի սկսելուն պէս , լաւ փակուած եւ թագստի տեղերը կը քաշուէր . Սյս կրօնական ահն անոր ներշնչէր էր այն շանթը , որ ինչպէս առաջ ըսինք , անոր քովնկար :

ՉՐ . Նմանապէս կը սոսկար երազներէն . թէ իր տեսածներէն , եւ թէ՛ ուրիշներունէն՝ ե՞մէ՛ իրեն կը վերաբերէին : Փիլիպպոսի Յակասաւարտին օրը միտքը դրեր էր իւր վրանէն դուրս չեցիչ , որովհետեւ անհանգստութիւն ունէր : Իր բարեկամներէն միոյն տնտած մէկ երազն անոր միտքը փոխել տուաւ , եւ աղէկ ըրաւ ասի , վառն զի թշնամիներն իր բանակատեղին գտին , իւր վրանին մէջ փազեցին . եւ գահաւորակը ծակեցին կարծելով թէ նա մէջն էր : Եւարնան մէջ՝ շատ մը ահարկու եւ ճնորական տեսիլներ կը տեսնէր , իսկ ուրիշ ժամանակներու մէջ՝ քիչ մնազամ կը տեսնէր , եւ այնչափ եղջերուական չէին ըլլար : Եւ որովհետեւ ջերմեռանդութեամբ կ'երկար թրոտացող Արամազդի տաճարն , երազին մէջ տեսաւ որ Կանիտոյի Սարաւազդը կը զանգատէր թէ իր երկրպագուները կը հեռացունեն իրմէ , եւ ինքնալ անոր պատասխան կուտար թէ յանցանքը՝ թրո-

տաջող Մարմադդիին է որ իրեն դճապանութիւն կ'ընէ : Սասր համար , այս վերջնոյն տաճարին գազաններուն վրայ զանգակներ դրաւ , ինչպէս որ կը զնեն դճներու վրայ : «Նարձեալ երազի մը տպաւորութեամբն էր , որ տարւոյն այս ինչ մէկ օրն՝ ձեռք բաց ուղարմութիւն կ'ուզէր ժողովրդէն :

ԲԳ . Մէկ քանի կանխազեկոյց նշաններ կային զորս անվերջ կը կարձէր : Օրինակի համար , Յէ որ ձափ ոտից անանն աջ ոտքին անցունէր , Յշունուութեան նշան էր . Յէ որ ծովով կամ ցամաքով ծանապահորդելու ելած ատենն , ցօղ իջնէր , բարեբազդութեանն եւ շուտ ու յաջող վերազարձի նշան էր : Գլխաւորապէս մէկ քանի օգներեւոյճներ անոր զերփանքը կը գրաւէին : Եւր տանն առջեւ քարերուն մէջ տեղէն արմատենի մը ծլելով , զայն իր Յերափիմենբուն արբաւարդին մէջ գրաւ ու մեծ խնամով մշակել տեսաւ : Եւսարէայի կզզոյն մէջ , իրեն աճապէս երեւցաւ , Յէ հին կազնիի մը ուսերը որ չորցած ու ի գեւակն խորհարկած էին , իւր հարսած ատենն վեր բարձրացան , սասր վրայ տնչափ ուրախութիւն գգաց , որ ստիպեց Եւսարդեցիներն որ Յնարիոյ կզզին առնելով Եւսարէայի կզզին իրեն Յողուն : Եղճաւարու կիներն կա ունէր մէկ քանի օրերու վրայ : Յանվաճառի օրերուն Յետեւեալ օրն երբէք ճախբաց չէր երթար , եւ իննկարդոց օրն ծանր գարձ մը չէր սկսէր . եւ այդպէս ընդուն պատճառն աճ է՝ կ'ըսէր Յիսիրիտի : որպէս զի այս ինչ անուններէն անբաժ կողջարագոյժ պատուհասներէն զերձ մ'նայ :

ԲԴ . Յասար ատուածպաշտութեան զարով . հին եւ Լուսնայեցւոց առջեւ ընդունելի կողջ ատուածոց շատ յարգանք կ'ընծայէր . եւ բոլոր ուրիշները կ'ար-

համարհէր : ԱՅՔնքի նորընծայից կարգին մէջ ընդունուած ըլլալով , ըստ ժամանակին պատմահուճիքն օսնկցաւ նայելու այն առանձնաշնորհութեանց զորս օճէին Կերես Ելելոխնոսի բահանայները , եւ անմնց զբաւաւոր եղաւ Հռովմայ մէջ : Եւ որովհետեւ գահաւորի բաներ կային բացարտելիք , բորհր հանդիսակաւն Կնքը յորտ հանելով , այն կարգին մարդոց հետ միայնակ մնաց : Քսոյց Եզրիպտոսի մէջ , արժանի չհամարեց վայրկեան մ'իւր համբէն շնդելով Կարթի տաճարին այցելութիւն մ'ընել , եւ կը գովարանէ իւր Թոսթ Կայիթը , անոր համար որ Երուսաղէմի մօտէն անցնելի տակն հօգէց աստուածոյն զոհ չէր մատուցածը :

ՉՆ՝ Մինչդեռ այս կէտիս վրայ կը խօսուի , տե՛ս տեղի չէ յիշել այս տեղ այն կանխազուշտէ նշաններն որո՞վ կ'երեւի թէ անոր ծննդնէն առաջ եւ շնոտոյ , աս նպատակացայ մեծութիւնն ու յարտեւ երջանկաւ իմը զնկողցին : Ե՛ հետեւն , շանին Ալլիտորիի գործադրանքով սրայ ինկած ըլլալով , պատգամն զրոնցած էր Թէ այն ջգտարէն բազարացի մը՝ տը մը հայաբանին պիտի ապամտը : Ահա ա վստահութեամբ , բազարին բնակիչներն այն վայրկեանէն սկսելով , լամպն արտաբերալն : մ'էր ին Լուսնի մայրցոց հետ , զոր եւ ըստ զոսման իւրէն սկսան , եւ տը ըրի մտոց իրենց կորստիցնը պատմած ըլլալով ըլլալով : Շատ ժամանակ կէն ետըր հասկցան որ այն կանխազուշտ իմը Յոգարիսի ինչ վերաբերէր : Թայրոն : Մայրութեան կը պարմարածնէ անոր ծնունդէն թանկեմ անկոր յարաջի Հռովմայ մէջ զբանչ երկը մը պատահեցաւ , զոր ըստ իւր բնտիրջ տեսնեն , եւ Թէ հետք վերաբանն երկը Թէ բնութիւնը Թագաւոր մը կը ծնաներ : Հռովմայից համար , Թէ՛ ծերակոյան ահաբեկ ըլլալով , վնիւ մը

հանէր էր՝ սարսուխ մէջ ծնանելիք բոլոր տղայները ջարդելու համար, բայց թէ՛ այն այրերը որոնց կիներն յդի էին, իբր արանջիւրն ի մասնաւորի յուսալով թէ պատգամն թերեւ իրեն կը վերաբերէր, արգելք չէր դնէր որ այն վնիւն ի կիր չառնուի եւ գիւանսկածն գրուածն մէջ չանցնի: Եւստ Լուսինայի Մեծիկի տէրայ տղայն մէջ կը կարդամ, թէ Օգոստոսի մայրն՝ Ստիա, ի պատիւ Սպողոնի տըրուած մեծահանդէս զահի մը երթալով գիշեր ատեն, տաճարին մէջ տեղն իբր զահատուկին մէջ ընացեր էր, ինչպէս եւ միւս կիները. թէ՛ օձ մը անոր զահաւորակէն ներս մտեր օւ քիչ մը յետոյ դուրս ելեր էր, թէ Ստիա՝ արթնցած ասունն, ելեր լուացուեր էր, որպէս թէ իր ամուսինն իրեն մերձեցած ըլլար, եւ թէ՛ այն վայրկեանն ի վեր մարմնոյն վրայ օձի դէրտում մը ունէր զոր երբէք չէր կրցած ջնջել, այնպէս որ այլ եւս հասարակաց բաղանեաց մէջ չերեցուս. թէ՛ Օգոստոս տապն ամիս յետոյ ծնաւ եւ որդի Սպողոնի համարեցաւ: Սոյն սա Ստեանն, զՕգոստոս ծնանելէն յառաջ երազին մէջ տեսաւ, որ իւր աղիւրն չապար բարձրացնր էին եւ երկինքն ու երկիրը կը լցունէին: Հոկտաւիոս ալ երազին մէջ տեսաւ, որ արեգակն իւր կնոջ կուշտերէն դուրս կ'ելլէր: Սոյն օրն որ Օգոստոս ծնաւ, ծնրակուտին մէջ Կատիլինայի գաւաղրութեանը վրայ խորհուրդ կ'ընէին: Հոկտաւիոս՝ իբր կնոջ տղայաբերութեան հոգովն զբաղեալ ըլլալով, արիշներէն ուշ եկաւ եւ պատճառը զրուցեց: Եւ իսպառած բան մ'է որ Ենգիղիոս՝ տղուն ծնած ժամը հասկընալով, ապահովեց թէ աշխարհիս տէրը թէ՛ր էր: Հոկտաւիոս իբր բանակը Երակիոյ խիստ ներքազոյն մասին մէջ տանելով, նուիրական ան-

Կառի մը մէջ՝ բարբարոսաց բոլոր արարողութիւն-
 ները գործադրելով հարցում ըրաւ Քակկոսի, ինք
 որդւոյն ճակատագրին վրայօր, քահանայները հար-
 տատելով ըսին, թէ Հովտաւիտսի ըրած գինւոյ նուր-
 բումներէն յետոյ, բոցը՝ խորանէն ելեր մինչեւ տա-
 ճարին կատարն բարձրացեր էր, եւ անտի մինչեւ յեր-
 կինս, եւ թէ՛ այս բանս միայն Մեծն Աղեքսանդրի
 զոհին ատեն պատահած էր, մի եւ նոյն տեղին մէջ։
 Հետեւեալ գիշերն, այնպէս կարծեց թէ կը տեսնէր
 իւր որդին, որ գերմարդկային մեծութիւն մ'ունէր,
 շանթն եւ արքունի զաւազան ի ձեռին, Արամազդի
 զգեստներն հագած, ճառագայթներով պսակեալ,
 զափնեալ զարդարեալ եւ երկոտասան ձիւնափայլ ձիօք
 լծեալ կառի մը մէջ։ Աայիոս Գրոտոսի յիշատա-
 կագրոց մէջ կը կարդամք, թէ անոր դայեակն իրի-
 կունն զայն գետնապարկին վրայ օրորօցին մէջ զբաժ
 ըլլալով, հետեւեալ օրը չկրցան գտնել։ Եւ երկար
 ժամանակ փնտռելէ յետոյ, աշտարակի մը սարին վը-
 րայ գտան զայն՝ ծագող արեւուն գէմն դրուած։ Ետ-
 տել կարենալուն պէս, իւր հաւուն գլուզի տանը մէջ
 գորտերուն ըրած աղմուկէն նեղանալով, հրամայեց
 որ լռեն, եւ կ'ըսեն թէ այն ժամանակէն ի վեր՝ այն
 տեղի գորտերն այլ եւս չեն կարկաչէր։ Հռովմէն
 չորս մղոն հեռուն, Աամպանիոյ մամբուն վրայ ան-
 տառի մը մէջ ճաշ կ'ընէր, արծիւ մը՝ ուժգնութեամբ
 հասն առջեւէն յափշտակեց եւ թռչելով աներեւութա-
 ցաւ, եւ յետոյ ետ դառնալով յուշիկ կերպով նորէն
 հացը բերաւ։ Ա. Աատուլոս՝ Աապիտոլիոնի նախար-
 գործութիւնն ընելէն յետոյ, երկու երազ տեսաւ. ա-
 ռաջնոյն մէջ, խումբ մը տղայք տեսաւ որ Արամազ-
 դի խորանին բոլորափքը կը խաղային. Արամազդ

անոնց մէկ հատը մէկ դի առաւ , եւ հանձնարեալապէս տուածան զըծշակը որ իր ծնոքն էր , անոր գիրկը կը բարաւ . երկրորդին մէջ , նոյն այն տղայն տեսաւ որ Արամազդի զիրկն էր , եւ որովհետեւ ինքն անոր գրկէն առնել ուզեց , Արամազդ դէմ կեցաւ ընելով թէ այն տղուն անձին վրայ հասարակապետութեան նեցունկը կը մեծցունէր : Հետեւեալ օրն Կատուլու Օգոստոսին պատահեցաւ , զոր երբէք տեսած չէր . եւ շատ զարմացաւ նայելով որ երազին մէջ տեսած տղուն կը սնանէր : Ոմանք ուրիշ կերպ կը պատմեն Կատուլուսի առաջին երազը : Յմոնց ըսածին նայելով , շատ մը տղայներ տեսաւ որ ինամտեղայ մի կ'ուզէին Արամազդէն . Արամազդ մէջերնոմ մէկը ցցուց որ ամեն բանի համար անոր դիմեն . ծնոքն անոր շրճանցը դպցուց ու իր բերնին տարաւ : «Ինկերոմ» Յուլիոսի Կեսարի հետ ի Կապիտոլիոն գացած ժամանակն , իւր բարեկամացը երազ մը կը պատմէր զոր նախընթաց գիշերը տեսեր էր . շքեղ կիրպարանօք տղայ մը տեսեր էր , զոր ոսկի շղթայով մը կ'իջեցանէին երկնքէն , եւ որոն խարազան մը տուած էր Արամազդ : Նոյն պահուն Օգոստոսը տեսաւ , զոր չէր ճանչնար ամենեւին ինչպէս որ հոն գտնուողներուն գրեթէ ամենքն ալ չէին ճանչնար , Կեսար բերել աուեր էր զայն որպէս զի զոհի մը հանդիսատես ըլլայ : «Իկերոմ» սկսաւ պոռալ թէ երազին մէջ տեսած տղայն հոն էր : Յարկան պատմուածան զպեցած ատեն , իւր միջնածիրանին՝ երկու կողմի կարերը մէկէն ի մէկ քակուելով , ոտքերուն վրայ ինկաւ . եւ հոն գտնուող սէկ բանի անձինք ասկէ հետեւցուցին , թէ միջնածիրանի կրող մարդոց դասն անոր պիտի հասգամուէր : Յուլիոս Կեսար , Մունդայի մօտն իւր բանակաւորող-

ւոյն սահմանն զծելու ատեն , երբ անտառ մը կտրել կուտար , արմաւենի մը գտաւ , եւ զայն պահպանեց իբրեւ նշանակ յազճումեան : Արմաւենին քիչ օրուան մէջ շառաւիղներ արձակեց , այնպէս որ ո՛չ միայն ցօղունը կը հովանաւորէին այլ նաեւ զայն կը ծածկէին . եւ աղանիններն որ սովորաբար այս ծառէն կը խորշին՝ տերեւները պինդ ըլլալուն համար , անոր վերայ բոյն շինեցին : Ա՛րսեն թէ այս տեսակ մը երեւոյթն ա՛յն պատճառներէն մին էր , որք մեծապէս զօրեցին Յուլիոս Կեսարին որոշում ընել տալու թէ իւր քրոջ Թոռէն՝ Հոկտաւէն զատ ժառանգորդ երբէք չունենայ : Օգոստոս՝ յԱպօղոնիա առանձնացած աւտենն , Ազրիպպասի հետ Թէոզինէս ուսողին դիտարանն ելլեր էր . դիմն որուն նախ եւ յառաջ Ազրիպպաս հարցումն ըրեր էր , այնքան զարմացուցիչ եւ սքանչելի բարեյաջողութիւններ կը գուշակէր Ազրիպպասի , որ Օգոստոս մտիկ ընելովն՝ քիչ մը ժամանակ չուզեց իւր ծննդեան օրն ու պարագաները զրուցել , վախճալով որ ինքն անկէ շատ ստորին կը գտնուի . վերջապէս շատ մը վարանելէ յետոյ եւ գողգողալով զրուցեց : Թէոզինէս իսկոյն անոր ոտքն ինկաւ ու սկսաւ երկրպագութիւն ընել իբրեւ աստուծոյ : Այն ժամանակէն ի վեր Օգոստոս իւր ճակատագրին վրայ այնպիսի վստահութիւն մ՛ունեցաւ , որ իւր ախտաբոլը հրատարակեց եւ արծաթէ շիգղ մը կոխել տուաւ որ կը կրէր այծնոջեր պատկերը , որուն ներքեւ ծնած էր :

ԴԶ. Յուլիոս Կեսարի մահուանէն յետոյ , Ապօղոնիայէն վերադառնալով երբ ի Հուովմ կը մտնէր , յանկարծ՝ մինչ հորիզոնը պարզ էր , տեսակ մ՛աղեղ երեւցաւ յերկինքն , եւ շանթն ինկաւ Պիկատտորի դուստրի՝ Յուլիայի կառուցուած մէկ յիշատակարանին

վրայ : Իւր առաջին հիւպատոսուՅեանն ատեն երբ հմայութեան նշանակներու կը նայէր , երկոտասան անգղ ինքզինքնին ընծայեցին անոր , ինչպէս որ ժամանակաւ պատահած էր Հռոմուլոսի , եւ բոլոր զոհերուն լերդերն մինչեւ յետին նեարդն ի յայտ բերին , ու պարզուեցան անոր աչքին առջեւ . եւ ասի , ըստ խոստովանութեան բոլոր ընդերահմայից , ուրիշ բան չէր իմացունէր , բայց ե՞՛հ մեծութիւն եւ երջանկութիւն :

ՂԷ . Իւր բոլոր պատերազմաց յաջողութեանը վրայ նախազգացում ունեցաւ : Սրբ եռապետաց զօրքերը Քուլմնիայի մօտն գումարուած էին , անոր վրանին վերեմն արծիւ մ'իւր վրայ յարծակող երեք ազուաներ գիշատեց , եւ անոնց մարմնոյն կտորները ցիր ու ցան ըրաւ . բոլոր բանակն իւր աչաց առջեւ զայս տեսնելով , կանխաւ իմացուց երեք պետաց մէջ ծագելիք անհամաձայնութիւնը եւ անոնց կուտին ելքը : Քիլիպպէի մէջ , Քեսաղոնիկեցի մը՝ յաղճելու անտիս բերաւ իրեն , Յուլիոս Նեսարի կողմէն , որ , կ'ըսէր թէ իրեն երեւցեր էր անկոի մամբու մը մէջ : Սրբ Պէրուզաի մօտ մատուցած զո՞նք բարեյաշող չէր գտած ու նոր զոհեր կը պատրաստէր , թշնամիներն յանկարծական յարծակում մ'ըրին , եւ զոհին բոլոր պատրաստեալ բաներն առին տարին . հմայք համաձայնօրէն հաւատացին թէ գուժեալ թշուառութիւնները պիտի գան անո'նց գլխուն , որոց ձեռքն ինկած են զոհի կենդանիները . եւ իրաց ելքն արդարացուց անոնց կարծիքը : Սիկիլիոյ մէջ տրուած նաւային կռուոյն յորում յաղճող հանդիսացաւ , նախընթաց օրն երբ ջրեզերքին վրայ կը շրջազայէր , ծով մը ջրէն դուրս նետուեցաւ ու ոտքին առջու ինկաւ : Յկզիմնի մէջ

երբ համարումստեղծելու կետին վրայ էր : Իշու մե և
հռամարք մը հանգիպեցաւ . միայն անունը ԲՅԻԻՆՆ
ԵՐԿՈՏՎԱԿԱՆ ԿԵՍԱՐԻ էր . անագա-
պղծմով անձնց պատկերը քանդակել տուաւ տաճարի
մը մէջ , զոր շինեց այն տեղն ուր բանակեր էր :

Այնու ժամն գրով հիմա պիտի խօսիմ , եւ
անոր պատուածացումը կախալ ակներու նշանակներով
կանխապէս յայտարարուեցան : Քողովորդեան խումն
բազմութեամբ Արէսի—Պաշտին մէջ ազգահամարի
ժողովորդինը կատարելու տանն , արծիւ մը՝ եր-
կայր պատն անոր շուքը նստրեց , եւ յետոյ սուրալով
դէպ ի մերձակայ տաճարի մը նակաան ուր Ազրիպ-
պաս անդնն փորագրեալ էր , այդ անուան փռայնն
զրոյն վրայ թառեցաւ : Այն պտն իւր պաշտօնակցին
Ֆիդերիասի բերնով զարցել տուաւ այն մաղթանքն
զոր սովորութիւն է ընել յառաքիցիայ հինգամեայ ժա-
մպիտիկն համար , Յէպէա եւ զայն պատրաստած և
իւր տախտակներուն վրայ գրած էր : « Զեմ ուզեր ,
զիաւ , պնախի մաղթանքնը զրուցիլ , որոց կատա-
րմը եւ չարտի տեսնեմ : » Իսկն ժամանակուան
մէջ , կայմակը զարկաւ իւր արծալին , եւ իւր անուան
պատնին զիրը տեղէն հանեց : Ասկէ ասնելով ըսին
անոր թէ տակաւին հարկը օր պիտի սարք . վտան զի
իւր անուան տառքն զիրը չ , հարկը թիւ կը նշանա-
կէ աստիճանի մէջ . եւ թէ՛ աստուածոց կարգը պի-
տի ցտորե , վտան զի իւր անուան տառքն զիրը վեր-
նայէն յետոյ մ'նսցածը չ , Եւրոպոսուայ յետուա
պատուած կը նշանակէ : Ըստ պսմ , որովհետեւ տա-
րուածուեալ էր մին ի Բնեկանս երթալու Ֆիդերի-
ասի հետ ըն ընկալալ կ'էլէր մ'փոքրաւ . եւ զանուան
պատն կ'էր իւր պատուարովն ինչպէս եւ կ'էր մ'կար ,

պառաց (որն որ դարձեալ գուշակութիւն մը համարուեցաւ ետրէն) Թէ ի՛նչ գործ ալ որ պատահի , այլ եւս Հռովմայ մէջ չպիտի մնայ : Ուտօի ճամբայ ելլաւ եւ գնաց մինչեւ յՍ.ստորիա : Սոյն տեղ , նպատաւոր հովի մը պատեհութիւնը չկորսնցունելով , իր սովորութեանն հակառակ գիշերանց նաւ մտաւ :

ԴԹ Իւր վերջին հիւանդութիւնը թանչքով սկսաւ : Զղադրեցաւ Նամպանիոյ եղերքն ու առնձեքակայ կղզիները շրջագայելէ : Նապրէա քաշուելով հինգ օր անցուց ըստ ամենայնի դատարկ եւ զուարթ : Պուզուլէսի ծովածոցի մօտէն անցնելու ատեն , նաւահանգիստը կեցող ազեքսանդրիական նաւու մը նաւաստիքըն ու պետքն՝ անոր առջեւն եկած ճեքմակ զգեստներով եւ ծաղիկներով պսակեալ , ըմպելիքներ նուիրեցին , բարեմաղթութիւններ ըրին եւ զովեստներով լըցուցին , ըսելով Թէ իրեն էր որ կը պարտէին իրենց փրկութիւնը , նաւարկութեան ազատութիւնն ու իրենց բոլոր ինչքը : Ստոր վրայ մեծապէս զուարճացաւ , եւ իւր բոլոր սպասաւորացը մարդգլուխ քառասուն օսկի բաժնեց , սա պայմանաւ որ երդմամբ խոտտանան այդ ստակն ուրիշ բանին չգործածել , բայց եթէ Ս.դերսանդրիոյ վաճառքի : Հետեւեալ օրերն , ուրիշ ընծայներէ զատ՝ յունական եւ հռովմէական զգեստներ բաժնելով , Հռովմայեցոց՝ յունական զգեստ եւ Յունաց հռովմէական զգեստ հագցուց , նաեւ լեզուներնին անգամ փոխանակել տուաւ : Ետ զուարճացաւ նայելով այն խումբ մը մատաղ պատանիներուն , որ հին զաղթականութեան մը մնացորդն էին Նապրէայի մէջ , եւ որ Յունաց կրթութիւնները կը կատարէին : Ճաշ մը տուաւ անոնց , եւ հրաման տուաւ եւ պահանջեց իսկ , որ իրենց մէջ խաղ խաղան , եւ իրարու ձեռք յա-

փշտակնն ա՛ն պտուղները, կերակուրները եւ ի՛նչ որ ինքն անոնց կը դրկէր : Աւերջապէս, ամեն տեսակ զբօսանաց տուաւ զինքը : Կապրէայի կղզին դարձաւ ինչպէս կոչեց, այն տեղ իր մարդոցն անցուցած կենսքին նայելով : Սեղանի նստած էր, հեռուէն տեսաւ Մասգաթա անուն մարդու մը գերեզմանը, զոր շատ սիրած էր, եւ զոր՝ կատակելով շատ անգամ Կապրէայի հիմնադիր կ'անուանէր : Սյս Մասգաթան տարի մ'առաջ մեռած էր, եւ երկրին քնակիչքը բազմութեամբ անոր գերեզմանին շուրջը կուգային ջահերով : Օգոստոս՝ զանոնք տեսնելով, անմիջապէս յոնորէն քերթուած մը շինեց եւ բարձր ծայնիւ գրուցեց, որ կը նշանակէր .

Ահա զիս ի հարց Գրասխապետ զԵրասխապետ : Բովը կը բանակէր Գրասխապետ որ Տիրեբրիոսի մարդերէն էր, եւ որ չէր գիտեր Թէ ո՛ր կը նայէր Օգոստոս . հարցոց անոր Թէ ո՛ր բանատեսչո՞ղմնն է այս քերթուածը : Գրասխապետ վարանեցաւ . Օգոստոս ալ սպասեց մէկ քերթուածն բաւ . Տեսանէ՛ն զՄասգաթա շուրջ գտանեալ ի ջահից : Աւ նորէն նոյն հարցումն քրաւ անոր : Գրասխապետ պատասխանեց Թէ ո՛վ որ ալ ըստց հեղինակը, լաւ յօրինուած ին : Օգոստոս ակառ ըստրեանայն ինչպէ՛ր, եւ շատ ուրախ եղաւ մինչև յաւարտ հաշին :

Մնկէ անցաւ ի Նէապոլիս, եւ միշտ քիչ կամ շատ կը կեղծէր աղեաց ցաւօք : Ներկայ գտնուեցաւ հինգ-ամեայ իագեբուն որ ՚ի պատիւ իրեն հաստատուած էին, եւ տարաւ զՏիրեբրիոս մինչև ի Բենեվենտ : Բայց ՚ի վերադարձին, զինքն աւելի գէշ զգալով, կեցաւ ի Նոլա . բերել տուաւ զՏիրեբրիոս, երկար մտախալ անոր հետ խօսեցաւ ի ծածուկ, եւ այնուհետեւ ա՛լ երբէք զործի մը չնայեցաւ : օ

Ճ . Իւր մահուան օրն քանիցս սնգամ հարցուց , Աէ ւրգեօք արտարոյ կարգի բան մը չէր տեսնուէր իր վրայ : Հայլի մը բերել տուաւ եւ մագերը սանտրեց , որպէս զի քիչ մը նուազ ծիրեայ երեւի : Քարեկամները իր բովը գալով , բոսւ անոնց . « Ի՞նչ կ'ըսէք , սա կենաց խաղը ըստ բաւականին լաւ խաղացք . » եւ յաւելցուց յունարէն լեզուաւ . « ՅՅէ զոհ էք , ծափս հարէք եւ դրուատիս կատրացէք : » Յետոյ իր բովէն դուրս հանեց ամենքը , տեղեկութիւն ուզեց Երթաստի աղջկանը վրայ , որ հիւանդ էր Հռովմայ մէջ , եւ մէկէն ի մէկ հոգին աւանդեց Լիվիայի բազկացը մէջ : ըսելով . « Մնաս բարեաւ , Լէվիա . արդէ՛ եւ յիշէ՛ մեր միումիւնը : » Ահա ասոնք էին իւր վերջին խօսքերը : Իւր մահը քաղցր եղաւ , եւ ա՛յնպէս ինչպէս որ փափագած էր . վասն զի երբ կը բէր որ մէկը մեռած էր առանց ցաւոց , յունարէն գրոյց մը գործածելով կը մատթէր , որ կնքն ու իրենները նաեւ նոյնպիսի բարեբաղդ կերպով մեռնին : Միայն վարդկեանը մը խելայեղութիւն ունեցաւ մեռնելու ատեն . ահարեկութեամբ պողաց Սէ քառասուն երիտասարդ զինքը կը տանին : Այս խօսքը դարձեալ մարգարէութիւն համարուեցաւ . որովհետեւ իւր անանկապահներէն քառասուն զինուորք իւր մարմինը տարին :

ՃԵ . Մեռաւ մի եւ նոյն սննեկին մէջ ուր մեռած էր իւր հայրն Հոկտաւիոս . ի հիւպատոսուձեան Սեկատոս Պոմպէտոսի եւ Սէկստոս Ապուլէիոսի , ի 19 օգոստոսի , յերրորդ ժամու յետ կիտաւուր , ի հասակի ետեանատուն եւ վեց ամաց՝ նուազ միով ամսով եւ հինգ ատորքք : Քաղաքաց եւ գաղճակաւուճեանց Թաղային ատենակալները մարմինը նուէն ի Քովիլէս ստարին գիշեր ատեն , սրովհետեւ տար էր եղանակը .

ցնթեմք , հասարակաց շէնքերուն եւ ամենագեղեցիկ տեսնարաց մէջ դրին զայն : Բովիլլէտի մէջ , ասպետաց դասն եկաւ առաւ զայն ու ի Հռովմ տարաւ , ու իր տանը գտնուին մէջ դրաւ : Շերակոյսն անոր յիշատակըն ու անոր յուղարկատրութիւնը պատուելու փութաց մեծաւ եռանդով : Կ'ուղէին յուղարկատրութեան հանդէսը՝ յաղթական դռնէն անցունել , առջեւէն տանելով ծերագրութիւն մէջ եղող Յաղթութեան արձանն , եւ ետեւէն երկնալով ազնուականութեան նրկու սեւի երիտասարդները՝ դամբանական երգեր երգելով : Այլ կը խորհէին թէ յուղարկատրութեան օրն՝ ոսկի մատանոյ տնդ երկամ մեանի դնեն , եւ թէ բարձրագոյն դպրոցաց քահանայներն հաւաքեն անոր ոսկրները : Յմանք ալ տարւոյն ունեւորդ ամիսէն աւելի իններորդ ամսոյն տալ կ'ուզէին անոր անունը , վասն զի միայն մէջ ծնած էր , եւ միւսոյն մէջ մեռած : Եւտերն ալ կարծիք կը յայտնէին որ անոր ծննդնէն մինչեւ մահն անցած ժամանակի միջոցն Օգոստոսի Կոչուի , եւ տոնական արձանագրութեանց մէջ մտցուի այս անունով : Բնյոր այս պատիւներուն սահման դրին : Յիբերիոս անոր դամբանական ճառը խօսեցաւ Յուրոս Կեսարի տաճարին առջեւ . եւ Դրուսոս , Յիբերեայ որդին ուրիշ մը խօսեցաւ առնեախօսութեանց հին բեմին ժօտն : Շերակոտի անդամք զայն ի վերայ հետոց տարին յԱրէսի-Դաշտն ուր փայտակոյսիւն վրայ դրին : Մարդուն մէկը՝ որ պրետորութիւն ըրած էր , անպահովեց թէ տեսեր էր որ նա յերկինս կը վերանար : Ասպետաց զխաւորները բոկոտն , առանց ամղանի եւ առանց գօտուոյ , հաւաքեցին անոր դիակին մնացորդը , ու ամփոփեցին շիրիմի մը մէջ , զոր իւր վեցերորդ հիւպատուութեանն ատեն կառու-

ցեր էր , Տիրացի եղերաց ու Վլամինեան նամբզն մէջ տեղ : Բողոքտիրն անտառ մի եւս սնկիլ տարած էր , զոր հասարակաց ննմելիք ըրած էր :

ՃԲ . Բացին կտակագրութիւնը : Ծստեաններուն ձեռքն յանձնուած էր , եւ գրուած էր ըստ մասին իւր ձեռօք , եւ ըստ մասին երկու ազատագրելոց՝ Պողոթեայ եւ Իլարիանի ձեռօք , երկու տետրակի բաժնուած էր , եւ հետն կային ուրիշ երեք հատոյններ՝ մի եւ նոյն կնքով կնքուած : Թուականն էր ապրիլ 3 , իւր մահուանէն փարի մը եւ չորս ամիս յառաջ , Սիլիոսի եւ Պլանկոսի հիւպատոսութեան ժամանակ : Բողոքն ալ ծերակուտին մէջ կարգացուեցան : Իրեն ժառանգորդ կը կարգէր զՏիրսերիոս եւ զԼիլիա : մէկը՝ երկու երրորդին եւ միւրը՝ մէկ երրորդին , եւ կը հրամայէր անոնց որ իր անունը կրեն : Սրբորդաբար անոնց տեղն կը կոչէր զՊրաւտոս՝ Տիրսերեայ որդին , մէկ երրորդին համար . եւ զՊերմանիկոս ու իր երեք որդիքը , մնացորդին համար : Սրբորդաբար անոնց տեղը կը դնէր իւր ազգականներն ու իւր բարեկամները : Եւ կտակէր քառասուն միլիոն սեստերկ՝ հըռովմայեցի ժողովրդեան . երեք միլիոն հինգ հարիւր հազար սեստերկ , լատին ցեղերուն : հազարական սեստերկ , իւր անձնապահ զինւորներուն : հինգ հարիւրական , քաղաքին պահապան զինւորացը : երեք հարիւրական , լէգէոնեան զինւորներուն . եւ այս ստակըն անմիջապէս պիտի վճարուէր . զանձուն մէջ պատրաստ էր : Այլ եւ այլ պարգեւներ եւս կտակեց , որոց ոմանք քսան սեստերկէն աւելլո չէին : ասոնք վըճարելու համար տարի մը պայման կը դնէր , իւր հարստութեան չափաւորութիւնը պատճառ ցուցնելով : Յայտարարեց թէ հարիւր յիսուն միլիոն սեստերկ մի-

այն պիտի թողուր իւր ժառանգորդացը. սակայն քսան տարիէն ի վեր հինգ հազար մլլիոն սեստերկէ աւելի ժառանգութիւն առած էր. բայց զանոնք ինչպէս նաեւ իւր հօրենական երկու ժառանգութիւններն եւ ուրիշ ընտանեկան ժառանգութիւնները Պետութեան համար վատնած էր : Եւր կտակին մէջ կ'արգիլէր , որ մի եւ նոյն գերեզմանին մէջ իրեն հետ չթաղեն իւր աղջիկն եւ ո՛չ իւր թոռը : Կտակագրին հետն եղող երեք հատորներէն մին՝ իւր յուղարկաւորութեանն համար հրքամաններ կը պարունակէր . միան՝ իւր վարուց համառօտութիւնը , որ իւր շիրմին առջեւ արոյրի վրայ փորագրուելու համար շինուած էր . երրորդը կը պարունակէր վիճակագրութիւն մը , որ կը ցուցնէր կայսրութեան զօրութիւնը , պատրաստ գտնուած զօրքերն , պետութեան գանձոնն մէջ եւ կայսեր գանձոնն մէջ գտնուած ստակն , պահանջելի տուրքերն ու հարկերը : Ասոր մէջ կը յաւելուր այն գերիներուն եւ ազատագրելոց անունները , որոյմէ կրնային այս մասին տեղեկութիւն ուզել :

Տ Ի Բ Ե Ր Ի Ո Ս

Ա. Կղատեանց պատրկական ընտանիքը (վասն զի ժամանակաւ հատ մ'ալ կար ռամկական , որ անկէ ստորին չէր ո՛չ իշխանութեամբ եւ ո՛չ պատուով) Սարինացոց Աէկիլլէս բաղաբին բնիկ էր : Ըստ հրաւիրանաց Հռոմուլոսի պաշտօնակցին՝ Յիտոս Յատինոսի , բազմաթիւ պաշտպանաւորներով եկաւ հաստատուեցաւ Հռովմայ մէջ որ նոր շինուած էր . կամ որ աւելի ստոյգ է , թագաւորաց հալածումէն վեց տարի յետոյ՝ ծերակոյտն զայն պատրկաց կարգին մէջ , ընդունեց . եւ այն ատեն այս ընտանեաց գլուխն էր Ատտա Կղատոս : Հասարակապետութիւնը՝ Յրէվիրոնէն անդին հողեր տուաւ անոր՝ իւր պատպանաւորներուն համար , եւ Կապիտոլիոնի ստորոտը տեղ մը՝ գերեզմանատան համար : Իւր տիտղոսներուն մէջ կը հաշուէ քսան եւ ութն հիւպատոսութիւն , հինգ դիկտատորութիւն , եօթն քննչութիւն , եօթն յաղթանակ եւ երկու դրուատիք : Նշանաւոր էր զանազան նախնական անուններով եւ մականուններով . Ղուկիոս անունը ձգեց , վասն զի այդ անունն ոմնեցող իւր անդամներէն երկուքն մեղապարտ ցուցուեցան , մին՝ աւազակութեան եւ միւսն՝ մարդասպանութեան . եւ ուրիշ մականուններէ զատ , շատ անգամ Ներոն մականունն եւս առաւ , որ սաբինական լեզուաւ՝ Թաշրսել է :

տառադրեցոմք մէջ խրեր էր, իր գօտիովն զայն իրեն քաջեց, բարձր ճայեիւ աղօթելով աստուածներուն որ իբր վկայութիւն իւր ողջախոհութեանն՝ ոյժ տան իրեն զայն շարժելու։ Գարձեալ Աղաւղիա մ'էր, որ նոր իմն օրինակաւ ամբաստանուեցաւ սա՛ քրէական յանցանօք, թէ՛ օր մը երբ իւր կառքը բազմութեան մէջէն չէր կրնար յառաջ բալեցընել, բարձր ճայեիւ մաղթեր էր որ իւր եղբայրը՝ Աղաւղիոս՝ նորէն յաշխարհ գար ու նաւատորմիդ մը ջնջէր նորէն, որպէս զի Հռովմայեցոց թիւը պակսէր։ Քաց յայսմանէ, ըստ բաւականին գիտցուած է, թէ Աղաւղեան, բաց ի միակ Ա. Աղողիտէն որ զԱիկերոն կորսնցընելու համար, տարիքով իրմէ փոքր ուսմկի մը որդեգիր եղաւ, ամենքն ալ միշտ պատրկաց իշխանութեանն ու պատուոյն նեցուկ եւ պաշտպան եղան, եւ այնքան սպասեցութեամբ եւ յամառութեամբ ժողովրդեան դէմ գտնուեցան, որ իրենց դէմ բացուած մահապարտական ամբաստանութեանց մէջ յսկ, եւ ո՛չ մէկերն ին սգոյ հանդերձն զգեցաւ, եւ ոչ ամենամեծեւ աղաչանք ընելու խոնարհեցաւ. եւ ոմանք կուրց սահակութեան միջոցին, մինչեւ անգամ ժողովրդեան տրիրունները ծեծելու ելան։ Աղաւղիա մը՝ որ եստեան էր, ժիւնոյն կառքի մը մէջ նստաւ իւր եղբորն հետ օր ժողովրդեան կտրացն հակառակ էր յաղթանակէր, եւ հետն զնաց մինչեւ ՚ի Ապալտոլիոն, որպէս զի մարիաբանները փորձութիւն մը չհանեն իր եղբորը դէմ։

Գ. Ահա այս ընտանիքէն է որ կու գար Յիբերիոս Աեռար, հօր եւ մօր կողմանէ։ Եւր հապրական ծագումը կը հասնէր մինչեւ Յիբերիոս Ներոնին, եւ մայրական ծագումը՝ Ապալտոս Պուլքէրի, որոց երկուքն ալ կոյրն Ապալտոսի որդիքն էին։ Աիվայի ընտա-

նեաց կապուած էր իւր հաւուն կողմանէ որ որդեգրութեամբ այն ընտանեաց մէջ մտած էր : Այս ընտանիքը՝ թէեւ ռումկական, ո՛չ նուազ երեւելի եղած էր իւր ունեցած ունի հիւպատոսութիւններուն, երկու քննչութիւնով, երեք յաղթանակով, եւ մինչեւ իսկ դիկտատորի եւ հեծելոց հրամանատարի պատիաներովն : Հուշակաւոր մարդեր ծնած է . զխաւորապէս Սալինատորն եւ Պրուտոսները : Սալինատոր՝ քննիչ ըլլալով, բոլոր Հռովմայեցի ցեղերը յանցաւոր նշանակեց իրբեւ թեթեւամիտ . անոր համար որ, իւր առաջին հիւպատոսութենէն ելլելու ատենն զինքը տուգանքի դատապարտելէ յետոյ, երկրորդ անգամ հիւպատոս եւ քննիչ ըրին զինքը : Պրուտոս՝ եզական կռուի մը մէջ թշուառի զօրապետն՝ Պրուտոսն սպանելով, այս մականոնն ստացաւ իրեն եւ իր յետնորդացը : Ե՛րսին նաեւ թէ, փոխանորդ պրետորի եղած ատենն, Պաղղիայէն ետ բերաւ այն ոսկին զոր Պաղղիացոց տուած էին, երբ ասոնք պաշարած էին զՆապիտոլիոն, եւ զոր Նամիլլոս չէր կրցած ետ առնուլ : Իւր քեռ-եղբօր թող որ Պրակկացոց դէմ զժերակոյտն արիարար պաշտպանած ըլլալուն համար ուշուշու յերկու կողուեցաւ, թողուց որդի մը, որ նոյն օրինակ կռիւներու մէջ մտնալով եւ զանազան ձեռնարկութիւն կազմակերպելով, վերջապէս սպաննուեցաւ :

Պ. Տիրերեայ հայրը Յուլիոս Նեսարի զանձապետն էր Աղեքսանդրիոյ պատերազմին ատեն, նաւատորմիդին հրամանատարութիւն կ'ընէր, եւ շատ նպաստեց յաղթութեան : Ի վարձատրութիւն, մեծ քահանայապետ կարգեցաւ ի տեղի Պուլլիոս Սկիպիոնի . եւ անոր յանձնուեցաւ շատ մը զաղթականութիւններ

տանիլ ի Քազդիա , ընդ որս եւ զանոնք որք հիմա Նարբոն եւ Արլէս կը կոչուին : Սակայն Եեսարի մահուանէն յետոյ , ծերակուտի բոլոր անդամք նոր խռովութեանց տեղի չտալու համար՝ սպաննողներն անպատիժ թողուլ որոշելով , նա ալ մինչեւ իսկ ինդրելու ելաւ որ բռնակալի մը սպաննիչներուն արժանավայել վարձատրութիւններ սահմանուին :

Պրետորութիւն կը վարէր երբ զժտութիւն ծագեցաւ եռապետաց մէջ . ասի եղաւ պատճառ , որով սովորականէն աւելի երկար ժամանակ իւր պաշտօնին նըշանները պահեց , եւ ի Պէրուսա զնաց եռապետի եղբոր՝ Անտօնի հետ , որուն յարեալ մնաց մինչեւ իսկ իւր բոլոր կուսակիցներուն լքուէն յետոյ : Նախ ի Պրէնէստ եւ ապա ի Նէապօրիս քաշուեցաւ , եւ չկրնալով գերիները որոց ազատութիւն կը խոստանար , ոտք հանելու յաջողիլ , փախաւ ի Սիկիլիա : Բայց սրտմտեցաւ որ Սէկստոսի հետ ունենալիք աստակցութեանն համար զինքն սպասցուցին , եւ խուրձի գործածութիւնը արգիլեցին իրեն , անցաւ յԱքայիոս ու Մարկոս Անտոնի րով զնաց : Բիչ ժամանակէն , երբ ընդհանուր ներողութիւն հրատարակուեցաւ , անոր հետ վերադարձաւ ի Հռովմ. , եւ Յզոստոսի թողուց իւր Լիվիա կինը , որ այն ատեն յդի էր եւ սիրդէն Տիրբերայ մայր եղած էր : Բիչ ժամանակէն յետոյ մեռաւ , երկու որդի թողլով , Դրուսոս եւ Տիրբերիոս :

Ս. Բաւսկան տկար փաստերու հաւատալով կ'ըսեն. թէ Տիրբերիոս Փոնդիի մէջ ծնած է . որովհետեւ իւր մօրը հաւն այն տեղ ծնած էր , եւս եւ ծերակուտին վճռովն արձան մը կանգնած էին այնտեղ Սրջանկութեան : Ամենէն հաւատարիմ մատենագիրք

կը համաձայնին ըսելու, թէ նա ի Հոռով ծնաւ, Պա-
լատին լերան վրայ, նոյեմբերի 18ին, յերկրորդ
հիւպատոսութեան Սմիլտա Լեպիդոսի եւ Մոնա-
տիոս Պլանկոսի, յետ Մակեդոնիոյ պատերազմին,
գոնէ տօնական արձանագրութեանց եւ ճասարակաց
զրուածեանց մէջ այսպէս աւանդուած է: Սակայն կան
հեղինակներ որք տարի մ'առաջ կը ցուցնեն նորա
ծնունդը, եւ Հիրտոսի ու Պանսայի հիւպատոսու-
թեան ժամանակին մէջ կը դնեն. կան ուրիշներ ալ
որ ետ ձգելով մինչեւ Սէրվիլիոս Քսարիկոսի եւ Ան-
տոնի հիւպատոսութեան ժամանակին մէջ կը ցուցնեն:

Զ. Իւր առաջին տարիներուն մէջ շատ մը նեղու-
թեանց եւ վտանգաց ենթարկուեցաւ: Սրբ իւր ծնողքը
զաղսնաբար նաւ մտնելով փախչելու վրայ էին ի
Նէպոլիտէն ուր կը հասնէին թշնամիք, այն փայր-
կենիին որ զայն մէկ մը իւր դայեակին ու մէկ մը իւր
մօրը գիրկէն առնելով՝ այսպիսի վտանգաւոր պարա-
զայի մը մէջ զանոնք այնպիսի բռնէ մը ազատել կ'ու-
զէին, հրկու անգամ, մազ մնաց որ իւր ճիշե-
րովն իւր ծնողքը պիտի մատնէր: Ի Սիկիլիա իւր յԱ-
րայիա տարուելով, եւ Լակեդեմոնիացոց յանձնա-
բարութեով որոնք իւր ընտանեաց պաշտպանութեան
ներքեւ էին, երբ գիշերանց անոնց քաղաքէն դուրս
կ'ուլէր, կեանքը վտանգի մէջ ինկաւ, անտառի մը
մէջ. իր եւ իր մարդոց շուրջն անտառն այնպէս յախ-
կարծօրէն բռնկեցաւ, որ իւր հագուստն ու Լիվիայի
մազերը կրակ առին:

Քայասի մէջ տակաւին կը ցուցնեն այն ընծայնե-
րը, զորս Սեկստոս Պոմպէոսի բոյրը՝ Պոմպէան ը-
բաւ անոր՝ Սիկիլիոյ մէջ. այն է պարեգօտ մը, նար-
մանդ մը եւ ոսկի մատանիներ: Ի Հոռով վերապար-

ձած առեկն, Պատրիսս ստենածպան զայն գրեգորեց
կտակագրութեամբ : Յիւրերիոյ անոր ժողովներուն
ընդանեց, բայց անունը չտուաւ . որովհետեւ Պաղ-
ղտոս, Սգուստահին հակառակ կտակացութեմէն էր :
Ինն տարեկան հասակին, իւր հօրը դամբանական ճա-
ւուր խօսեցաւ՝ առնեսրանումեանց ընտրին փայ : Եւ ռ
պատանի էր, երբ՝ Ակտիւքի նակատագարանն յե-
տոյ, ծիով Օգոստոսի յաղնակակին՝ ետեւէ զնաց .
ինքը կ'երևար կտրին ճախ կողմէն, եւ Հակնակայ
որդին Մարկելլոս՝ աջ կողմէն : Դաժտագանեց նրբեւ
ակտիւական իսողերուն . եւ տրոյական խաղերուն մէջ,
առաջին խումբին գլուխն կեցած էր :

Էջ : Երբ սյրական պատմութեանն առատ, գրեմէ պա՛յ
պէս անցուց իր երիտասարդութեան եւ բոլոր այն ժա-
մանակն որ անցաւ մինչ յիւր թագաւորութեան : Երկու
տնգամ սուտերամարտի տեսարաններ տուաւ, մին ի
յիշատակ իւր հօրն, միւսն ի պատիւ իւր հաւուն Պիո-
տոսի, տարբեր ժամանակներու եւ տեղերու մէջ : ա-
ռաջինը, հասարակաց հրապարակին մէջ : երկրորդը,
Երկէսին մէջ : Հինտրեւոյ սուտերամարտներ հանեց այն
տեսարաններուն, եւ մարդ գլուխ հարիւր հազար մե-
տերկ զնարեց : Նստեա, ինքը բացակայ ըլլալով նրմ-
դերմ, ինտեր տուաւ՝ միւս շքեղութեամբ, իւր մօրն
ու իր աներոջն ծախիւր : Ամուսնացաւ Մարկոս Ազ-
րիպասի դստեր Սզորիպպինայի հետ, որ բոսջ դուտոր
էր Պունպոնիոս Մատիկոսի՝ հռոմայեցի ասպետին, ո-
րուն Եփկերան նամակներ ուղղած է : Անկէ որդի մը
ունեցաւ՝ Պրուտոս անունով զոր կորսնցուց . եւ նար-
տաւորեցաւ զայն արձակելու, թէպէտ եւ զգոյն կը սի-
րէր, եւ նա յգի էր երկրորդ անգամ : Անոր ամուս-
նութեան տունն Օգոստոսի դուստրը Յուլիան . սի

շատ տիրութիւն պատճառեց անոր. վասն զի շատ յարեալ էր Ազրիպպինայի, եւ թիչ յարգանք կ'ընծայէր Յուլիայի. վասն զի սա, մինչդեռ իւր առաջին ամուսնոյն հետ կ'ապրէր, խոտաւմներ ըրեր էր իրեն հրապարակաւ: Մաստկ կը ցաւէր Ազրիպպինայի համար. եւ անգամ մ'անոր հանդիպելով, այնպիսի եղանդուն եւ կարօտագին աչօք նայեցաւ անոր, որ այնուհետեւ զգուշութիւն ըրին որ այլ եւս անոր առջին չէր ընէր: Եւ սկզբան լաւ միաբանութեամբ ապրեցաւ Յուլիայի հետ. բայց թիչ մը յետոյ այնքան հեռացաւ անկէ, որ երբէք անոր անկողինը չէր մտներ: Զասակ մը ունեցեր էին որ Ակոսիէաի մէջ ծնած էր: Նա ալ փոքրիկ հասակին մէջ մեռաւ: Տիրերիոս Գերմանիոյ մէջ կորանցուց իր Երուսոս եղբայրը. եւ անոր յուղարկատրութեան հետ՝ ոտքով քայլեց մինչեւ 'ի Հռոմ, բռլոր նաճբան:

Ը. Արրեղացոս Յազաւորը, Յրալլացիներն եւ Թեսաղոնիկեցիները, աննչն ալ տարրեր դատերու մէջ պաշտպանեց Օգոստոսի առջեւ. սա իւր առաջին փորձերն էին քաղաքական իրաւագիտութեան մէջ: Երեւակուտին մէջ բարեխօսեց ի նպաստ Աւուդիկէի, Տիստոսի եւ Քիոյի ընակչաց, որոնք երկրաշարժ մը կրած ըլլալով, օքնութիւն կը ինդրէին: Յրէական յանցանօք ամբաստանեց եւ դատապարտել տուաւ զՓաննիոս Կեսպին, որ Օգոստոսի դէմ գաւազներ էր Վարրոն. Մուրիսայի հետ: Եոյն ժամանակին մէջ, երկու տարրեր պաշտօններ առած էր վրան. հոգ տանիլ Ռտելեաց որ պակսիլ սկսեր էին, եւ գերիները պատճելու սահմանեալ տեղերն աչրէ անցունել: Այս բանտերուն տէրերը ինքզինքնին ատելի բրած էին. եւ կ'ամբաստանուէին Յէ, ոչ միայն ձեռք անցուցած նամ-

բորոններն, այլ նաևս զինտրական ծառայութենէ ազատելու համար այն տեղ պահուողները բանութեամբ վար կը գնէին :

Բ. Եր գէնքն առաջին անգամ Կանտարբացոց դէմ գործածեց, զինտրաց տրիբունի աստիճանաւ . յետոյ Մրեւեկից մէջ հրամանատարութիւն ըրաւ . Յիզրանին վերազարծուց Հայաստանի թագաւորութիւնը, եւ անոր գլուխը թագ ըրաւ, իւր գահուն մէջ նստած : Պարսեաներէն ընդունեց այն հռովմէական արծիւները զորս Երաստոսի ծնորէն առեր էին : Ապա Կոչուած Պաղղիան կառավարեց իբր տարի մը . այս երկիրն այն առին բարբաբոսաց արշաւանօրն եւ մեծերուն կռիւներովն յազման մէջ էր :

Հնազանդեցուց Մլայեանց մէջ բնակող Անտական եւ Ախնտելիկեան ազգերը, Պերմանիոյ, Հունգարիոյ շատ մը ժողովուրդներ եւ զՊաղմուրացիս : Պատաստն հազար Պերմանացի որք սրայմանագրութեամբ անմատուր եղած էին, զաղգիական երկիրներուն մէջ փոխադրեց, եւ հող տուաւ անոնց՝ Անտաի եզերաց վրայ : Այս քաջագործութիւններէն յետոյ, դրուատեաց պատիւ ընդունեց . եւ կառք հեծած քաղաքէն ներս մտաւ մեծ յաղմանակի փառքով . եւ առի տակալին մէկու մը շնորհուած բան չէր : Ե վաղ ժամանակաց, առաւ ամեն ասունակալութեանց պատրիւներն, եւ գրեթէ կարգաւ վարեց զանձապետութիւն, պրետորութիւն եւ հիպատոսութիւն : Քիչ ժամանակէն, երկրորդ անգամ հիպատոսս եղաւ, եւ հինգ տարուան համար տրիբունական իշխանութիւն զգեցաւ :

Գ. Մլայաքի յաջողութեանց մէջ տեղ, տարիքին զօրաւոր ժամանակն եւ քաջատոյշ ըլլալով, յամկարծ առանձնանալոյ եւ հեռանալոյ միջոցին դիմեց, եւ՝ ե-

րիւթը մաքուր էր համար. ի՞նչ կնքակեն զոր ո՛չ ամբաստանեց զիրնար. եւ ո՛չ արձակեք, զի սակայն չէր կրնար ալ տանիլ. եւ թէ՛ անոր համար, որ կը հաւատար թէ իւր արժէքն առկի՛ն արեւի ման չցուէր բացառալոյսով եւն ժամանակն իրեն. կարճաւ մըսած ստեղծնին, բան թէ սողափայտի կերպիւ ի՞նչ հանապազոտողելուն: Ամանք կը կտրժնէ: Թէ՛ Պգոստոսի զատակաց Վրժեպոյ տեսնեցա՞ր զից աշուգիս երեսիլ: Թէ՛ երկրորդ ատոհմանը զարկեցա՞ր ժողովուն գրուած էր: իւր յօժարութեամբը կը անդր՛ ըստ օրինակի Մեգրիւրպաստի, որ, երբ Մարկեցիսը կ'աշտօնի կոչուեցաւ վարդապետն ա՛յլ, ի Միտանիւն քաջուեցաւ մրցակցի մը կամ թնիչի մը դեք չխաղալու համար: Մայրն անհնարին Թախտեմանը ներ լնեմով ուզեց մը չհեղու: Թգհետս ծերակուտին մէջ սրտեցանք. Թէ՛ գինը լքեալ կը թողուն. բայց Յիրեթիւմ Միտը չփոխեց, եւ որակհետեւ յետեւումեամբ արգելի վերլուցին երթարուն, չորս օր բան չկերաւ: Անորայէն հրաման տուին մամբայ ելելու: Թւրկինն որտեղին հատիւնի մէջ Յարոց, եւ Տատիայի մամբան բունեց: Թէ՛լ բառ մ'անգամ չխօսեցաւ իրն ընկերացուներն: Եւ բանուելու ասինն ալ անտեցմէ խիստ թիցերուն հետ պակտուեցաւ:

Եւ Տատիային Մինչ կ'ամպանիոյ եզերը պտըտեղով կ'երթար, իմացաւ որ Պգոստոսի առաջողութիւնը կը ընկարամար: Գանի մ'որ կանգ առաւ. բայց որովհետեւ արեց հանեցին թէ առկի վճռողական վայրկեանն երես կը լուսապէ, ունի մինչգնու շատ զեշ օգ մ'էր փուծաց ի նաւ մանել դէպ ի մարտի կողմն երթալով համար, որուն մարտի օգը կը չխեղը: Եւ որուն զնայցիկ գերեզմանինը գրեցը՝ Հայրատանն վերադարձած անտնն հան հեցած իլլակով: Եյն տեղ բա-

դարին և գիտին մէջ ըստ բառակցման և եղևիբարով
 օճեաւանած, պարզ բարոյքացւոր մը պէս սպարեցաւ, ա-
 ռանց սակրատորի և վարոցատորի. մերն բնութեան
 հրապարակային կրթութեանց տեղին, մէջ կը գրոշա-
 զայէր, և ամեն օր Յունաց. նեա: տեսութիւն հիշեցր-
 զբնէէ, ամոնց ստախճանին. հաստատ մարտո. պէտ:
 Առտոս մը, իբ նախորդութեան պատրաստութեանցը
 վրայ խօսելու ատենն, բերնէն սախօսցնեալս էէ, բա-
 դարին բոլոր հիւանդները տեսնել կ'ուզէ. այս խօսքը
 խոզները ծուռ մեկնութիւն տուին: և մի և նոյն օրն
 ասեմակալաց հրաւանան շողոր ճիւղանքերը հասա-
 րակաց սրտի մը մէջ տարին, ազատ բաւ ջարեցին.
 ըստ տեսակի հիւանդութեան: Այս անակնկալ տեսա-
 րանէն զարմացած, ի սկզբան չէր գիտեր էէ, ինչ լո-
 նելու էր. բայց վերջապէս սկսաւ ներողութիւն խնդրել
 ամոնց ամենէն, մինչեւ իսկ անակցմէ որ յետին տարի-
 ճանի մտորիկ էին: Միայն մէկ անգամ տղիքուն տղան
 իջեանութեան իրաւունքն ի գործ անեց, և սարգսա-
 ռոցներուն մէջ պատահեցաւ. ուր կը յանախէր հանա-
 պագորքօքսար: Ատիեստից մէջ տեղ կուի մը ճաղեր
 էր. և երբ նա վէնը իսողողեցընել կ'ուզէր, ամոնցնէ
 մէկը կարծեալ էէ իբ հակառակորդին կը նպատա-
 տօէր, բերնէն թշամական խօսքեր փայտոց անոր
 դէմ: Յիբերիսս արանց բան մ'ըսելու իր տունը գնաց,
 իսկոյն նորէն եկաւ վարոցաւորներով, և հապաղեցաւ
 քարոզի մը բերնով, յիւր դատարանն կողեց զայն որ
 գինքը թշամանից էր, և զայն ի բանտ տանել տուաւ:
 Յետ ժամանակի իմացաւ որ իբ կինը Յուլիա իր
 անառակութեանցը համար քառասարտուեր էր, և
 էէ Պզոտոտս իւր իսկ ներքնակտնեանքը լուծել էր ի-
 րենց ամուսնութիւնը: Թէպէտ և այս բարս քանի կ'ու-

բախացածէր, հարկ համարեց իւր աներոջը գրել ի նպատակ Յուլիայի, եւ Յարամեանոր խնդրեց անկէ որ իւր անդկանը Յողու ինչ պարգեւներ որ ըրած էր անոր, թէ եւ նա անարժան էր անոնց: Սրբ իւր տրիբունական պաշտօնին ժամանակն լրացաւ, վերջապէս խոտորվանեցաւ թէ Պայիոսի եւ Ղուկիոսի հետ մըրցման կտակած չտարու համար չէր որ հեռացեր էր, այլ ուրիշ նպատակաւ էր. եւ յաւելուց, թէ, զանոնք երկրորդ պաշտօնին մէջ ըստ բաւականին ամրացած եւ զայն կատարելու կարող տեսնելովն, ա՛յլ եւս այն խղճահարութենէն զերծ էր, ուստի եւ կը խնդրէր որ Յոյլ տրուի իրեն՝ անխալու ա՛յն սիրելի անձերը, զորս Հռոմէայ մէջ Յողած էր, եւ կարօտցեր էր: Եանդիրը մերժուեցաւ. մինչեւ անգամ անոր հասկցուցին, թէ այլ եւս եւ ո՛չ կերպով մը պէտք չէ միտքը բերէ զանոնք, զորս Յողելու համար այնչափ փոյթ ցցուցեր էր:

ԹՐ. Յուստի ակամայ ի Հռոդոս մնաց. եւ իւր մօրն շնորհիւ, հազիւ թէ կրցաւ նա՝ ձեռք անցունել որ Յզոտոս, այս նախատինքը ծածկելու համար, Հռոդոսի մէջ զայն իրեն տեղակալ սահմանեց: Սոյն վայրկենէն ի վեր, ոչ միայն իբրեւ առանձնական մարդ մը ապրեցաւ, այլ իբրեւ կասկածելի ու զանգիտելի մարդ մը: Եռվէն հեռի երկիրներու մէջ կը պահուրտէր, կարելի եղածին չափ իւր երեսը պահելով ա՛յն այցելութիւններէն, զորս, ամեն կողմէն կ'ընէին իրեն՝ հրամանատարութեան պաշտօնին ստանձնելու զացողները, որք գրեթէ առանց բացառութեան Հռոդոսի մէջ կամզ կ'անձէին: Յակաւին աւելի մեծ պատճառներ հանցան հագածութեան: Մամոն փոխադրուեր էր՝ այցելութիւն ընելու համար Պայիոսի, որուն յանձնուած էր հրամանատարել Պրուելից մէջ. այն տեղ նշմարեց:

որ այն երիտասարդ եղիանը՝ իւր ընկերոջ եւ կառավարչին Լուլլիոսի ողորական խօսքերուն ազդեցութեամբը, իրեն դէմ դարձեր էր։ Կասկած ըրին նաեւ Յէ երկսայրի խօսքեր ըրած էր հարիւրապետաց որոնք իրմէ առած էին պաշտօնին, եւ իրենց վեցամսեայ արձակուրդէն կը դառնային. եւ Յէ ուզած էր հասկընալ որ մեծերնին փոխուի նէ ինչ պիտի ընէիս . . . : Օգոստոսէն իմանալով այս մեղադրութիւնները, իսկոյն ինզրեց որ իրեն հսկող մը տան որ իւր խօսքերն ու գործերը դիտէ :

ԺԳ. Եւր սովորական զինական ու հեծելական կըրեռութիւններէն իսկ հրաժարեցաւ, ծգեց հռովմէական զգեստն ու յունական զգեստ հագնելու խոնարհեցաւ : Երկու տարիի մտ այս վիճակիս մէջ մնաց, որ օրի աւելի ատելի եւ աւելի անարգելի ըլլալով. այն ատիճան, որ Շիմոսի բնակիչներն անոր արձանները կործանեցին. եւ հացկերոյթի մը մէջ երբ՝ անոր վրայ էր խօսքը, երիտասարդ Կայիոսի մէկ բարեկամն առաջարկեց այս իշխանին, որ ինքն երթայ ի Հռոմ եւ իրեն բերէ արտրեալին զլուխը (այս անտեք կու տային անոր) : Ուստի ճշմարտիւ զինքը վտանգի մէջ կարծելով, պարտաւորեցաւ իւր ազաւանքն միացնել իւր մօրն աղաչանացը, որպէս զի վերադառնալու արտօնութիւն առնու : Բաղդն յաջողեց այդ արտօնութեան շնորհուելուն : Օգոստոս յայտարարիր էր Յէ այս կէտիս վրայօր անպատճառ իւր որդւոյն կամացը պիտի դիմէ. Կայիոս այն ատենն Լուլլիոսի հետ աւրուած գտնուելով, ի նպաստ Տիրեբեայ հակամիտութիւն ցուցուց : Ուստի Օգոստոս ետ կանչուեցաւ, բայց սա պայմանաւ որ կառավարութեան չպիտի խառնուի եւ ո՛չ բանի մը մէջ :

Քիչ քան ասորի բացակայումն էլ յետոյ վերադարձաւ ի Հռոմ վն : Կարգապէն համար մեծ յոյսերով . որոնք հիմնուած էին՝ երկտասարդումեան սկիզբէն իւր ուշազրոտի ինք գրասող նշաններու վրայ : Մայրը՝ աւնով յգի եղամ արունն ուզելով գիտնալ , թէ արդեօք գտական արաչ պիտի լըլար , հաու մը հաւկիթներէն մէկ հասն առաւ , եւ իւր ու իւր կիներուն ձեռօքը թխանց վննել որ հաւկիթէն դուրս եկաւ ձագը , որ շատ գեղեցիկ բոզկով վառեակ մ'էր : Ակրիբանիսու ուսողն՝ անոր վրայօք շատ մեծ բաներ գուշակեք էր , մինչեւ իսկ ձագտիմելով թէ նա օր մը պիտի թագաւորէր , բայց տրանց թագաւորութեան նշաններն ունենալու : ասի տեղեակ մը . իշխանութիւն էր զօր այն ատեն չէին գիտեր . բայց ետքէն վարեցին զայն Կեսարք : Եւր զինուորական աստղին արշաւանացը մէջ , Սիւրիա երթալու ճամաղ իւր բանակը Մակեդոնիայէն անցուցած ատենն , Պիլիպպեայ ճակատամարտին դաշտին մօտէն անցաւ . այն տեղ՝ յաղծող լէզէններուն կանգնուած խորանները յանկարծ սկսան վառուած երեւիլ : Եւլլիբիոս երթալու ատենն , Պատարինի մօտն . Քէրիովնի պատգամին խորհուրդ հարցուց . եւ նա ըսաւ իրեն որ ռպիեղէն քուէներ նետէ Ապոնայի աղբիւրին մէջ : Ասի կատարեց , եւ կատարեալ յաղծութիւն վաստրկեցաւ : Եւ եւ այսօր ջրոյն մէջ այն քուէները կը տեսնուին : Մտ կանչուելէն քանի մ'օր յառաջ , արծիւ մը՝ այն տեսակէն որ տակաւին Հռոդոսի մէջ տեսնուած չէր , անոր տանը կատարին վրայ թառեցաւ : Այն օրն որոյ հետեւեալ օրն հրաման ընդունեց ի Հռոմ վն դառնալու , երբ հագուատը կը փոխէր , իւր պարեգօտը բոլորովին կրակի մէջ երեւցաւ : Ահա գլխաւորապէս այս վայրկնիս մէջ էր , որ մեծ վատահումին

որա Երեսփոխոս ասագարաշխին հմտանեանցը վր-
 րայ, զոր իւր թափն ասած էր իբրեւ դասատու փխի-
 սափայլութեան, եւ որ իմացուցէր էր իբրեւ, թէ այն
 նաւը որ կու գար, բարեկարգօք լուրեր կը բերէր իրն:
 Քիչ մը ժամանակ ասաջ, սրովհետեւ իւր գործերն
 լաւ չէին երթար, խորհեր էր որ անոր հետ շրջագայե-
 լու ատեն զայն պատժելու համար ծովք նետէ, սա հա-
 մոզմամբ թէ խաբերայ գիտութեամբ մը կը պարձե-
 նար, եւ այն սրատրուակով՝ վասնզատիկ գաղանիքներ
 կ'իմանար:

ԺԵ. Հռովմէն վերադարձած պատեն, իւր Գրուստ
 որդին խօսնակից ատելանք տարաւ հետն, ու անոր ա-
 ռաջին վարժութեանցը նախագահեց: Աարէնէսի Թաղն
 ու Պոմպէնոսի տունը ձգեց ու Մեկենասի պարտիզացը
 մէջ Սսկուիլիէսի Թաղը բնակեցաւ: Հասարակաց
 պաշտօններու մէջ չմանելով, անհատական մարզու մը
 սահմաններուն մէջ փակուած, բոլորովին հանգստու-
 թեան տուաւ զինքը: Սրկու տարուան միջոցի մէջ Աա-
 յիոս եւ Ղուկիոս մեռնելով, Օգոստոս զայն որդեգրեց,
 բնդ նմին եւ վախճանեալ իշխաններուն եղբայրն Ագ-
 րիպասը. եւ ինքն ալ պարտաւորուեցաւ իր բեռոր-
 դին Գերմանիկոսը որդեգիր առնուլ: Այն ժամանակէն
 ի վեր այլ եւ իբրեւ ընտանեաց հայր բան մը չըրաւ.
 ամեն բանի մէջ իբրեւ որդեգիր զաւակ վարուեցաւ:
 Բնաւ պարգեւատուութիւն, ազատագրութիւն չըրաւ.
 մինչեւ անգամ ժառանգութիւն չընդունեց բայց ժիայն
 իբր իւր սեպհական ստացուածք: Սակայն բան մը
 զանց չէին ըներ, զայն աւելի պատկառելի ցուցնելու
 համար, մանաւանդ այն ժամանակէն ի վեր որ Ագ-
 րիպաս՝ Օգոստոսն մերժուելով եւ Հռովմէն հեռա-
 նալովն, կայսրութեան յաջորդելու յոյսն միայն անոր
 վրայ դարձեր էր:

ԺԶ. Յրիբունական իշխանութիւն տրուեցաւ անոր հինգ տարուան համար. պաշտօն տուին Պերմանիան խաղաղեցնելու. Պարթեւաց պատգամաւորները՝ Էռովմայ մէջ Օգոստոսի հետ տեսնուելէ յետոյ, հրաման ընդունեցին որ Յիբերիոսի կառավարութեան տեղն երթալով հետը տեսնուին: Ելլիրիայի պարտազանցութիւնը լսելուն պէս դուրս ելաւ: Մերք տարուան մէջ լմեցուց այն պատերազմը, որ Պարթագինեցուցմէն ի վեր բոլոր օտար պատերազմաց մէջ ամենէն դժուարինն էր. իւր հետն տասնուհինգ լէգէոն եւ նոյնչափ ալ օժանդակ զօրք ունէր, բայց ամեն տեսակ արգելքներով շրջապատուած եւ ուտեստի պակասութեամբ նեղուած էր: Յամառեցաւ ու ետ չդարձաւ, թէ եւ շատ անգամ զինքը ետ կանչեցին. վախցաւ որ չըլլայ թէ՛ իւր բաշտուելուն վրայ, զօրանայ թշնամին եւ իւր վրայ քայլէ: Իւր անխոնջ յարատեւութեանն համար լաւ վարձատրուեցաւ, վասն զի հնազանդեցուց եւ կայսրութեան երկիրներուն վրայ յաւելցուց բոլոր Ելլիրիան, այսինքն Խտալիոյ, Նորիկէսի, Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ մէջ տեղն ու Պանուրի եւ Ադրիական ծոցին մէջ տեղն եղող երկիրները:

ԺԷ. Իւր փառքը շատ փայլուն եղաւ. որովհետեւ նոյն ժամանակուան մէջ Արոս իւր լէգէոնները կը կորանցունէր Պերմանիոյ մէջ, եւ տարակոյս չէին ընենք, որ յաղթող Պերմանացիք պիտի գային միանային Պաննոնիացուց, եթէ Ելլիրիան՝ որոյ մասն կը կազմէին այս ժողովուրդները, զապուած չըլլար: Յաղթանակ եւ մեծ պատիւներ սահմանեցին անոր: Մերակուտի անգամներէն ոմանք կարծիք յայտնեցին, որ Վաննուսն անունն տան անոր. այլք, -նյ-դմէլէ-ա-նունն, եւ ոմանք, Բ-ն-ու-ն-ը. բայց Օգոստոս ղէմ կե-

ցաւ, ըսելով թէ նա գոհ ըլլալ կը պարտէր ա՛յն անու-
նովն, զոր պիտի ունենար օր մը: Նոյն ինքն Յիբե-
րիոս իւր յաղթանակը ետ ձգեց, որովհետեւ բոլոր Հը-
ռովմ սգոյ մէջ էր այն ատեն՝ Վարոսի պարտութեանն
համար: Եւ սակայն յաղթական պատմութեանս եւ
դավենայ պսակով քաղաքէն ներս մտաւ. ելաւ զահի
մը վրայ, զոր իբն կանգնած էին Արէսի դաշտին մէջ,
եւ Օգոստոսի քովը նստաւ՝ երկու հիւպատոսաց մէջ
տեղն, ծերակոյտն ներկայ եւ ոտքի վրայ ըլլալով:
Ժողովուրդը ողջունելէ յետոյ, ելաւ այն տեղէն տա-
ճարներուն այցելութեան զնաց:

ԺԸ. Հետեւեալ տարին դարձաւ ի Պերմանիա: Եւ
որովհետեւ Վարոսի պարտութիւնը՝ անոր անհողու-
թիւնն ու յանդձնութիւնը կ'ընծայէր, բան մը չըրաւ ա-
ռանց խորհուրդ հարցնելու ա՛յն ժողովքին, զոր այն
ատեն կազմեց առաջին անգամ ըլլալով. մինչեւ այն
ատեն ամեն բան միայն իր խելքովն ըրած էր: Առշա-
ղրութիւնն ու արձնութիւնը կրկնապատկեց նաեւ: Թե-
նոսէն անցնելու պատրաստուելով, ինչ պաշար եւ սղխ
որ հետերնին պիտի առնէին, կարգադրեց. եւ ինքն
գետեզրին վրայ կեցաւ, որ սայլերը քննէ ու չժողու որ
անպիտան կամ արգիլեալ բան դնեն անոնց մէջ: Յրբ
Թենոսի անդիի կողմն անցաւ, սովորութիւն ըրաւ միշտ
միայն դալարեաց վրայ կերակուր ուտել, եւ շատ ան-
գամ ալ պառկիլ. հետեւեալ օրուան համար տալիք
հրամանները, ինչպէս նաեւ անակնկալ զէպքի մը հա-
մար հարկ եղած կարգադրութիւնները զրուցեամբ կ'ի-
մացունէր. սա եւս կը յաւելուր, որ եմէ զժուարութեան
մը հանդիպին, միշտ միայն իրեն դիմեն ե՛րբ որ ալ ըլ-
լայ, զիշերն անգամ:

ԺԹ. Ետտիւ կը նայէր կարգապահութեան, եւ հին

կարգ ու կանոններ ու անսովոր պատիժներ դրաւ . ամօթապարտ նշանակեց լէգէոնի մը մէկ տեղակալը , որ ոմանց զինուորաց թղթաւուծիւն ըրեր էր իւր մէկ օգատագրին հետ գետին միւս եզերաց վրայ որսի երթալու : Թէպէտ եւ զոմ ուրիշ կոխ կըրճսէր՝ սոսկ զբողոքով , թէ կարկի երածին չսկի թիչ բան բնդդին ենթարկելու է , անկայն յօժարութեամբ էր պատերազմէր , երբ գիշերներն հսկած ատենն՝ իւր նորակն ինքնին մարեր . նշանակ մը , որ ըստ նորա բննի . երբէք չէր խաբած ո՛չ զինքը եւ ո՛չ իւր նախնիրը : Օտղթող հանդիսացաւ . բայց թիչ մնաց որ Յրուկտեր անունով մէկը գնա՞ն պիտի ապամներ . այս մարդը , միբերիոսի բոլորտիրը զորում բազմութեամ մէջն նշմարուեցաւ խը յուզմունքէն , նւ տանջանաց մէջ խոստովանեցաւ այն ոճերը զոր միտքը դրեր էր զործել :

Ի . Երկու տարի . Գերմանիոյ մէջ մնալէն յետոյ երբ վերադարձաւ , տունց յաղթանակը զոր ետ ծագեր էր . իւր տեղակալներն ետեւէն կ'երկնային յազմական զգեստներով , որ իւր խնդրանքն շնորհումս էին անունց : Կասպետրիքն ելնելէ յետոս . կառքէն իջնելով ի վարեցաւ Օգոստոսի ճնգերուն որ կը նախազանէր այն արարողութեան : Մտախնայի մէջ տեղաւորեց ու ընծայներով յղիւթոց քՅուտան , որ Մաննոնացի զօրապետն էր . սկսած զի սա թողոցեր էր իրեն որ փախի կիրճն մը շուրիւ զեւէնն երովը զնակեղը մնացեր էր : Հազար տղանք պատրաստել տուաւ հաղարկաց ինծոյքք ին մնաց . եւ զմիւսացոց մտքը զլուի երկը հեղթը տեսելով անպա . Եղմամիտքէն պանզած աւայնիւրէն զորունք վր նորից Երկարագործեան . եւ տանար մը Կաստորի եւ Պոլլուքսի իւր եւ զոր իրօք մտնումն :

Ի Ա. Քիչ մը ժամանակ յետոյ, հրապատմները հորոշեցին, որ նա՝ Օգոստոսի հետ մէջտեղ կառավարէ զառանները, եւ թէ ազգահամար նա ընէ: Այս արարողութիւնը կատարեց, եւ նաեւս ելաւ յԵրուսաղէմ: Յովիզապէս ետ կանչուելով, եկաւ Օգոստոսը յետին անտիեան նուարեան վիճակի մէջ գտաւ, բայց դեռ կենդանի. եւ անբողջ օր մը անոր հետ ժխտեակ փակուեցաւ: Իրեւմ որ ընդհանրապէս կը հաւատանէ թէ այս զանգեի խօսակցութենէն յետոյ, երբ Յիսուսի որսն Գ' ելլէր, Օգոստոսի օննեկէն մէջն եղող գերիները տա' խօսքը լսեցին: Տեսաւ կը մեղքեամ հոգեմաղեպի մողալուրդն որ ասանկ ծածր խոր ճնարհու մի ծեռքը Գ'իցնան: » Իրեւմ նաեւս ինչ որ կը պատմեն ոմանք. այսինքն թէ Օգոստոս յայտնապէս կը մեղադրէր, որ նա ա'յն աստիճան խիստ բարք մ'ունի, որ տեղ մը՝ ազատորէն եւ զուարթ խօսակցութեամբ մեղքած ատեն ներս մտնէ նէ, արգելք կ'ըլլայ: Թէ Էլիփեայի սիրոյն համար էր որ զայն որդեգրուենէ չարտաքսեց. կամ, թէ անձնաւորութեան մասած էր. բրած յնարութեանը մէջ. եւ թէ, ուզեթ էր օր ցնորք փնտրեն: Բայց չեն կրնար գիտ համոզել, թէ այնչափ խտեւմ եւ այնչափ զգուշաւոր իշխան մը՝ հարեւանցի կերպով բան մ'ըրած ըլլայ այն աստիճան կարեւոր եղող գործի մը մէջ: կը հաստատան, թէ Յիսուսի որս լսելու յատկ կրթիւնները կըն եղով, լան անելի գտաւ: Հաստատապէս կը հաւատամ անոր նայելով, որ հրաւերարակային ատենախօսութեան մը մէջ Երդուաւ, թէ հարեւանկապեղութեան բարոյն համար միայն որդեգրեր էր զՏիրերիս. եւ նամակներուն մէջ կը տեսնեմ, որ զայն կը նկատէ իբրեւ փորձանոց զօրնպետ, իբրեւ միակ նեցուկ հասարակապետութեան: Ահա անոնց մէկ բանի

օրինակները. «Ողջ լեր, ամենասիրելիս Յիբերիոս. ամեն տեսակ երջանկութիւն կը մաղթեմ քեզ. յիշէ՛ որ դու մեր ամենուս զօրապետն ես. բաղդիս վրայ կ'երդնում որ դու զօրապետաց ամենէն քաջն ու ամենէն խելացին ես: Ողջ լեր:» — «Մամառուան բանակելու տեղը հոգա՛. . . Սիրելիս Յիբերիոս, համոզուած եմ որ այդչափ փափուկ դիրքի մը մէջ, եւ աշխատութեան պղպաղի քիչ վարժուած զօրքով, կարելի չէ քեզմէ աւելի խոհեմութեամբ վարուիլ: Բովդ եղողներուն ամենքն ալ քեզ կ'ընծայեն Մնէնոսի սանմանական քերթուածը. Մի որ հսկելով կանգնեաց զպետութիւն: Երբ ծանր գործ մը կամ հոգ մը ունենամ, սիրելի Յիբերիոսս կը փնտռեմ, եւ Ելիականին սա երկու տողերը կը յիշեմ.

Յարաշնորհս այս խոհեմ հետեւելով քայլս ստից,
Ընդ էլ հոց իսկ կարեմ գտանել ելս անցից:

«Երբ կ'իմանամ որ չափազանց աշխատութիւնն զքեզ կը տկարացնէ, բոլոր մարմնովս կը դողամ: Ե՛ւ աղաչեմ, ինքզինքիդ նայէ. թէ որ հիւանդնալու ըլլաս, մայրդ եւ ես կակիծնուս կը մտնիմք, եւ կայսրութիւնը փտանգի մէջ կ'իջնայ: Եւ առողջութիւնս բան մը չէ՛, եւ որ քուկզ լաւ չըլլայ: Ե՛ւ աղօթեմ աստուածներուն որ զքեզ պահեն, եւ միշտ պաշտպան ըլլան քեզի, թէ որ հռովմայեցի ժողովուրդը կը սիրեն:»

Եւ. Օգոստոսի մահը յերեւան չհանեց, մինչեւ որ երիտասարդ Մարտիպասին մահը չիմացաւ ստուգիլ: Յայս իշխանին անմասպահներուն վերակեցու զինտրական արքերուն մէր, որ իւր ընդունած հրամանը անոր ցուցնելէ յետոյ զայն սպաննեց: Ձգիտցուիլ թէ ար-

ղօօք Օգոստոս մեռնելու ատենն՝ խոսվումեանց առաջքն աննելու համար այդ հրամանն ստորագրեց, կամ թէ Լիվիան տուած էր անոր անունովն այդ հրամանն՝ Յիբերիոսի գիտութեամբը կամ չգիտնալովը: Ենչպէս որ ալ ըլլայ, երբ այն տրիբունն Յիբերիոսի իմացուց թէ իրեն տրուած հրամանը կատարած է, Յիբերիոս ըստ, թէ որ եւ է հրաման մը տուած չէ. եւ թէ ծերակոյտն պիտի դատէ զայդ: Բայց անոր համար այսպէս վարուեցաւ, որպէս զի այս տպանումեան ատելի գործն իւր վրայ չձգուի հրապարակաւ, որովհետեւ ետքէն երբէք ասոր խօսքը չեղաւ:

Ի՞նչ. Եւր տրիբունական աստիճանին զօրութեամբ ծերակոյտն ի ժողով հրաւիրեց. եւ խօսելու սկսելով, յանկարծ սրտին կսկիծէն չգիմանալու եւ հեծկլտանօք խեղդուելուն պէս լռեց: Խօսելու կարողութիւնս կորսընցունելուս հետ կեանքս ալ կորսնցունէի, ըստ. եւ ատենաբանութիւնը՝ իւր որդւոյն Գրուտոսի տուաւ որ կարդայ: Յետոյ Օգոստոսի կտակագրութիւնը բերին: Անոր վրայ ստորագրութիւն ունեցողներուն մէջէն միայն ծերակուտի անգամ եղողներուն թողուցին մօտ գալ. միաներն իրենց ստորագրութիւնը հեռուէն նայելով հաստատեցին: Ազատագրեալ մը կարողաց կտակը որ կըսկսէր սա խօսքերով. «Որովհետեւ անգում բաղդն մեռքէս առաւ Լայիոսն ու Ղուկիոսն, Յիբերիոս Կեսարը ինձ ժառանգորդ կ'անուանեմ ժառանգական ընչիցս երկու երրորդին համար:» Ատի նաեւ նպաստեց այնպէս կարծել տալու, թէ՛ որովհետեւ այս կերպով կը բացատրէր միտքը, չէ թէ ընտրութեամբ այլ ի հարկէ ստիպեալ իւր աչքերը Յիբերեայ վրայ զարձուցնէր էր:

Ի՞նչ, Թէպէտ եւ Յիբերիոս չվարանեցաւ եւ ոչ

գլուխ վերուցեր էին, և շատ մը արտաքոյ կարգի պահանջումներ կ'ընէին. գլխաւորապէս կ'ուզէին մի և նոյն թոշակն սնննալ զոր ունէին պրետորական զինուորները: Ոմանք կը մերժէին ու չէին ճանչնար իշխան մը, զոր իրենք չէին ընտրած. և կըստիպէին իրենց հրամանատարն Պերմանիկոսը որ տիրէ զահոն. բայց նա ետ կեցաւ անդդուելի կերպով: Պլխաւորապէս ա՛յս կողմէն էր Յիբերիոսի ունեցած վախը: Խոստովանելով թէ կառավարութեան բեռն ամբողջապէս տանելու անկարող էր, և թէ այդ բեռը մէկ կամ ւելի պաշտօնակիցներու հետ բաժնելու կը կարօւել, առաջարկեց իր միայն այնչափ պաշտօն առնու վրան, որչափ որ իրեն տայ ձերակոյտն: Նաեւ հիւանդ ըլլալ կեղծեց, որպէս զի Պերմանիկոս աւելի համբերութեամբ սպասէ կա՛մ մերժեցեալ յաջորդութեան կա՛մ վեհապետութեան բաժանման ակնկալելով: Ապստամբութիւնները խաղաղեցան. Կղեմէս մատնուելով բրնուեցաւ. գալով Լիբոյի, Յիբերիոս իր Թագաւորութիւնը խստութիւններով սկսիլ շուզելով, տարի մը սուլասեց՝ ձերակուտին մէջ զայն դատաւարտելի ցուցանելու համար, և մինչեւ այն ատեն սնոր դէմ զգուշութեամբ վարուեցաւ: Յոր մը որ քահանայապետաց հետ մէկ տեղ զոհ կը մատուցանէին, կապարէ դանակ մը տալ տուաւ Լիբոյի՝ փոխանակ երկամէ կացինի, զոր կը զործածէին սովորաբար: Ուրիշ սնգամ մը, Լիբոյ խնդրելով որ մասնատր տեսակցութիւն մ'ընէ, չհանեցաւ բայց եթէ ի ներկայութեան իւր որպոյն Պրուտոսի, և խօսակցութեան մինչեւ վերջն շրջապայելով անոր ձեռքը բռնեց որպէս թէ վրան կռնելու համար:

ԻՋ: Ամեն վախէ զերժուելով, ի սկզբան շատ չա-

վատրու՞թեամբ եւ գրե՞լ տոսկական մէկու մը պէս վարուեցաւ: Այն շատ մը մեծափառ պատիւներուն մէջէն զորս անոր կ'ընծայէին, փորրիկներն ու քիչերն ընդունեց: Եւր ծննդեան օրը Երկէսի խաղերուն օրուան դիպելով, չուզեց որ իրեն համար բան մը աւելցունեն, բայց ե՞լ նրկու ձիով կառք մը: Տէր ուզեր ո՛չ տաճար, ո՛չ քահանայ, եւ ո՛չ իսկ արծան եւ պատկեր, բայց միայն, ե՞լ մասնատրապէս արտօնու՞թիւն տուած ըլլար. եւ այն՝ սա՛ պայմանաւ, որ առտուածներուն արժաններուն մէջ չդրուին, այլ իբրեւ կարասի եւ զտրդ նկատուին: Գէմ կեցաւ որ երդում չընեն իր գործերուն վրայ, եւ թէ սեպտեմբեր ամիսն Տէբէլ-- եւ հոկտեմբեր ամիսն Ալէլ-- չկոչուի: Զընդունեց ինքնակալ անունը եւ Հայր հայրենեաց մականունը, եւ քաղաքական պսակն որով իւր պալատին անդատակը զտրդարել կ'ուզէին: Օգոստոս անունը որ ժառանգարար իրեն կը վերաբերէր, չգործածեց, բայց ե՞լ առ Թագաւորս եւ առ վեհապետս գրած նամակներուն մէջ: Միայն երեք անգամ հիւպատոս եղաւ. առաջին անգամ, քիչ օրուան ժամանակ. երկրորդ անգամ, երեք ամիս. երրորդ անգամ, Հռովմէն բացակայ ըլլալով, մինչեւ մայիսի իդոսին:

Իէ. Այն աստիճան թշնամի էր փաղաքշանաց, որ, չէր ներէր որ ձերակուտի անդամ մը՝ իւր գահաւորակին քովէն երթայ, թէ՛ յարգանք ընծայելու հաճար եւ թէ՛ գործի վրայ խօսելու համար: Հիւպատոսական անձ մը երբ հատուցում մ'ընելու ատեն անոր ծունգերուն փարիլ ուզեց, Տիրերիոս այնպէս խուճապելով ետ քաշուեցաւ որ կոնկի վրայ ինկաւ: Թէ՛ խօսակցութեան մէջ եւ թէ՛ հրապարակախօսութեան մը մէջ թէ որ իր վասյ ողորական կերպիւ մը խօսէին, կ'ընդրի-

ջէր խօսողը, եւ կըստիպէր որ իւր գրոյցներուն ձեւը փոխէ: Բաղաքացի մը, Յէ՛ր իմ ըսաւ անոր. իմաց տուաւ որ անգամ մ'ալ այդ թշնամանքը չլինէ իրեն: Ուրիշ մէկը՝ անոր գրադմունքը նորէն կոչեց. յանդիմանեց զանի, եւ նորէն ին տեղ ուրիշ զնել տուաւ: Ուրիշ մէկն ալ ըսաւ թէ նոր հրահանգ ծերակուտին ներկայացած էր. նոր էրտով ըսել տուաւ:

ԻԸ. Նախապատկան գրոյցներու եւ եպեղական գրութեանց անզգայ կենսալով, ստէպ կ'ըսէր թէ ազատ քաղաքի մը մէջ, լեզուն եւ միտքը պէտք է ազատ ըլլան: Երակոյտն այս տեսակ ամբաստանութեանց դատերը տեսնել ուզելով, ըսաւ անոնց. «Առանց այդ հոգն վերայնիս առնելու, տակաւին ըստ բաւականին կարելոր գործեր ոնիմք. թէ որ անգամ մ'այդ մանր բաներուն մէջ մանէք, ալ ուրիշ բան չպիտի կրնանք ընել. եւ այս պատրուակով, ամեն մարդ իւր ատելութիւնը գոհացրնելու պիտի գործածէ զձեզ:» Յակաւին միտք պահուած է անոր տա խօսքերը որ քաղաքացւոյ մը կը զայլեն. «Թէ որ մէկը չար խօսի իմ վրայօք, պիտի ջանամ գործերովս անոր պատասխանել. թէ որ տակաւին զիս ատէ, ես ալ զայն պիտի ատեմ:»

ԻԹ. Անոր այս չափաւորութիւնը աշխարհի աւելի նշանաւոր էր, որչափ որ աւելի էր առ հասարակ ամեն մարդու նկատմամբ ցցուցած ակնածողութիւնն որ մեծարանք կրնար համարուիլ: Երակուտին մէջ Հատիրիոսի հակառակ խօսած ըլլալով, «Ներեցէ՛ք ըսաւ, թէ որ իբրեւ անդամ ծերակուտի՝ ազատորէն ծեր կարծեաց դէմ խօսեցայ:» Սւ ամբողջ ծերակուտին ուղղելով խօսքն, ըսաւ. «Շատ անգամ ըսած եմ, եւ դարձեալ կ'ըսեմ, Հարց համախոմբք, պէտք է որ քառի իշխան մը՝ որ ընդհանուրին բարօրութեան հա-

մար կը թագաւորէ, եւ այսչափ մեծ, ու այսչափ քիչ սահմանափակ իշխանութիւն մ'առած է ձեզմէ, զինքը նկատէ իբրեւ ենթարկեալ ծերակաւտին, բոլոր քաղաքացոց ընդհանրապէս, եւ իւրաքանչիւրին ի մասնաւորի. ասի ըսած եմ, եւ չեմ զոչար. որովհետեւ մինչեւ հիմա տեսայ որ դուք արդարասէր եւ բարեբար տէրեր էք:»

Լ. Ծերակաւտին եւ արեւնակալութեանց առանձնաշնորհութիւններն ու մեծափառութիւնը պահպանելով, առ երեսոյթս ազատութիւն մը պահեց իրեն: Ձեզաւքնաւ գործ մը՝ փոքր կամ մեծ, հրապարակային կամ մասնաւորական, որուն համար հաշիւ չտուաւ ծերակաւտին: Խորհուրդ կը հարցունէր ծերակաւտին՝ հարկերուն վրայ, մենավաճառութեանց վրայ, կառուցուելիք կամ նորոգելի շինութեանց վրայ, գորածողովի եւ զինւորաց արծակուրդի վրայ, հրամանատարութեանց երկարումի վրայ, լէզէնից եւ օժանդակ զօրաց վիճակին վրայ, ծտար պատերազմաց ընթացքին վրայ, թէ ինչ պատասխան տալու էր թագաւորաց եւ ինչ ձեւով: Լէզէնի մը հեծելոց հրամանատարն որուն համար յափշտակութեամբ եւ բռնաբարութեամբ ամբաստանութիւն կ'ըլլուէր, ստիպեց որ ծերակաւտին առջեւ զինքն արդարագո՞ւնէ: Միշտ միայնակ ներս կը մտնէր ծերակաւտին մէջ. օր մը՝ որ՝ հիւանդ ըլլալուն համար գահատրակով ներկայացեր էր, քովի մարդերը դուրս հանել տուաւ:

ԼԱ. Արդէր չէր տրտնջար երբ իւր կարծիքին չհետեւէին: Կարգեալ պրետոր մը հրաման առաւ բացակայ գտնուելու, թէպէտ եւ Յիւրեթիոս ըսաւ որ կարգեալ ատենակալներն կը պարտէին իրենց պաշտօնին պատուին համար քաղաքին մէջ մնալ: Թատրոն մը

շինելու համար ստակի գումար մը Յրերիոյ քնակչաց կտակուած ըլլալով, ուզեց որ այն ստակը մեծ ճամբու մը շինուեան գործածուի. բայց անոր հակառակ կտակողին կամքը փաւերացուցին: Օր մը երբ ծերակոյտն կարծիքով երկուքի կը բաժնուէր, փոքրագոյն մասին կողմն անցաւ, եւ ո՛չ որ անոր կտեւէն չեկաւ: Ամեն բան օրինաց սովորական ընթացիցն համեմատ կը գործուէր. եւ հիւպատոսաց հեղինակութիւնն ա՛յնպէս եղած էր, որ Ափրիկէէն պատգամաւորներ անոնց բով երթալով սկսան զանգատող, թէ Նեսար՝ որուն դիմելու պաշտօնով եկեր էին, իրենց գործը կ'երկարածէր: Ինքն ալ միշտ հիւպատոսաց առջեմն ոտքի կ'ելէր, եւ անցնելու ատենն ճամբուն վրայ կը կայնէր:

Լ. Բ. Բանակաց գլուխ կեցող անթիհիւպատոսները կշտամբեց, անոր համար որ երբէք հաշիւ չէին տար ծերակուտին. եւ իրմէ խօսք կ'ուզէին գինւորական վարձատրութիւններ շնորհելու համար, որպէս թէ իրենք կատարեալ իշխանութիւն ունեցած չըլլային: Գուկեց պրետորին մէկը, որ պաշտօնի անցնելու ատենն, ըստ հին սովորութեան, ներքող կարդացեր էր իւր նախնեաց: Ետ մը քաղաքացւոց յուղարկաւորութեանը ընկերացաւ, մինչեւ ի փայտակոյտն:

Մասնաւորաց նկատմամբ եւ փոքրիկ բաներու մէջ եւս նուազ չափաւոր չցուց զինքը: Հռոդոսի դատաւորները որ առանց ստորագրութեան նամակներ դրած էին, ի Հռովմ բերել տուեր էր. ասոր համար ըսաւ յանդիմանութիւն չըրաւ անոնց: Բաւական համարեց իրենց տեղը զրկել, հրամայելով որ իրենց նամակներ ստորագրեն: Գիողմէս քերականն որ Հռովմոյ մէջ ամեն շարձ օր դաս կու տար, մերժեր էր՝ անոր մասնաւոր դաս մ'առնելու խնդիրը, եւ գերիի մը յիշուով

զբուցել տուեր էր որ եօճն օրէն գայ . այս քերականն զայն ողջունելու համար անոր պալատին դրան առջեւ եկեր էր . ըսաւ անոր որ եօճն տարիէն գայ : Դաւառաց հրամանաւարներուն որոնք հարկերն աւելցունելու կը յորդորէին զինքը, զրեց թէ «Քարի հովիւ մ'իր ոչխարները կը խուզէ, եւ ո՛չ թէ կը կեզեքէ:»

ԼԳ. Կամաց կամաց, սկսաւ վերջապէս ինքնակալի դեր կատարել, երբեմն լաւ, երբեմն գէշ, բայց ընդհանրապէս՝ «ԿետուՅեան լաւ ծառայելու եւ զեղծումներն արգիլելու կերպով : Պերակուսին շատ մը վճիռները ջնջեց : Մերթ ընդ մերթ, զինքը խորհրդատու կ'առաջարկէր դատաւորաց, իրենց գահին վրայ նըստած ատեննին . անոնց կա՛մ քովը կա՛մ դէմներնին կը նստէր աւելի բարձրկեկ տեղի մը վրայ . եւ թէ որ հակընար թէ յանցաւոր մ'ազատելու համար աշառութիւն ընել կ'ուզէին, կա՛մ հրապարակին մէջ կա՛մ դատարաններէն միոյն մէջ երեւան կ'ելլէր իսկոյն, եւ դատաւորաց կը յիշեցնէր իրենց երդումը, օրէնքը եւ պատժելու համար ըրած պակասութիւննին : Եւր բոլոր գորութեամբք զէ՛մ կը կենար հասարակաց բարուց ապականութեանը :

ԼԴ. Դերասանից վարձքն ու սուսերամարտից թիւը սահմանափակելով, խաղերու եւ տեսարաններու ծախքը բարեկարգեց : Դառնապէս զանգատեցաւ թէ ԿորբնիՍոսի անօթներուն տարապայման զին մը կը տրուէր եւ թէ երեք հատ մօրեաձուկ երեսուն հազար սեստերլիէ աւելի ծախուեր էին : Կարծիք յայտնեց որ կառավարաց գեղախութեան սահման դրուի, եւ թէ ծերուկոյն ամեն տարի ուտելեաց զինքեռն վրայ կանոն դնէ : Երկուսածալետներն՝ կապելանոցներն եւ անառակութեան տեղերը գոցելու համար այնչափ խիստ

հրաման ընդունեցին, որ ծաղարարութեան խանութներուն անգամ թոյլտուութիւն չէին ընէր: Յիբերիոս՝ իննայտուութեան օրինակ տալու համար, ասեցէն փառաւոր հացկերոյններուն մէջ, առջի օրընէ մնացած միս բերել կու տար իրեն ըսելով թէ «Վարագին կէսը ամբողջ վարագին չափ լաւ է:» Վերցուց այն տեսակ մը սովորութիւնը, որ պարտաւորութիւն կը դնէր մարդուն՝ ամեն օր իւր պաշտպաններն ու բարեկամները ընդգրկելու. եւ յունվարի կաղապարէն յետոյ կաղանդէր տալն ու առնելն արգիլեց ի նչ կաղանդէր որ բերէին իրեն, անմիջապէս անոր քառապատիկը տալու սովորութիւն ունէր. բայց անսկսելով որ տարեկալստն օրն զինքը տեսնել չկրցողներն՝ ժիջոց չտալով ամիս մը զինքը կ'ընդժիջէին, նեղացաւ, եւ ա՛յլ եւս բան մը չտուաւ:

Վ.Ծ. Վերահաստատեց այն հիւն սովորութիւնը, որով շնացեալ կնոջ մը ազգականները գումարելով զայն դատել կու տային, եթէ յայտնի ամբաստանող մը չըլլար: Երդումէն լուծեց հռովմայեցի ասպետին մէկն որ երդում ըրեր էր երբէք իւր կինը չարձակել, եւ որ իւր փեսին հետ մեղապարտ յարաբերութեան մէջ գտնուած ատենն վրայ գտցեր էր. Մոլորեալ կիներ՝ յանցանալով մէջ ինկնող մանկաբարձից համար դրուած պատիժէն ազատ ըլլալու համար, ամօթալից առեւտուրի հրապարակաւ ծանուցումներ փակցունելու ժիջոցին կը դիմէին. եւ երկու կտրգէն երիտասարդ անառակներ՝ դատաւորաց երթալով, զիրենք ամօթապարտ նշանակել կու տային, որպէս զի իրպտունը ունենային անպատիւ ներկայանալ թատրոնին վրայ կամ ասպարէզին մէջ, իբրեւ կարգակորոյս քաղաքացի: Յիբերիոս զանոնք ամենքն ալ տարագրեց, որպէս զի չկարենան օրինաց

ծեարէն փախչիլ: Ծերակուտի մէկ անդամին միջնուծիրանին առաւ, անոր համար որ Յուլիսի կաղանդից ժամանակները գեղը բնակեր էր սա նպատակաւ, որ ժամանակակէտն անցնելով ետքէն արժան զինով վարձէ տուն մը՝ քաղաքին մէջ: Պանծապետութիւնն առաւ ուրիշ մէկէ մը, անոր համար որ իւր ամուսնութեան հետեւեալ օրն արձակեր էր կինը, զոր նախքննաց օրը ընտրեր էր վիճակ ձգելով:

ԼԶ. Օտար արարողութիւնները, հրէական եւ եգիպտական ծէսերը արգիլեց. զանոնք պահողները պարտաւորեց՝ այն կրօնքներուն զգեստներն ու զործիքներն այրելու: Հրէից սրիտասարդները ցրուեց գաւառաց մէջ, ուր օղն վատառողջ էր: Եւ զանոնք այն տեղ պահեց տեսակ մը զինւորական երդումով. այս ազգին մնացորդն ու անոր աղանդապետները Հռովմէն սրտաքսեց, պատիժ դնելով որ եմէ նորէն գան, գերի ըլլան: Արքորեց նաեւ աստղաբաշխները. բայց կրք խոստացան որ իրենց արհեստը բնաւ չգործածեն, թող տալաւ նորէն գալու:

ԼԷ. Պիտատրապէս հոգ տարաւ որ իրազաղութիւնք չվրդովի հաղկահարութեամբ եւ խռովարկութեամբ. Եւտալիոյ մէջ պահապան զօրքեր զրաւ ստաջպնէ աւելի բազմամիւ: Հռովմայ մէջ բանակատեղի մը հաստատեց, ուր ժողովեց պրետորական վաշտերը որ առաջ քաղաքին ու շրջակայրիցը մէջ ցրուած էին: Փողովորական աղմուկները խտտի գապեց, եւ անոնց առաջքն առնելու հոգ սարաւ: Քատրոնին մէջ ծագած կռուի մը առեն մարդասպանութիւն մը գործուեցաւ. Հռովմէն հեռու արքորեց կուսակցութեանց զլուխներն ու զերասանները որ անոր պատմառնեքն էին, եւ չուզեց հրբէք զանոնք ետ կանչել. թէւ ժողովուրդն չար

Թախանձեց: Պայլենկացի բնակիչները հարիւրապետի մը յուղարկատուութիւնը կ'եցուցեր էին, մինչ եւ որ ժողովուրդներէն տասկի զոմար մը աւեր էին: սասերամարտից տեսարանի մը համար, զմտազան պատերուակաւ վաշտ մը ձուովմէն վաշտ մ'ալ Թագախոյ մէջ Կոտայի երկրներէն բերել տուաւ, որմը յանկարծ քաղաքին բոլոր դռներէն ներս մտան. զին բերնին բարձրացոցած, փողերու ձայնով եւ երկամի գարկին բնակչաց եւ տանակալաց մեծագոյն մասը որը յաիտեան չազատեցան: Ապաստանելու բազմաթիւներ շնչեց ամեն տեղ: Կիզիկայի բնակիչները մէկ քանի բռնութիւններ գործեր էին հեռակեպարան քաղաքացւոց դէմ. առաւ անոնցմէ այն ազատութիւնը, զոր արժանացեր էին: Միւրդապահ դիմ զբաժնի պատերազմունուն մէջ: Եւր տերութեան բոլոր ժամանակին մէջ երբէք զինորակեան արշաւանք մը չըրաւ. իր տեղակալաց ժողովար միայն փանեց թշնամիները: Բայց միշտ ոչ եւ իբրեւ սկաւիւր: Զօրութենէ աւերի՝ շարանգամ զանգատ եւ սպառնալիք գործածեց իւրորդութեան թշնամի թագաւորները զապերու համար: Եզուսն ուր եւ խոստունքով, անոնց շատերը պարտաւորեց իր քովը գալու: եւ զանոնք վար դրաւ: ասոնց մէջ էին Մարտրոզուս, գերմանացի թագաւորն: Լուսկուպորիս, Կապաղովկիոյ թագաւորն: Այս վերջնայն թագաւորութիւնը հռովմէական գաւառի վերածեց:

Լ. Կայսրութեան զահակալելուն հետեւեալ տուաւ զին երկու տարիներուն մէջ, Լուսկէն գոլքո տեղը զկոխեց. եւ ետն ալ մերձակայ քաղաքները միայն գնաց, եւ երբէք Անտիոնէն անդին չգնաց, եւ դոն որեք ու քիչ օր քաղաքայ զանուեցաւ. սակայն շատ անգամ յայտարարեց թէ զաւանդուն եւ բանակներ

րոնն այցելումին պիտի ընէ: Պանն տարի, ծանրորդում երան պատրաստութիւն կ'ընէր. ճամբուն վրայ հանգոյցներ եւ պաշարներ դնել կու տար, վերջապէս Թողոց որ իւր ճամբորդութեանն համար եւ իւր վերադարձին համար մեծահանգէս ուխտեր ընեն, այնպէս որ. ալ կարտակելով սկսան Եւլէդէր կոչել զայն. ապի յոյն հասիրտի մ'անսանն էր, որն որ Թատրոնին վրայ միշտ կը վագէր, ա երբէք կանգուն մը տեղէ աւելի առաջ գացած չունէր. եւ ապի առակի կարգ անցած է:

Ե. Պ. Ներմանիկոսի եւ Նրուսոսի մահուանէն յետոյ, որոց մին Յիրիոյ մէջ կորսուեցաւ եւ միւսը Հըրուսիմայ մէջ մեռաւ, Յիրեբիոս քաշուեցաւ ի Կամպանիա. բոլոր աշխարհի այնպէս համոզուած էր Յէ երբէք ի Հռոմ վազարի վերադառնար, եւ Յէ չպիտի կրնար երկար ժամանակ սպրիլ. ժողովրդեան խօսքն էր ապի, որ ըստ մասին շիտակ ելաւ. արդարեւ, երբէք նորէն ներս չմտաւ Հռոմ վէն. բայց քիչ օրէն յետոյ, երբ կ'ընթերէր Յէրքակենի մօտ տան մը մէջ գոր իւր դիրքին նայելով «- կը կաշէին, թողոր քարեր բազմութեամբ Թափի սկսելով, տանը գազանը վար եկաւ, եւ կոչնականներէն ու ծառայող գերիներէն շատերը մեռան: Յիրեբիոս ասնն ակնկալութեան հակառակ ազատեցաւ:

Ե. Կամպանիոյ մէջ շրջագայելէ եւ Կասպուայի մէջ Կասպիտոյիանն ու Նոլի մէջ Պոտուսոսի տաճարը նուիրաբործել յետոյ, գոր իւր ճանապարհորդութեանն պատրասակ ըրած էր, քաշուեցաւ ի Կասպէա: Եր սիրէր այս կողին, վստն զի միայն մէկ կողմէն կրնային մօտենալ անոր. եւ դարձեալ մօտենալու տեղն ալ շատ նեղ էր, եւ միւս բոլոր տեղումանն անագին բարձրու-

Յեւա՞ք սեպանցեայ ժայռէք եւ ծոզոց անգունդք՝ գծմատչելի ըրած էին զայն : Եստ չանցաւ, ազաչանը ներով զայն հրաւիրեց ժողովութիւն, որ ահաբեկ եղեր էր Պիղիմէսի մէջ պատահած աղետքէ մը, ուր սուսերամարտից տեսարանի մ'ատեն անկիրճատրօն մը փլչելով քսան հազարէն աւելի մարդ սպաններ էր. նորէն ցամաք երկիրն անցաւ, եւ ա'յնչափ աւելի յօժարութեամբ թողուց զինքը տեսնել, ո'րչափ որ հրովարտակով մ'արգիլած էր՝ Հռովմէն դուրս ելլելու աւտն, որ մարդ չճօտենայ իրեն եւ նամբուն վրայէն հւռացուցեր էր բոլոր մարդիկ :

ԵՍՍ. Ետրէն յիւր կզգին զարձած աւտնն, հասարակապետութեան հոգն ա'յն աստիճան մէկդի թողուց, որ այն ժտանանակէն ի վեր, մեռնող ապետաց եւ ո'չ մէկուն տեղը մարդ անցուց. ո'չ զինուորական տրիբուն մը, ո'չ զաւարի հրամանատար մը փոխեց : Սպանիան ու Սիւրիան առանց անկիրճիւպատոսի թողուց տարիներով. Հայաստանը Պարթեւաց որս թողուց. Մէսիան, Իսկիացուց եւ Սարմատացուց. Իսպանական երկիրները, Իերմանացուց. առանց հոգ ընելու կայսրութեան անպատուութիւնն ու վտանգը :

ԵՍԲ. Ե շնորհգ իւր առանձնականութեան, եւ մայրաքաղաքին աչքէն նեղի, մէկանց ինքզինքը տողաւ ամեն մոլութեանց, զորս մինչեւ այն ատեն ծածկեց էր ո'չ լաւ կերպիւ : Եւր երիտասարդութեանն սկիզբէն թանակաց մէջն ճանչցուեր էր իւր ստաթիկ գիմեմուտեանովն : Պոթեմակ Պէրթիւի, Բլէրէս կը կոչէին. փոխանակ Սեւոստիոսի, Սեւոստիոսի. Եւր զինն ալ Մեթոյ կ'ըսէին (այս անուններ յողի բառիներէն մէջ յօնուող էր նշանակեն) : Եմբնակալ ըլլալով, երկու զք եւ երկու գիշեր արեւոյնեամբ անցուց Պոմպոնիոս

Քաղկեդոնի և Լուզիոս Գրիգորի հետ, ծայն վուկայն ժամանակին մէջ որ բարուց վերանորոգութեան կ'աշխատէր: Եւ անվիջուղէս յետոյ, վերոյն տուաւ Սիրիայի կառավարութիւնը, եւ միայն, Զուովժայ քաղաքապետի պաշտօնն, զամենք իւր սիրեցեալներն ու ամեն ժամաւ բարեկամներն կոչելով՝ տոմսակիւմք մէջ: ԶՍեստիոս Գալուս շուայլ ու զայնակդի ծերունին զոր ժամանակաւ Օգոստոս ամօթազարա նշանակած էր, ծերակուտին մէջ կշտամբելէն յետոյ, անկէ ընթրիք մ'ուզեց, սա պայմանաւ որ իւր ուտելիքի սովորական եղանակին մէջ ամենեւին վտիոխութիւն չընէ: Եւ Թէ մերկ աղջիկներ պաասաւորութիւն քնն կերակորի արեմն: Գանձապետութեան համար ներկայացող շատ մը երեւելի հետաքրտներու մէջէն՝ ամենէն անծանօթը նախամեծար հաճարեց: Թնոր համար որ, նա սեղանին վրայ լուսեր էր փարչ մը զինի՝ զոր ինքը լեցուցեր անոր տաւեր էր: Թորս հարիւր հազար սեստերկ տուաւ Սեստիոս Սարմուսի, անոր համար որ զրուցնարոնէն մը յօրինեք էր, յորում ստնկը 3 Թզկերուկը, ոստրէն եւ օտարիլը կը վիճաբանէին իրարու հետ: Լեռնապետ նոր աստնակապետին մը հաստատեց, զոր կարելի էր հելլենաց հոբաբայնի կոչել: Եւ զոր Գեստիոս Գրիգորս հռովմայեցի ասպետին յանձնեց:

Եւ Զանարկեայի մէջ տաւաննացած արեւն, իւր իրան թողոմ անտարակուսեանց հաճար յորոշեալ որջիք օձէր: Եւ ան մ'ն. անդ է, որ մանկամեծրդ աղջիկներ Սեստիոսամարդ տղացներ՝ այլանդակ հաճոյքներ երեւակեց իրիկ վնասեցորդ շղթայ մը կը. ծեւացմէն իրենց մէջէն եւ յայսպէս յիբաս ինձունուած, մէկզմէկու հետ կը պոնակէին անոր աչքին առջեւ, որպէս զի ծկ:

րունիի մը մարած ցանկութիւնները բորբոքեն այս տեսարանով: Ամենալկտի նկարներով եւ Նլեփանտիսի գրքերով շատ մը սենեակներ ունէր զարդարուած, որպէս զի ամեն կողմ հետուեանց դասեր եւ օրինակներ գտնուին: Պուրակներն ու անտառներն ա՛յլ եւս ուրիշ բան չէին, բայց եթէ Աստղկան նուիրեալ տպաստաններ, ուր ամեն կողմ երկու սեռի երիտասարդներ կը տեսնուէին, ժայռից խողովի մէջ եւ քարայրներու մէջ, մարմիննին հեշտասիրական դիրքեր առած եւ իրենք յակրժահարսից ու շահապետաց պէս հագուած: Տիբերիոսը **Արեւելէն** կը կոչուէին, իւր կղզոյն անունէն առնելով:

Երես Ա՛րսնն թէ առելի եւս առաջ տարաւ զագրութիւնը. եւ ա՛յն կէտին հասուց որ դժուարին է թէ հաստալ եւ թէ՛ պատմել: Պնդելով կ'ըսեն թէ, հաստակազմ բայց դեռ սանդեաց փոքրիկ տղայներ՝ բաղնիք առած ժամանակն, մանր ձուկերս ըսելով. երկու սրունքներուն մէջ տեղը առնելով խաղալու, խածնելու եւ ծծելու կը սովորեցունէր. ասի զուարճութիւն մ'էր իւր տարիքին եւ հակամիտութեանցը համեմատ, եթէ սա հետեւեալն ստոյգ է. քաղաքացի մը կտակաւ անոր ծգեր էր Պառասիոսի մէկ պատկերն, յորում **Ատալանտ**՝ Մէլէագրի հետ ա՛յնպիսի դրից մէջ կը ներկայանար, ինչպէս փոքրիկ տղայներն Տիբերիոսի հետ. եւ սա պայմանաւ կտակեր էր, որ եթէ պատկերն անհաճոյ երեւէր իրեն, անոր տեղն մէկ միլիոն սեստերկ կընար առնել. Տիբերիոս պատկերը նախամեծար համարեց եւ զայն իւր տանը նուիրական տեղոյն մէջ դրաւ: **Արսնն** նաեւ թէ զոհի մը ժամանակ, խոնկն իրեն ներկայացնողին զեղեցկութենէն իսկոյն յափշտակուելով, հագիւ թէ արարողութեան աւարտե-

լան սպասեց, ու բռնաբարեց այն երիտասարդն ու անոր կողայքը, որ պինդ կը նուազէր. եւ թէ, ետքէն անոնց ոտքեցը կտարել տուաւ, անոր համար որ իրենց ամօթոյն վրայ կ'ոգրային:

ԽԵ. Պարկեշտ կանանց կեանքը եւ խազալիկ բրած էր իրեն, ինչպէս որ տեանուեցաւ Մալլոնիայի մահուամբը. զոգարտիչներու միջոցաւ ամբաստանել տուաւ այս կինը, որ միշտ անոր փափաքները մերժեր էր. եւ ամբաստանութեան ժամանակն շարունակ հարցուց անոր թէ արդեօք զոգացն' է. իսկ կինը իր դատին վճռոյն չսպասելով, քաշուեցաւ իր տունն ու ինքզինքն սպաննեց, պիղծ եւ գարշելի ծերունի կոչելով զայն՝ բարձր ծայնի: Դաքճեալ, մանր թատերախաղերու վէջ, ընդհանուր ծափահարութեամբ Յիբերիոսի պառոշանեցուցին այն լկտի նկարագիրն, յորում ծեր նոխագ մը կը լիզէր այժ մը:

ԽԶ. Արծաթասէր էր: Պատերազմի ատեն կամ իւր ճամբորդութեանցը վէջ հետն զայցողները կը կեռակէր: Բայց երբէք բան մը չէր վճարեր: Իւր կենացը վէջ միայն վէկ օնգամ առատածեռնութիւն ըրաւ, եւ այն, Օգոստոսին ստակովք: Իր հետի բոլոր հարդիրը կրէր կարգի բաժնեց ըստ նոցա աստիճանի. աւաջին կարգին վեց հարիւր սեստերկ բաժնեց. երկրորդին, չորս հարիւր, երրորդին երկու հարիւր: Այս վերջինը Յունաց կարգ կը կոչէր, եւ միւս երկօտը՝ իր քարեկանացը կարգերն:

ԽԷ. Իւր տէրութիւնը եւ ո՛չ մի հոյակապ շինութեամբ նշանաւոր եղաւ: Ետտ մը տախներէ յեփոյ դարձեալ թեթախաւոր թողուց զանձը որոց միայն ծեռնարկած էր. այն է, Օգոստոսի տաճարն, ու Պոմպեյի թատրոնին նորոգութիւնները: Բնաւ տեսարանն

մը չտուաւ, եւ ուրիշներու սուտածին ալ զան ուրեք հանդիտատեսն եղաւ. այն ժամանակէն թ վեր որ ժողովրդեան թախանձանօրն պարտաւորութիւն էր Անկէտու կատակերզուն ազատագրել, կը վախնար որ տեսարանի ներկայ գտնուած վայրկեանը պատեն հումքին համարեղով իրմէ բան մը կը խնդրեն: Երակուտին անդառնոց ոմանց աղբատուութիւնը թեմեցուց. բայց որպէս զի ասով օրինակ մը տուած չլլայ, յայտարարեց թէ ալ այնուհետեւ վիայն անոնց նպատակ պիտի ընէր, զորս ձերակողտն արժանի դատէր. այնպէս որ շատերը ամշնալնուն կամ քաշուելով լռեցին. ընդ որս եւ մերտալս՝ Հորտէնսիոս ատենախօսին եղբորորդին, որ խիստ փոքրիկ հարստութիւն մ'ունենալով ամուսնացեր էր՝ Օգոստոսին հանելի ջլլալու համար, եւ չորս զաւակաց հայր կը գտնուէր:

Եւ. Երբեւ ինքնակալ միայն երկու անգամ առատածեռնութիւն ըբաւ. անգամ մը, հարիւր միլիոն սեստերկ փոխ տուաւ ժողովրդեան, երեք տարուան համար եւ առանց տոկոսի. անգամ մ'ալ, Եելիոս լերին վրայ պրած տուններուն տէրերուն վնասը տուաւ: Այս երկու առատածեռնութեանց վերջինը ժամանակին թշուառութեանը շնորհուեցաւ. եւ միւսը՝ ժողովրդեան աղբաղակներովը որպէս թէ կորզուելով առնուեցաւ: Առակի նուազութիւն տիրեր էր: Յիրքերիոս ձերակուտին որոջմամբը հրաման հաներ էր, որ վաշխառութեամբ հարստացողները՝ իրենց ընչից երկու երրորդը կալուածի պառկեցունեն. եւ թէ պարտականներն իրենց պարտուց երկու երրորդը առնեն ստակով վճարեն. առանց իւր օգնութեանն, այս վնասոյն գոյքագրութիւնն անկարելի կ'ըլլար: Դատով այն ժառայութեանը գոր ըբաւ Եելիոս լերին բնակչացը. այնուհետեւ

բարձրաձայն ճաշակեց ասի որ, ուզեց որ այն լերին անունը փոխուի ու Թե... է Երկուցուի: Յես հատուցանելոյ այն պարգեւները զորս Օգոստոս կտակեր էր զինուորաց, երբէք իր անունովը բան մը չտուաւ անոնց, իրաց արեւալ հազարական սեստերկն զոր պրետորական զինուորաց բաժնեց: Սեյանք անձնատուր չըլլաւնուն համար, եւ մէկ բանի պարգեւներն զոր տուաւ Միսիոյ բեգեղներուն, անոր համար որ վրայն աններ իրենց զինուորական դրօշներուն մէջ չէին դրած Սեյանի կենդանացիրոյ: Խիստ քիչ արծակուրդ տուաւ հինօրեայ զինուորաց, քաւ եւս կը սիրէք, որ ծառայութեան մէջ մեռնին, որպէս զի ինքն ժառանգորդ ըլլայ այն վարձատրութեանց, որ անոնց կ'իյնային: Երբէք եւ ոչ առատածեմեմին մ'ըրաւ գաւառաց, բայց եթէ Փոքր Ասիոյ, որուն շատ մը քաղաքները կործաներ էին կրկնաշարժէ մը:

Խեղճ. Ազգութենէ միտչե յափշտակութիւն գնաց Ճշմարիտ է, թէ ինքն էր պատճառը որ Կնէոս Անտուրոս հմայմ, այն մեծահարուստ մարդը սրտին ցաւէն մեռաւ, եւ թէ զունի պարտաւորոց որ զինքը միակ ժառանգորդ յայտարարէ, թէ՛ զԱլէպիդա այն բարձրաստիճան կէնը որ իւր էրկընէն թողուելէն բան տարի յետոյ ամբաստանուեցաւ թէ իւր ամուսինը Կուիրինիոսը թունաւորել ուզած էր, անոր համար մահուան դատաւարոց, որ ինքը աչք տնկած էր նոյն այն Կուիրինիոսի ժառանգութեանը, որն որ հիւպատոսական անձ մ'էր հարուստ եւ անզաւակ. թէ, Փաղղիոյ, Ապանիոյ, Միսիոյ եւ Յունաստանի շատ մը իշխանաց ինչքը գրաւեց սմենաթեթեւ եւ հաւանականութենէ հեռի պատարուակներով. օրինակի համար, ըսե՛ լով թէ, ոնեցած ինչքերնուն կէսը պատրաստ ստակ է:

Թէ՛ շատ մ'անհատք եւ շատ մը քաղաքներ հանք հանելու եւ ուրիշ արտօնութեանց իրաւունքէն կապտուեցան . Թէ՛ վերջապէս , Վոնոն՝ Պարթեւաց Թագաւորն որ իւր մարդերէն հալածուելով կայսրութեան պաշտպանութեանն ներքեւ Յնտիոքի մէջ ապաստաններ էր իւր գանձերուին , մատնութեամբ սպաննուեցաւ եւ բոլոր հարստութիւնը յաւար առնուեցաւ :

Ծ. Իւր մերձաւորաց դէմ ունեցած ատելութիւնը ցցուց , նախ իւր եղբոր Պրուտոսի նկատմամբ , որուն մէկ նամակն յերեւան հանեց , յորում զՕգոստոս կայսրութենէ հրաժարելու պարտաւորել կ'ուզուէր . եւ յետոյ , բոլոր միւսներուն նկատմամբ : Իւր կնոջ Յուլիայի արտոն իւրք մեղմացունելէ ա՛յնչափ հեռի գտնուեցաւ , որ արգիլեց անոր՝ իւր տնէն դուրս ելլել եւ ո՛ր եւ է մէկու մ'երես տեսնել , Թէպէտ եւ Օգոստոս ամբողջ քաղաք մը տուած էր անոր իբրեւ բանտ . մինչեւ անգամ վերցուց ա՛յն ստակը , զոր նորա հայրն ամեն տարի անոր կը շնորհէր մանր կամայական ծախքերու համար , սա պատրուակաւ Թէ կտակին մէջ այնպիսի բան մը չկար գրուած : Իւր մայրը Լիվիան ատելի եղաւ իրեն . իւր իշխանութեանը նախանձընդդէմ կը կարծէր զայն : Անոր հանապազօրդական այցելութիւնները չէր ընդունիր , եւ երկար ժամանակ անոր հետ միայնակ մնալէ կը զգուշանար : Վախճալով որ չըլլայ Թէ այնպէս երեւի , Թէ անոր խորհուրդներովը կը վարուի . այլ սակայն երբեմն անոնց հետեւեցաւ , բայց դժուարութեամբ : Ծերակուտին գրութեանցը մէջ Լիւիոյ «բբէ ինչպէս նաեւ Օգոստոսի «բբէ կոչուելուն համար անձկութեամբ կը նեղսրտէր : Ծրբէք չուզեց Թոյլ տալ որ Լիվիա Մայր հայրեանց կոչուի կամ մեծաշուք պատիւ մ'ընդունի հասարակութեան մէջ :

Մինչեւ իսկ, շատ անգամ ազգարարեց անոր որ չխառնուի կարեւոր գործերու մէջ, որոնք՝ կ'ըսէր թէ իւր սեռին համար շինուած բաներ չէին. մանաւանդ այն ժամանակէն ՚ի վեր, երբ Աստայի տաճարին թովն հրդեհի մ'ատեն զայն տեսաւ, որ ժողովրդեան ու զինուորաց մէջն մտեր ու օգնութեանց կը նպաստէր, ինչպէս որ սովորութիւն ունէր ընելու իր ամուսնոյն կենդանութեանն ատեն:

ԾԱ. Շատ չանցաւ, անմիաբանութիւն ծագեցաւ մէջերնին: Լիվիա աղաչեց Տիբերիոսի որ ազատագրեալին մէկը ասպետաց կարգն անցունէ. Տիբերիոս ըսաւ անոր թէ կը կատարէ, բայց սա պայմանաւ որ իւր արձանագրութեանց մէջ անցունէ թէ իւր մայրը բռնութեամբ իրմէ առած է այդ շնորհը: Լիվիա՝ վիրաւորելով, ցցուց անոր՝ Օգոստոսին մէկ տոմսակը զոր երկար ժամանակէ ՚ի վեր պահած էր. անոր մէջ Օգոստոս՝ Տիբերիոսի խիստ ու բռնատրական բնութեանը վրայ կը խօսէր: Տիբերիոս զայրացաւ որ այնչափ երկար ժամանակ այնպիսի գրութիւն մը պահեր էր ու այսչափ դառն կերպով իրեն կը ցուցնէր. կը կարծուի թէ մէկզմէկու հետ զժտելնուն զխաւոր պատմառններէն մին ալ այս էր: Ինչ որ ալ ըլլայ, Տիբերիոս՝ երեք տարի բացակայ եղած ատեն, միայն մէկ անգամ եւ բանի մը ժամ տեսաւ իր մօրն երեսը. անկէ յետոյ, տեսնելու երբէր չգնաց անոր՝ հիւանդցած ատենն, եւ անոր մահուանէն յետոյ, անոր յուղարկւորոյ թեքան համար երկար ժամանակ իրեն սպասել տուաւ. այնպէս որ դիակն փայտակոյտին վրայ դրուած ատենն, արդէն փտեր ու հոտեր էր: Տիբերիոս արգիլեց որ աստուածային պատիւներ չընծայեն անոր, եւ սխդելով կ'ըսէր թէ իւր մօրն վերջին կամչն այնպէս

էին : Անոր կտակը ջնջեց, եւ քիչ ժամանակի մէջ կործանեց ու թշուառութեան հասուց անոր բոլոր բարեկամները եւ անոր շնորհիւ մեծացողները, մինչեւ իսկ զանոնք որոց յանձնած էր իւր յուղարկաւորութեան հոգն : անոնցմէ մին՝ որ հռովմայեցի ասպետ էր, ջրհանի աշխատութեան դատապարտուեցաւ :

ԾԲ. Երբէք հօր սիրտ չունեցաւ, ո՛չ իւր հարսագատ որդւոյն Գրուտոսի համար եւ ո՛չ իւր որդեգրին Գերմանիկոսի համար : Ե՛տուէր Գրուտոսը՝ իբրեւ տկար բարուց տէր եւ թուլամորթ կեանք վարող. նաեւ անոր մահուանն անզգայ գտնուեցաւ ըստ ամենայնի. եւ հազիւ թէ անոր յուղարկաւորութիւնը լմացեր էր, գործի նայիլ սկսաւ, եւ արգիլեց որ դատարաններն ա՛յլ եւս երկարօրէն փակուած չմնան : Յրոյիայէն դեսպաններ Գրուտոսի մահուան վրայ ցաւակցութիւն յայտնելու ուղովհետեւ քիչ մ՛ուշ եկեր էին, ասի բոլորովին մտքէն հանած մարդու մը պէս պատասխանեց անոնց, թէ ինքն ալ իւր ցաւակցութիւնը կը յայտնէ Հեկտորի մահուան վրայ. այս անձն անոնց լաւագոյն քաղաքացիներէն մին էր : Ետխանձելով Գերմանիկոսի վրայ, կը ջանար իր խօսքերովն այնպէս ցուցնել, թէ ինչ փառաւոր գործ որ ըրած էր նա, ամենքն ալ բացարձակապէս անպիտան բաներ էին. եւ թէ՛ անոր ըրած յաղթութիւններն անգամ վնասարեր էին կայսրութեան : Երբակուտին մէջ զանգատեցաւ, թէ Գերմանիկոս իրմէ հրաման չէր առած յԱղէքսանդրիա անցնելու համար. եւ սակայն, յանկարծակաւ եւ սաստիկ սովի մը դարման տանելու համար էր որ նա հոն գացեր էր : Մինչեւ իսկ կը հաւատան, թէ Յիբերիոս զԳերմանիկոս կորսնցունելու համար, Միւրիոյ մէջ իւր տեղակալը՝ Ենէոս Պիսոնը գործածեց. եւ թէ, Պիսոն, ա-

նոր մահուանն համար ամբաստանուած ատենն, Տիբերիոսին հրամանագիրերը պիտի ցուցնէր, թէ որ ձեռքէն չյափշտակէին. բայց ասի չկրցաւ խափանել այն ցոյցը, որով գիշեր ատեն կայսեր պալատին շուրջն սկսան ստէպ պռուլ. «Յո՛ւր մեզի Գերմանիկոսը:» Աւորովհետեւ ռխերիմ հալածող եղաւ այս դիւցազն որբ: զաւակաց ու կնոջը, ուստի այս կասկածներն ըստ այնմ զօրութիւն ստացան:

ԵԳ. Ագրիպպինա՝ իւր ամուսնոյն մահուանէն յետոյ, քիչ մը համարձակ տրտունջներ ընելով անոր, Տիբերիոս անոր ձեռքէն բռնեց ու յունարէն տող մը ոտանաւոր զուրցեց որ կը նշանակէր, Ռ՛հ. թէ ոչ տիրէք, ընդ միշտ գանգատիք. եւ այն ժամանակէն յետոյ երբէք անոր հետ չխօսեցաւ: Օր մը սեղանի վրայ պտուղ ներկայացուց Ագրիպպինայի, եւ նա չկերաւ. այն ատենէն սկսելով ա՛յլ եւս զայն ճաշի չհրաւիրեց, պատճառ ցուցնելով թէ Ագրիպպինա կը կարծէր թէ զինքը թունաւորել կ'ուզէ: Բայց ասի առաջուց կարգադրուած բան մ'էր. լաւ գիտէր որ պտուղ ներկայացուցած ատեն պիտի մերժուէր, որովհետեւ անոր ականջն հասուցեր էր որ զգոյշ կենայ, վասն զի մեռցունել կ'ուզեն զինքը: Քիչ մը ժամանակ յետոյ զայն ամբաստանեց թէ մերթ յոտս Օգոստոսի արծանին մերթ լէգէտնից բով ապաստանիլ ուզած էր. եւ Պանդատարիա կղզւոյն մէջ արքորեց: Աւորովհետեւ նա այս բանիս համար թշնամանօք խառն յանդիմանութիւն կ'ընէր, ծեծել տուաւ հարիւրապետի մը ձեռօք որ անոր մէկ աչքն հանեց: Ագրիպպինա միտքը դրաւ որ ինքզինքը ձգէ անօթութեամբ մեռնելու. բայց Տիբերիոս բռնութեամբ ուտելիք կլլել տուաւ անոր. եւ սակայն նա զարձեալ մեռաւ: Տիբերիոս ա-

նոր յիշատակն՝ զարշելի ամբաստանութեանց ներքեւ ձգեց, եւ խորհեցաւ որ անոր ծննդեան օրը վատախտար աւուրց կարգը դասուի: Անդելով իսկ կ'ըսէր թէ չուան ի պարանոցի զայն ընդ քարշ ի մահարան չածելն՝ մեծ շնորհ մ'էր անոր. եւ հաճեցաւ որ այս գթութեանն համար իրեն շնորհակալ ըլլան վճիռ մը տալով, եւ այս բանիս համար ոսկի ընծայեն Ապախտուլեան Արամազդի:

ԾԳ. Տիրբերիոսի որդւոց կորստնէն յետոյ, երեք թոռները մնացեր էին, այսինքն Պերմանիկոսի զաւակները. Ներոն, Պրուսոս եւ Աայիոս. նաեւ Տիրբերիոս, Պրուսոսի որդին: Մերակուտին յանձնարարեց Պերմանիկոսի երկու անդրամիկները՝ Ներոնն ու Պրուսոսը. եւ այն օրն յորում այրական պատմութեանն առին, նշանաւոր եղաւ ժողովրդեան տրուած առատածեռնութիւններով: Քայց երբ ի սկզբան տարւոյն լսեց որ անոնց անձին պահպանութեանն համար հրապարակաւ ուխտեր կ'ընէին, ծերակուտին ըսաւ որ այնպիսի պատիւներ միայն հասուն հասակի եւ մեծ ծառայութեանց կրնան շնորհուիլ: Ասի բաւական եղաւ ցուցնելու, թէ ինչ տրամադրութիւն ունէր անոնց նկատմամբ. եւ այն ժամանակէն սկսելով, անոնք թակարթներու նպատակ եղան. կը զրգռէին զանոնք՝ տրտնջալու, որպէս զի պատժելու առիթ գտնուի: Տիրբերիոս ծերակուտին մէջ զանոնք ամբաստանեց դառնութեամբ լի նամակաւ մը. անոնց վրայ զանազան ուժերնէր ձգեց եւ զանոնք հայրենեաց թշնամի յայտարարեց: Անոնց երկուքն ալ անօթութենէ մեռան. Ներոն Պոնտիա կղզւոյն մէջ եւ Պրուսոս Պալատին լեռին վրայ: Առաջինը կամովին որոշեց այդ մահը. վասն զի դահիճ մը զոր իբրեւ ծերակուտին հրամա-

Լուս անոր զրկեցին, սցուց անոր իւր չարչարանաց գործիքը՝ գալով Դրուսոսի, այնչափ անգթութեամբ անոր ուտեիք չտուին, որ նա իւր պաստառն ուտել փորձեց: Այս երկու երիտասարդ իշխանաց դիմախներն ցիր ու ցան եղան որ հաղի թէ կրցան ամիսփութիլ:

ԾԾ. Յիբերիոս իւր հին բարեկամներէն զատ, գլխաւոր բարաբացիներէն քսան հոգի իրեն ընկեր ըրած էր, որպէս թէ իրեն խորհրդականի պաշտօն կատարելու համար: Անոնց երկուք կամ երեքն ի բաց առեալ, ամենքն ալ մահացուց զանազան պատրուակներով. ընդ որս եւ զՅէյան, որուն կործանմամբն շատ բարաբացիներ կործանեցան: Իշխանութեան մինչեւ գերագոյն աստիճանն բարձրացուցած էր զայն, ոչ այնչափ փառն բարեկամութեան, այլ մանաւանդ անոր խորամանկութիւններովն Գերմանիկոսի որդիքը կորսնցունելու եւ կայսրութիւնը իւր Յիբերիոս թոռան, Դրուսոսի որդւոյն ապահովելու համար:

ԾԹ. Բաղքը չէր եւ ո՛չ առ յոյն գրագէտս, որոնց հետ շատ ընտանեբար կ'ապրէր: Օր մը հարցուց Ջենոնի որ իւր խօսքերուն մէջ սեթեւեթ կը գործածէր, թէ ինչ բարբառ էր իւր գործածած դժուարին լեզուն. Ջենոն պատասխանեց թէ Դորական բարբառն էր. այս լեզուն Հռոդոսի մէջ գործածական էր: Յիբերիոս անոր այս պատասխանը համարեց կսկծեցուցիչ ակնարկութիւն մը որ իրեն կը յիշեցնէր Հռոդոսի մէջ կեցած ըլլալը. ուստի Ջենոնը արքորեց ի Կինարա կղզին: Սովորութիւն ունէր սեղանին վրայ առաջարկել զանազան խնդիրներ որք իւր օրական ընթերցանութեանց շարունակութիւնն էին: Սելեկոս քերականն անոր գերիներուն միջոցան՝ ամեն օր անոր ինչ գիրք կարդալը կը հասկընար, եւ այս կերպով անոր

ընելիք հարցմանը պատրաստ կը գտնուէր. Տիրերիոս հասկցաւ ասի. զանի իւր պաշտաւէն հեռացուց, եւ յետոյ մեղքոյնել տուաւ:

ԾԷ. Իւր ոգւոյն վայրենութիւնն ու ծանրութիւնը ի տղայութենէն ճանչցուեցան: Իւր նարտարախօսութեան դասատուն՝ Բէլոգոր Գաղաբէտոյ զայն կանխաւ դատեց եւ լաւ նշանակեց անոր բնութիւնը, ըսելով թէ **Տէր է Եւսէպիոս**: Անգթութեան գործեր փախուց, նոյն իսկ իւր թագաւորութեանն սկիզբներուն մէջ, ուր կը ջանար չափաւորութեան առերեւոյթս նշաններ ցուցնելով, ժողովրդեան համարումը վաստակիլ: Օր մը երբ քաղաքացոյ մը յուղարկաւորութեան բազմութիւնը կ'անցնէր, խեղկատակին մէկը զայն տեսնելով, բարձր ձայնիւ ըսաւ մեռեալին, որ երջայ իմացունէ Օգոստոսի, թէ իւր առ հռովմայեցի ժողովուրդն կտակած պարգեաները տակալին վճարուած չեն. Տիրերիոս բռնել տուաւ խեղկատակը. անոր ինչ բաժին որ կ'իյնար, վճարել տուաւ, եւ զայն ի տանջանս դրկեց պատուիրելով որ նշմարաւորութիւնը զրուցէ Օգոստոսին: Պոմպէոս անունով հռովմայեցի ասպետ մը՝ ծերակուտին մէջ բան մը մերժեց Տիրերիոսի. Տիրերիոս բանտարկութեան սպառնալիք ըրաւ անոր, ըսելով նաեւ թէ ա'յնպէս պիտի նայէր անոր ինչպէս Պոմպէոսի մը. ասի դառն կատակ մ'էր յայն ասպետին անուանը վրայ, որ նորա ընտանեաց Պշուաւութիւնները կը յիշեցնէր անոր:

ԾԸ. Նոյն ժամանակին մէջ, պրեստոր մը հարցուց անոր, թէ արդեօք հա'րկ էր արքունական ամբաստանութեանց լռել: Տիրերիոս պատասխանեց թէ օրէնքը պահել պէտք է, եւ բարբարոսարար պահեց ալ: Մարդուն մէկը՝ Օգոստոսի մէկ տրոնին զլուխը վե-

րուցեր էր, ու տեղն ուրիշ մը դրեր էր. ասոր խօսքն եղաւ ծերակուտին մէջ. եւ որովհետեւ եղելուծինը ապացուցուած չէր, մարդը հարձափորձի ենթարկուեցաւ ու դատապարտուեցաւ: Քանն այն տեղ հասաւ, որ զլիսապարտութեան ոճիր մը կը համարուէր գերի մը ծեծելը կամ Օգոստոսի արձանին առջեւ հագուստ փոխելն, Օգոստոսի պատկերը կրող մատանի կամ ստակ մը հետն ունենալով բաղնիք կամ զեղխութեան տեղ մը գացած ըլլալն, անոր խօսքերուն կամ գործերուն միայն մէկ հատին վրայ մեղադրութիւն մ'ընելու համարձակիլն: Մեռցուցին քաղաքացիին մէկը, անոր համար որ իւր գաղթականութեան երկրին մէջ թողուցեր էր որ իրեն պատիւներ ընծայուի այն օրն, յորում Օգոստոսի պատիւներ մատուցած էին ժամանակաւ:

ԵԹ. Տիրերիոս ուրիշ չատ մ'անագորոյն եւ անողորմ գործեր գործեց, անաչառութիւնն ու օրինաց պահպանութիւնը պատրուակ ընելով. բայց արդեօք իւր անգթութեան միտութիւնը գոհացնելու համար: Իրենն դէմ ոտանաւորներ հանեցին այն թշուառութեանց վրայ զորո կը կրէին, եւ այն թշուառութեանց վրայ որոց տակաւին ակնկալել պարտ էր:

Ձիւնչ ապա գու կեօար, արիւնարբուդ անգուլթ,
Ո՛չ ընձաւ գու առպեա, գու ոչ քաղաքացի,
Դու չես, բայց տարագիր, ում Հռոդոս ապառտան:
Հռովմ ետես զոսկեզար ծընանիլ ի ծոց իւր.
Ըմպելիք անհամ է վասըն քոյ արդ գլխի,
Եւ այս արլեցութիւն զբօսանք նոր քեզ համոյ:
Ըզնեդիչն հայրենեաց՝ յանձին շահ մեղաւոր.
Ձմահ առեալ կարապետ, ի պատուարդ մըտանէր:

Զ Անծիւթիւն գաժան կանգնել յիւր ձայնս ուժգին .
 Որ ի կարգ յառաջին յարարէն բարձրանայ,
 Ասեցեալ Հռոմացոց, ասեցեալ ի մօրէդ .
 Այնց չունիս զիրաւունս, ո՛չ ըզբարս, ո՛չ զբարի .
 Ընդ Օգոստեայ տերութեամբ, յաղթանակս յոգնակոն,
 Բայց դար է պըղընձի, տերութիւն քո՛ տըխուր .
 Գու արեան Թըշուառից ես սաստիկ ծարաւի .
 Ո՛վ դու Հռովմ՛, արդ յիշեա ըզԱիւլա, գոհճիճ ըյ,
 Զ Մարիոս անգութ, որ ի շարիսն հողաւոր,
 Զ Անտոն, որ ի Բաղդէն քեզ ընդդէմ յարձակէր,
 Հռովմ՛, նոյն են և շարիքն որ արդ քեզ պատրաստին :
 Նա տիրէ յահ յերկիւղ և արեանց հեղուլ տայ :

Տիրերիոս կը կեղծէր այնպէս խորհիլ թէ այն տաղե-
 բը՝ մտքերնին անհանգիստ եղող անձանց ոմանց զործ
 էին, որոնք մեծերնին չէին կրնար քաշել. եւ թէ; ա-
 տելութեան եւ ո՛չ թէ նշմարտութեան արտայայտու-
 թիւնն եր էին :

Է. Ի Կապրէա ըրած սակաւօրեայ ճանապարհոր-
 դութեան մը մէջ, ձկնորս մը յանկարծ քովը մօտեցաւ
 ա՛յն վայրկենին որ նա միայնակ ըլլալ կ'ուզէր, եւ ար-
 տաքոյ կարգի մեծ մօրուածուկ մ'անոր առջեւ ձգեց :
 Տիրերիոս՝ վախնալով ձկնորսին յանկարծակսն երե-
 տումէն, որ ժայռերուն վրայէն մագլելով մինչեւ իրեն
 նկեր էր, անոր երեսը շփել տուաւ իւր ծուկովն :
 Ձկնորսն ինքն իրեն ուրախացաւ որ իւր բռնած մեծ
 խառնիճը եւ չէր ընծայած անոր. Տիրերիոս բերել
 տուաւ խառնիճը, եւ անով ձկնորսին երեսը պատա-
 լոյտել տուաւ : Մտհուամբ պատժեց պրետորեան զօր-
 բերէն վնասոր մը, որ ծառաստանի մը մէջէն սիրա-
 մարգ մը զողցեր էր : «Եւս հաւորակը մացառքի մէջ

կառչելով, յարձակեցաւ ճամբան դիտելու պաշտօնն ունեցող հարիւրապետին վրայ. զարկաւ զետինը, եւ քիչ մնաց որ հարուածներուն ներքեւ զայն պիտի մեռցունէր:

ԿԱ. Արջապէս ամեն տեսակ բարբարոսութեանց տուաւ զինքը. առիթ չէր պակսեր. հալածելու համար ունէր իւր մօքը, իւր քեռորդուցը, իւր հարսին, Սէւանի բարեկամները, եւ մինչեւ իսկ անոնց միայն ծանօթութիւն ունեցողները: Սէյանի մահուանէն յետոյ է որ անոր անգթութեան առաւելլւն երեցաւ. ասով հասկցուեցաւ որ զայն արիմահեղութեան զրգռողն այն պաշտօնեայն չէր. այլ նա պատրուակներ կ'առնէր այն բռնաւորին, որուն փնտուածն ալ այն էր: Սակայն Տիրբերիոս իւր վարուց վրայ եւ իւր թազարութեան վրայ գրած համառօտ յիշատակարանաց մէջն կը համարձակի ըսել, թէ զՍէյան անոր համար պատժեց, որ Գերմանիկոսի զաւակաց դէմ անոր ունեցած դիտաւորութիւնները հասկցեր էր: Ճշմարիտը սա է որ Տիրբերիոս այն երկու երիտասարդ իշխանաց մին այն ատեն մեռցունել տուաւ, երբ Սէյան արդէն կասկածելի եղած էր իրեն. եւ միւսը, այս սիրեցելոյն մահուանէն յետոյ:

Սնոր բոլոր անգթութիւններն մտերամանաբար պատմելն շատ երկար կ'ըլլայ. բաւական պիտի համարիմ ընդհանուր գաղափար մը տալ անոր վրայ: Տօնի օրերը եւ մինչեւ իսկ տարեգլխոյ օրն ի միասին առնելով, չեզաւ օր մը, որ նշանաւոր չըլլայ չարարանաց զործուտրութեամբ: Սմբաստանելոց կէններն ու զաւակները մի եւ նոյն դատապարտութեան կ'ենթարկէր. անոնց մերձաւորացը արգիլեալ էր անոնց համարքսլ: Մեծ վարձատրութիւնները ամբաստանողաց նա-

նւս վկայից իսկ կը տրուէին: Ամեն բանսարկուի խօսք ընդունելի էր. ամեն յանցանք, լոկ խօսարով եղածն ալ, մահապարտական էր: Ամբաստանութիւն եղաւ բանաստեղծի մը համար, թէ տղերգութեան մը մէջ թշնամանք գրուցել տուեր էր Ազամեմեհնի դէմ, եւ պատմագրի մը համար, թէ զԲրուտոս եւ զԿասսիոս հռովմայեցոց վերջինքն կոչած էր. ասոնց երկուքն ալ պատժուեցան, եւ գրութիւններնին ջնջուեցան, թէն շատ տարի յառաջ շարագրուած եւ Օգոստոսի առջեւ կարդացուած էին: Քանտարկելոց մէջ եղան ոմանք, որոց ո՛չ միայն գիրք չէին թողուր, այլ նաեւ ամեն հաղորդակցութիւն եւ ամեն խօսակցութիւն կ'արգիլուէին: Եատերը, դատի կոչուած ատեննին, իրենց դատապարտութիւնը անկասկած գիտնալնուն համար, ասնջանքէ եւ նշաակութենէ սքոծելու նպատակաւ ինքզինքնին մահացու կերպիւ կը վիրատրէին. այլք ծերակուտին մէջ, թոյն կը կնէին. բայց անոնց վերքերը կը կապէին, եւ զանոնք ընդ քարշ ածելով ի բանտ կը տանէին կիսամեռ եւ հեւալով: Մահացեալներուն ամենքն ալ քարշելով ի մահարան եւ անտի ի Յիրթա կը տարուէին: Այս կերպով միայն մէկ օրուան մէջ միւսչեւ քսան հատ ի ցոյց բերուեցան, որոց մէջ կը զըտնուէին կանայք եւ տղայք: Սւ որովհետեւ սովորութիւն չկար կոյտերը խեղդամահ ընելու, ուստի դամիւճը զանոնք առաջուց կը լկէր: Ապրելու կը ստիպէին զանոնք որ մեռնիլ կ'ուզէին. որովհետեւ Յիրթիոս մահն այնքան թեթեւ պատիժ մը կը համարէր, որ երբ իմացաւ թէ Կարվիլիոս անուն անբաստանեալ մը ինքզինքն սպաններ էր, պողաց. «Կարվիլիոս ազատեցաւ ձեռքէս:» Օր մը բանաորկեալները նայելու գացած ատենն, երբ մէջերնուն մէկը կ'ազնորէր անոր որ

իւր պատիժը փութացունէ, պատասխանեց: «Տակաւին ըստ բաւականին չբարեկամացանք իրարու հետ:» Հիւպատոսական մարդ մը իւր յիշատակագրութեանցք մէջ կը պատմէ, թէ Կապրէայի մէջ բազմամարդ հացկերոյթի մը գտնուեր էր. Տիրերիոսի թզուկն որ ուրիշ ինդկատակներու հետ հոն էր, բարձր ծայնիւ հարցուց թէ ինչո՞ւ համար Պակմիոս՝ որ արքունական յանցանօր ամբաստանեալ էր, տակաւին կ'ապրէր. Տիրերիոս լռել հրամայեց, բայց քանի մ'օրէն յետոյ գրեց ձերպկուտին որ շուտով գատէ զՊակմիոս:

ԿԲ. Իւր կատաղութիւնը կրկնապատկուեցաւ, երբ լսեց որ իւր Պրուտոս որդին զոր իւր անառակ կեանք վարելէն մեռած կը կարծէր, իւր կնոջ Լիլիլլայի եւ Սէլլանի ձեռօք թոնալուրուեր էր: Պատիժներն ու չարչարանքները բազմապատկեց. բակը զործը միայն ասի ըրած էր. մինչեւ ա'յն աստիճան, որ իւր ասպընջականն եզոզ Հուդոսցին՝ որ իւր հրաւիրանօրն ի Հռովմ եկեր էր, իսկոյն բռնել ու հարցաւործի դնել տուաւ, որպէս թէ ա'յն դաւաղիրներէն մին եղած ըլլար զորս կը փնտռէին. եւ երբ սխալանքն յայտնուեցաւ, սպաննել տուաւ զանի՝ զործին վրան ծածկելու համար: Կապրէայի մէջ տակաւին կը ցուցնեն սպանութեանց տեղն. ժայռ մ'էր այն, ուրկէ վար ի ծով կը գլորէին այն թշուառները, որոց երկար եւ քստմնելի տանջանքներ կրել տուած էին. եւ վայրն, նաւաստիներ կը բռնէին զանոնք եւ ակիշներով ու թիակներով կը զանակոծէին զանոնք ի մահ: Շատ տեսակ անգթութիւններէ գատ, սա եւս մտածեր էր. վարպետեամբ շատ մը գինի խմցունել կու տար մարդու մը, եւ յետոյ այն մարդը կապել կու տար այն կերպով որ անկարելի կ'ըլլար մեզել:

Եթէ մահը վրայ չհամէր, եւ եթէ Թրասիլլոս գուշակն զանի չհամոզեր թէ երկար կեանք ունենալու համար իւր վրէժխնդրութեանց ո՛ր մէկն ետ ծգելու էր, տակաւին շատ մարդ պիտի զոհէր. իւր թոռանց եւ ո՛չ միոյն չպիտի ողորմէր: Կայիտն կասկածելի եղեր էր իրեն. եւ երիտասարդ Յիրերիոսը կ'արհամարհէր իբրեւ շնութեան ծնունդ: Շատ անգամ զարմացմամբ երջանիկ կը կոչէր զՊրիամ, որ բոլոր ընտանիքը մեռեր էին եւ ինքն ապրեր էր:

ԿԳ. Բայց այսչափ անհնարին չարագործութեանց մէջ տեղն, եթէ ատելութիւն եւ նգովք կը ներշնչէր, ինքն ալ ոճրին արհաւիրքն ու ամօժը կ'իմանար: Յրգիւնց որ առանց վրէժներ գտնուելու մարդբան չհարցունէ հաւահամայից. Հոովմայ մօտերն եղող սրատգամները ջնջել ուզեց, բայց վախը կ'սսեցուց զանի. վասն զի Պրէնէտի գիրքերը գորս կնքուած արկղիկի մը մէջ դնելով բերել տուած էր՝ տեսան որ չկան արկղիկին մէջ, եւ երեւան ալ չեւան ժիռչեւ որ արկղիկը տաճարին մէջ տարուեցաւ: Աղաւ որ գառաւաց ոմանց կառավարութեանն համար անթիփիւպատուներ անուանեց. բայց չհամարձակեցաւ զանմը զրկել. վար կը դնէր քանի մը տարի ու յետոյ անոնց յաջորդներ կը կարգէր. անոնց հրամանատարութեան տիտղոսն եւ պաշտօններն իսկ վրանին կը թողնէր, բայց տեղակալներու ձեռօք վարել կու տար պաշտօննին:

ԿԴ. Սրբ իւր հարսն ու թոռները դատապարտել տալու ելաւ, զանոնք շղթայակապ տանել տուաւ զահաւորակի մը մէջ՝ պահապաններով, որը հրաման անած էին արգիլելու որ անցորդներն չնային կամ ճամբան չկենան:

ԿԵ. Սրբ որոշեց կորսնցունել զԱէյան որ դաւա-

զրուածիւն կ'ընէր իրեն դէմ, աւելի խորամանկութիւն գործածեց քան թէ իշխանութիւն, որովհետեւ Յէյսան այն աստիճանն քարձրութեան հասած էր, որ կը սօնէին անոր ծննդեան օրն եւ անոր պատկերները կը մեծարէին: Պատուաւոր պատրուակաւ մը զայն իրէ հեռացունելու համար, իւր հինգերորդ հիւպատոսութեանը մէջ, զգար այս խորհրդով խնդրեց չորրորդ հիւպատոսութենէն շատ ժամանակ յետոյ թէպէտ եւ բացակայ էր, զայն իրեն պաշտօնակից ըրաւ. ապա, իրեն խնամեանալու եւ տրիքունական իշխանութիւն առնելու յուսադիր ըրաւ զայն. եւ յանկարծ զայն ամբաստանեց առ ձեռակոյտն: Քայց գրած նամակն շատ անարդ եւ գձուծ էր. անոր մէջ կ'աղաչէր ծերակուտի անգամներուն, որ հիւպատոսներէն ժին իրեն դրկեն, որպէս զի ինքզինչն միայնակ անոր ձեռքը յանձնէ. եւ իւր ծերութեանն հակառակ, պահապաններով զայ անոնց առջեւ ներկայեանայ լի աճիւ եւ դողութեամբ. եւ վախճալով որ յեղափոխութիւն մը կ'ելլէ, հրաման տուիր էր, որ իւր Գրուտոս Թոռը որ այն ատեն բանտարգետայ էր, եթէ պարագայն պահանջէ, ազատ Թողուն եւ գործերուն գլուխն անցունեն: Նաւեր պարտասուն կեցուցներ էր, բանակներէն միոյն քով ապաստանելու համար. եւ ժայռի մը վրայէն անհամբերութեամբ կը նայէր Կշանի զոր ուզած էր, աւելի շուտով տեղեկեանալու համար: Մըր Յէյսանի դաւազրութիւնը խեղդուեցաւ, Յիրերիոս ո'չ աւելի ազահով եւ ո'չ աւելի հաստատուն կրցաւ ըլլալ. ինն ամիս փակուած թնակեցաւ իւր Կապրէայի տանը մէջ, զոր Եւն Սարգստայ կը կոչէին:

ԿՁ. Ամեն վայրկեան նախատինքներ կ'ընգոմէր որ կը տիրեցնէին զինքը: Դատապարտեալ քաղա-

քացիք թշնամանք կ'ընէին անոր երեսին, կամ եպե-
րական գրութիւններով որք թատրոնին մէջ կը գըտ-
նուէին: Ասոնք տարբեր տպաւորութիւններ կ'ընէին
անոր վրայ. երբեմն կ'ամչնար ու ծածկել կը ջանար.
երբեմն ալ արհամարհել կը կերպարանէր, եւ ինքն
կը հրատարակէր զանոնք: Ձեզաւ բան մը որ աւելի
կսկծեցուցանէ զայն, քան Պարթեւոց թագաւորին՝
Սարտաւանի մէկ նամակն, յորում կը յանդիմանէր
զայն իւր մարդասպանութեանցն, վատութեանն, ա-
նառակութեանցը, եւ ազգականացն սպանութեանցն
համար, եւ կը յորդորէր փութով իւր արժանաւոր պա-
տիժը կրել եւ ինքնայօժար մահուամբն քաղաքացւոց
ատելութիւնը գոհացունել: Աւերջապէս, իւր իսկ ա-
ռաքն ատելի ըլլալով, չկրցաւ ինքզինքը բռնել, եւ
իւր հոգոյն թշուառ վիճակն նշմարել տուաւ նամակի
մէջ մէջ, գոր գրեց առ ծերակոյտն, եւ որ կըսկէր
այսպէս. «Թ'նչ գրեմ ձեզ, հարք ժխտումք. կամ,
ի'նպէս գրեմ ձեզ. կամ ի նչ չգրեմ ձեզ. թող տատուած-
ներն ու աստուածուհիք զիս կորսնցունեն աւելի զառն
կերպի, քան գոր ես կըզգամ ամեն օր թէ կը կոր-
սուիմ, եմէ ըսածս գիտեմ:»

Եւէ. Ումանք կը կարծեն, թէ ապագային վրայ ու-
նեցած գլտութեամբն շատ կանխաւ հասկցեր էր, թէ
ինչ ամենապարտութեան եւ ինչ աղետից սահմա-
նուած էր. եւ թէ, ասոր համար է որ զահակալու-
թեանն ատեն այնչափ յամառութեամբ դէմ կեցեր էր,
որ զինքը հոյ հոյ չկոչեն, եւ իւր գործերուն
վրայ չերդնուն, վախճալով որ այդ պատիւներէն շատ
ստոր գտնուելուն համար առաւելագոյն եւս յանար-
գութիւն չիջնէ: Գոնէ այսպէս կը մակարերուի անոր
խօսքերէն, գոր ըրաւ այս սրկու նիւթերուս վրայ.

«Սա միշտ ինքզինքիս նման պիտի ըլլամ, կ'ըսէր. եւ բնաւ բարքս չպիտի փոխեմ, քանի որ խելքս զլուխս ըլլայ. բայց պէտք է որ ծերակոյտն մտածէ, թէ վտանգաւոր օրինակ մը տուլ է այնպիսի մէկու մը գործերուն վրայ երդումն ընել, որ կրնայ փոխուիլ,» եւ կը յաւելուր. «Եթէ երբէք ձեզ նկատմամբ իմ բարեսրտութեանս վրայ տարակուսիր (եւ կը մաղթեմ որ ադի չպատահած ժեռնիմ), Հոգի հոգեւէն տիտղոսն ինձ պատիւ մը չպիտի ըլլայ. եւ արժանի պիտի ըլլաք կամ սա յանդիմանութեան թէ թեթեամտութեամբ այդ տիտղոսն ինձ տուեր էք, եւ կամ սա յանդիմանութեան թէ առանց իրաւացի պատճառի փոխուեր էք ինձ նկատմամբ:»

ԿԷ. Զօրեղ էր եւ հաստանդամ. հասակը՝ սովորականէն քիչ մը բարձր. ուսերը եւ կուրծքը՝ լայն. բոլոր անդամները՝ լաւ համեմատական էին: Զախ ձեռքն աւելի յաջողակ եւ աւելի ուժով էր քան թէ աջը, եւ յօղուածներն այնպէս զօրաւոր էին որ մատովն կը ճմլէր տհաս խնձորն. եւ մէկ պոնդով մը տղու եւ երիտասարդ մարդու իսկ միսն կը ցաւցունէր: Մարմնոյն գոյնն սպիտակ էր. մազերը քիչ մ'երկայն էին զլիսուն ետին, եւ վզին վրայ կը թափէին, եւ ասի իր ազգատոհմին գծագրութեանն մէկ մասն էր: Գէմբը՝ գեղեցիկ էր, բայց մէկ քանի փորքիկ այտումներ ունէր աստ եւ անդ: Աչքերը խոշոր էին. եւ սա մասնաւոր յատկութիւնն ունէր, որ գիշերն արթնցած ատեն՝ քիչ մը ժամանակ ցորեկուան պէս կը տեսնէր, եւ յետոյ աչաց տեսութիւնը կամաց կամաց կը միանար: Քայլած ատենը վիզը ձիգ կը բռնէր եւ քիչ մը ետեւ գացած: Կերպարանքն խիստ էր, միշտ տխուր եւ անծայն: Գրեթէ բնաւ չէր խօսեր բոլորտիքն եղող-

ներուն հետ. կամ թէ որ խօսէր, տեսակ մը զգածեալ եւ անդամոց անախորժ շարժումով կ'ընէր, որ ամբարտաւանութիւն եւ դաժանութիւն կը ցուցնէր: Օգոստոս բոլոր այս պակասութիւնները տեսաւ. եւ քանիցս անգամ զանոնք ջատագովելու ելաւ ծերակուտին եւ ժողովդեան առջև, այնպէս ցուցնելով թէ անոր բարքէն չէին այլ բնութիւնն այնպէս ըրած էր: Եւր թագաւորութեան գրեթէ բոլոր ժամանակին մէջ անայլայլելի առողջութիւն մ'ունեցաւ, թէպէտ եւ երեսուն տարեկան հասակէն ի վեր միակ լնքն եղաւ իր անձին բժիշկ:

ԵԹ. Այնչափ քիչ կրօնատէր էր, որ քաղէութեան կը պարապէր եւ ճակատագրի կը հաւատար. սակայն զարմանալի կերպով մը կը փսիմար ամպոց որոտումէն. եւ մրրիկի ժամանակներն՝ զլուիը դափնեայ պսակ մը կը դնէր, սա ընդհանրացեալ կարծիքին հետեւելով, թէ շանթն երբէք չզարներ դափնի տեբուին:

Զ. Մեծ խնամով մշակեց յունական եւ լատինական գրականութիւնները: Աերջնոյն մէջ դաս կ'առնէր Գեսալա Կորվինուսէն, որուն յարած էր յերիտաւարդութենէն ի վեր. բայց արուեստակութիւն ու խրատութիւն բանեցնելովն կը մթացունէր իւր ոճը. եւ երբեմն, անսխալէս գրուցածը՝ մտածելով գրուցածէն լաւագոյն կ'ըլլար: Յուլիոս Կեսարի մահուան վրայ քնարերշափ քերթուածներ յօրինեց: Եւր յունարէն բանաստեղծութեանցը մէջ, նմանող եղաւ Սւփոթիոնի, Հուլանուսի եւ Պարթենիոսի: Այս բանաստեղծները կըզմայլեցնէին զինքը. անոնց գրութիւններն ու կենդանագիրերը հասարակաց գրքատուններուն մէջ՝ երեսելի հին հեղինակաց կարգին մէջ նեղ

տուաւ. եւ ասի պատճառ եղաւ որ շատ մը գիտնականներ ծանօթութիւններ ուղղեցին իրեն: այն երեք մատնագրաց վրայօք: Այնչափ հոգ տարաւ առասպելաց ուսմանն, որ ծաղրելութեան կը համնէր: Եւր հարցումները զորս սովորաբար կ'ընէր քերականից, որոց հետ՝ յնչպէս որ ըսինք, շատ կը սիրէր ապրիլ և գրեթէ սա կերպ բաներ էին. «Ա՛յ էր Հեկուբայ մայրը. ի՞նչ անուն ունէր Աքիլլէս՝ Լիկոմեդայ արքունեաց մէջ. ի՞նչ էին յուշկապարիկներուն երգերը:» Աւերջապէս, ա՛յն օրն որ Օգոստոսի մահուանէն յետոյ առաջին անգամ ըլլալով ծերակուտին մէջ մտաւ, կրօնից միանգամայն եւ որդիական գորովոյ պարտաւորութիւնը կատարած ըլլալու համար, հարկ համարեց ա՛յն կերպով զոհ մատուցանել յնչպէս որ ըրած էր Մինոս՝ իւր որդւոյն մահուանէ յետոյ. այսինքն զգինելով եւ խնկով, բայց առանց նուագարանի զոհ մատուցանել:

ԱՍ. Թէպէտ եւ դիւրաւ կրնար խօսիլ յոմարէն, սակայն ամեն պարագայի մէջ չէր գործածեր, մանաւանդ ծերակուտին մէջ կըզգուշանար. եւ անգամ մը յոմարէն բառ մը գործածելով, ներում խնդրեց այնուիսի օտար բառ մը զրուցելուն համար. եւ ծերակուտին մէկ վճռոյն մէջ լսելով ա՛յն յոմարէն բառն որ Բարձր Կրօնական կը նշանակէ, կարծիք յայտնեց որ այն բառը փոխուի ու տեղը լատիներէնը դրուի. կամ թէ որ լատիներէնը չկայ, խօսքն ուրիշ ծելով մը զրուցուի: Աւարտներէն լեզուաւ պատասխանելու պարտաւորեց զինտրին մէկը, որմէ վկայութիւն կ'ուզէին յոմարէն լեզուաւ:

ԱԲ. Կապրէայի մէջ առանձնացած ժամանակն, երկու անգամ ի Հռոմ վերադառնալ փորձեց: Առա-

ջին անգամուն, եռամի նաւով մը եկաւ մինչեւ Կեսարի պարտէզներուն մօտն. զինւորներ շարուեր էին Յիբրայի եզերաց վրայ, եւ հրաման առած էին որ չճողուն եթէ դիմաւորելու զալ ուզող ըլլայ: Արկորող անգամուն, Ապպեան ճամբէն յառաջ քալելով եկաւ մինչեւ որ եօթն մղոն մնաց ի Հռովմ. բայց անոր պարիսպները տեսնելուն վրայ զոճ ըլլալով, ետ դարձաւ: Ե՛րսնն թէ հրաշք մը այսպէս ընել տուաւ անոր. (որովհետեւ չգիտցուիր թէ ինչ էր առաջին ճանապարհորդութեանն ատենն ետ դառնալուն պատճառը:)
Օճ մ'ունէր զոր զբօսանք ըրած էր մեծոյունել, եւ իւր ձեռօք կը անուցանէր. տեսաւ որ մրջիւնները կէրեր էին զայն. եւ պատգում մ'ալ իրեն իմացուց որ բազմութեան ոյժէն վախնայ: Թատի ետ դարձաւ, եւ հիւանդացաւ Եամպանիոյ մօտն՝ Աստուրայ կղզւոյն մէջ. յետոյ, ինքզինքը քիչ մ'աղէկ գտնելով, գնաց մինչեւ Կիրկէի կղզին. եւ իւր առողջութեան տկարութիւնը ծածկելու համար զինւորական խաղերու ներկայ գտնուեցաւ, եւ մինչեւ իսկ գեղարդներ նետեց վարագի մը վրայ զոր տպարէզին մէջ թող տուեր էին. բայց այս աշխատութիւնը կուշտի ցաւ մը պատճառեց. եւ մարմինը տաքնալէն յետոյ մսեցուցած ըլլալուն համար, վտանգաւոր կերպիւ հիւանդացաւ: Սակայն տակաւին քիչ մը ժամանակ ինքզինքը բռնեց. եւ զինքն ի Միսենա տանել տալով, մինչեւ իսկ իւր շուայտանքը չընդհատեց, անբարեխառնութիւն համարէ կամ թէ կեղծ կերպաւորութիւն: Եւր բժիշկը՝ Կլարիկլէս, կերակուրէ մ'եթելու ատեն մեկնելու պատրաստուելով, անոր ձեռքը բռնեց համբուրելու համար: Յիբրիոս՝ կարծելով թէ ճա իւր բազկին զարկը նայիլ կ'ուզէր, կեցուց զանի եւ հացկերոյթը երկարածգեց: Մին-

չեւ անգամ տեղը տարաւ իւր այն սովորութիւնը, որ էր կերակուրէն յետոյ ճաշի սրահին մէջ տեղն ուտփ վրայ կենալ, քովը սակրաւոր մ'ունենալով. եւ այսպէս բոլոր կոչնականաց մնայք բարեաները ընդունիլ, եւ անոնց երթայք բարեաւ զրուցել իր կողմէն:

ՀԳ. Սակայն ծերակուտին գրութեանցը մէջ կարդարով, որ շատ մը ամբաստանեալներ որոց մասին թեթեւ կերպով եւ իբր լոկ նշաններէն խոնհիով գրած էր, արծակեր էին առանց զանոնք գոնէ խօսեցնելու, հաւատաց որ զինքն արհամարհել կրնակէին. սրտմտեցաւ ասոր վրայ, եւ որոշեց որ, ինչ որ ալ ըլլայ, ի Լապրէա վերադառնայ. որովհետեւ չէր համարձակերանի մը ձեռնարկելու, բայց եթէ իւր ապառաժներուն մէջ ապաստանելէ յետոյ. բայց ծախող հողմեր եւ իւր հիւանդութեան սաստկութիւնը զինքն ճամբէն վար դրին, եւ Ղուկուղոսի գիւղի տանը մէջ կեցաւ, եւ հոն մեռաւ եօթանասուն եւ ութն տարեկան հասակին մէջ եւ իւր տէրութեան քսաներեքերորդ տարին, ի **16** մարտի, ի հիւպատոսութեան Կնէոս Ակերրոնիոս Պրոկոպոսի եւ Լայիոս Պոնտիոս Շիգրինոսի: Ոմանք կարծեցին թէ Լայիոս Լալիգուլա յամրաբար ագրող թոյն տուեր էր անոր. այլք, թէ այն պահուն յորում ջերմը թողեր էր, ուտելիք չտուին. վերջապէս ոմանք ալ, թէ պատահներով զանի խեղդեր էին, երբ նա իւր մատանին կ'ուզէր գոր առեր էին մարած պտեն: Սենեկայ գրած է, թէ իր վախճանին մօտենալն զգալով, մատանին մատէն հաներ էր որպէս թէ մէկու մը տալու համար. թէ քիչ մ'ատեն ձեռքը բռներ էր, եւ թէ յետոյ նորէն մատն անցուցեր էր եւ անշարժ ու ձախ ձեռքը գոց մնացեր էր. թէ յանկարծ իր գերիները կանչեր էր, եւ թէ որովհետեւ պատասխան

տուող չկար, ոտրի վրայ ելեր էր. բայց թէ, ուժը հատնելով, մեռած ինկեր էր անկողնոյն բովն :

ԷԳ. Ա. երջին անգամ երբ իւր ծննդեան օրը կը տօնէին, իրեն այնպէս եկաւ թէ երագի մէջ կը տեսնէր Տեմենեան Աստղոն մը, որ անսովոր մեծ հասակ եւ գեղեցկութիւն ունէր, զոր Սիրակուսայէն բերել տուեր էր նորաշէն տաճարի մը գրքատանը մէջ դնելու համար: Եւ թէ այն Աստղոնն իրեն կ'ըսէր որ արդարեւ զայն նուիրագործողը Տիրբերիոս չպիտի ըլլար: Անոր մահուանէն քանի մ'օր յառաջ, Կապրէայի կղզոյն մէջ փարոսի աշտարակը փլաւ երկրաշարժէ մը. եւ Ախսնայի մէջ, անոր սննեակը տաքցունելու համար բերուած մոխիրներն պաղել եւ մարելէ յետոյ, իրիկուան դէմ յանկարծ նորէն բռնկեցան ու վառեցան մինչեւ լոյս:

ԷԵ. Անոր մահուան լուրն իմացուելուն պէս, այնպէս ուրախութիւն եղաւ Հռովմայ մէջ, որ ամեն մարդ սկսաւ փողոցներուն մէջ վազել ու պոռալ, թէ Տիրբայի մէջ զայն նետելու է. կ'երդմնեցունէին երկիրն ու աստուածները որ անոր ոգւոյն տեղ չտան, բայց եթէ ամբարշտաց մէջ տեղն ու Տարտարոսի մէջ. այլք կըսպառնային զայն ընդ բաիշ ածել ի մահարան: Անոր անցեալ բարբարոսութեանցը յիշատակին վրայ կ'աւելնար նոր վայրենութիւն մ'ալ. ծերակոյտն կանոն դրած էր որ դատապարտեալ քաղաքացոց պատիժը տասներորդ օրն գործադրուի միշտ, մէկ քանի թշուառներ ճիշդ այն օրն սպաննուիլ կը պարտէին, յորում Տիրբերիոսի մահն իմացուեցաւ. թողութիւն կը խնդրէին մեծածայն պաղատանօր. բայց որովհետեւ Կայիոս դեռ բացակայ ըլլալով, չկար մարդ որուն կարենային դիմել, պահապաններն՝ կանոնի դէմ բռն մը գործած

չըլլալու համար, խեղդամահ ըջին զանոնք եւ ի տես դրին անոնց դիակները: Ատելութիւն կրկնապառկեցաւ այն բռնաւորին դէմ, որոն բարբարոսութիւնը մեռնելէն յետոյ տակաւին զգալի կ'ըլլար: Երբ անոր մարմինը Միսենայէն փոխադրուեցաւ, կը պոռային թէ պէտք էր զայն Ատելքայի ամփիթատրոնին մէջ պրել ինչպէս որ կարելի էր. բայց, զինւորներ զայն ի Հռովմ բերին եւ սուլորական արարողութեամբ այրեցին:

ՀԶ. Իւր կտակը շինած էր երկու տարի առաջ, երկու օրինակ էր, մին իւր ձեռօք, միւսն ազատագրեալի մը ձեռօք գրուած. բայց երկուքն ալ կատարելապէս իրարու նման էին. եւ իւր գերեաց վերջիններէն ստորագրեալ: Իրեն ժառանգորդ կ'ընէր իւր թոռները Կայիոսն ու Յիրերիոսը, կէս առ կէս. եւ զանոնք մէկգմէկու փոխանակ կը կարգէր: Շատ մը պարզեաներ կը կտակէր եստեանաց, զինւորաց, իւրանքանչիւր քաղաքացոյ, եւ իւրաքանչիւր թաղի գլխաւորաց:—

ԿԱՅԻՈՍ ԿԱԼԻԳՐՈՒՄ

Ա. Գերմանիկոս, Կայիոս Կեսար, Կալիգուլայի հայրն եւ Դրուսոսի՝ ու Սնտոնի աղջկանց փոքրագունին Անտոնիայի որդին, որդեգրեցաւ իւր մօրեղբորն՝ Տիրերիոսի. օրինաց պահանջած հասակէն հինգ տարի առաջ զանծապետութեան պաշտօն, եւ անմիջապէս յետոյ հիւպատոսութեան պաշտօն վարեց: Գերմանիոյ մէջ բանակաց հրամանատար ըլլալու ղրկուած ըլլալով, այնչափ աներկիւղութեամբ եւ նախանձաւորութեամբ բունեց լէզէնները, որ Օգոստոսի մահուան լուրն իմացուելուն պէս, յամսուօրէն կը մերժէին զՏիրերիոս իբր ինքնակալ նանչնալ, եւ կ'ուզէին իրն'ոց զօրապետը թագաւորեցունել: Յաղթեց թշնամեաց եւ յաղթանակեց: Սրկրորդ անգամ հիւպատոս կարգուեցաւ. բայց պաշտօնի անցնելէն առաջ, Հռովմէն գրեթէ վնասուեցաւ Տիրերիոսի կողմանէ որ Սրբելից գործերն անոր յանձնեց: Հայաստանին թագաւոր մը տալէ եւ զԿապադովկիա հռովմէակաբն գաւառի վերածելէ յետոյ, Անտիոքի մէջ մեռաւ ի հասակի երեսուն եւ չորս ամաց, նուաղական հիւանդութեամբ մը, որն որ կասկած կ'ըլլուէր թէ Թայնէ

պատճառած է: Արդարեւ մարմնոյն վրայ տեսնուած կապուտակ բիծերէն, եւ բերնէն ելլող փրփուրէն զատ, անոր անհիւններուն եւ այրած ոսկրներուն մէջ տեղն՝ ամբողջապէս մնացեր էր սիրտը. եւ առ հասարակ ա՛յնպէս կը հաւտացուի, թէ թունով թրծուած սիրտը կրակին դէմ կը դնէ:

Բ. Անոր մահը՝ Տիրերիոսի ատելութեանն ու Կնէոս Պիսոնի հնարքներուն կ'ընծայէին: Այս Պիսոնն, որ Գերմանիկոսի Արեւելից մէջ հրամանատարութիւն ըրած ժամանակն Սիրիայի կառավարիչ էր, չծածկեց թէ զինքը պարտաւորեալ կը համարէր հօրն կամ որդոյն թշնամի ըլլալու. խօսքով եւ գործով թշնամեանեց Գերմանիկոս որ հիւանդ էր եւ կը մաշէր, եւ դառն կսկիծներ պատճառեց անոր: Շատեալ ի Հռովմ վերադարձած ատեն, քիչ մնաց որ ժողովուրդը զանի պիտի բզկտէր. եւ ծերակոյտը զայն ի մահ դատաւարտեց:

Գ. Գերմանիկոսի մարմնոյն եւ մտքին բոլոր յատկութիւնները ա՛յնպիսի բարձր աստիճանի մը մէջ էին, որոն եւ ո՛չ որ երբէք հաւասարեցաւ. ոնէր անմահ գեղեցկութիւն մը եւ արիութիւն մը. յոյն եւ յատին՝ գրականութեանց համար եւ այս երկու լեզուաց ճարտասանութեանն համար՝ հոյակապ հանճար մը, զմայլելի բարեսրտութիւն մը, սիրցունելու եւ սիրուելու մեծ փափար մը, եւ ասոնց մէջ յաջողելու համար՝ մեծ տաղանդ: Ըստ մարմնոյն միակ պակասութիւն մ'ունէր. այն է, օրոնքները քիչ մ'աւելի բարակ էին. բայց կերակուրէ յետոյ ձի հեծնելու սովորութեամբն՝ անոր դարման ըրաւ: Խօսնակաց ատեանին մէջ դատեր պաշտպանեց, մինչեւ իսկ յաղթանակի պատիւներն առնելէ յետոյ: Եւր ուսմանցը շատ մը

հոյակապ յիշատակարաններէն զատ, ունինք ձեռքերնիս անոր յունարէն կատակերգութիւնները: Բէ՛ առ սնին եւ Թէ՛ հրապարակային կենացը մէջ միօրինակ քաղցր էր: Ազատ եւ նիզակակից քաղաքներէ ներս առանց սակրաւորի կը մտնէր: Հոյակապ մարդոց գերեզմանները կը պատուէր: Աարոսի պարտութեանն ատեն սպաննուած զինւորաց ոսկերտոին իւր ձեռօքը ժողվեց ու շիրմի մը մէջ ամփոփեց: Իւր նախանձորդներէն եւ Թշնամիներէն ի՛նչ Թշնամանք եւ ընդունէր, փոխարէն քաղցրութիւն կը ցուցնէր: Սրբէք չարդողեցաւ Պիտնի՛ որ իւր վճիռներն արհամարհեր եւ իւր պաշտպանատրոնները նեղեր էր, բայց միացն ա՛յն ատեն երբ տեսաւ որ անոր կախարդանացն ու անոր ծուղակներուն նշաւակ եղած էր. եւ այն ժամանակ դարձեալ բաւական համարեց՝ ըստ հինաւորց սովորութեան, հրապարակաւ անոր բարեկամութենէն հրաժարիլ եւ իւր մարդոցն յանձնել որ իրեն համար վրէժխնդիր ըլլան ե՞թէ իրեն աղէտք մը հասնի:

Դ. Այսչափ առաքինութիւն անվարձ չմտաց: Այնչափ կը սիրուէր ու կը յարգուէր իւր ազգականներէն, որ՝ (Թողունք ուրիշները) Օգոստոս երկար ժամանակ վարանեցաւ խորհելով որ զայն իրեն յաջորդ ընէ, եւ զայն Տիբերիոսի որդեգրել տուաւ: Ժողովրդիան առջեւ ա՛յն աստիճան շնորհ գտած էր, որ ամեն անգամ դուրս ելլելուն՝ անհամար մարդիկ բոլորտիքը կը ժողովուէին; եւ բանի մ՛անգամ ալ բազմութեան շառու-թենէն կեանքը վտանգի մէջ գտնուեցաւ: Ապստամբութեան խաղաղելէն յետոյ, Պերմանիայէն վերադարձած ատենն, բոլոր պրետորեան վաշտերն դիմաւորելու գացին, Թէ եւ անոնց միայն երկուքն հրաման

ընդունած էին. եւ հռովմայեցի ժողովուրդն, ամեն սեռէ, ամեն հասակէ եւ ամեն աստիճանէ, անոր ճամբուն վրայ տարածուեցաւ Հռովմէն մինչեւ քսան մղոն հեռի:

Ե. Աւելի մեծ սիրոյ նշաններ նաեւ երեւան եկան անոր մահուան օրն եւ հետեւեալ օրերը. բարեր նետեցին տաճարներուն մէջ, աստուածոց արձանները կործանեցին. շատ մարդիկ փողոց նետեցին իրենց առ տնին աստուածները. ոմանք ալ իրենց նոր ծնած տղայքը դուրս ձգեցին: Ա՛րսին նաեւ թէ բարբաբոսները որ այն ատեն մեզի հետ կամ իրենց մէջ պատերազմ ունէին, զինադադարի հաւանութիւն տուին, իբրեւ ընդհանրական աղետից մէջ. թէ ոմանք իշխանք մօրուքնին կտրեցին եւ իրենց կիներուն զլուխները օսափրել տուին ի նշան մեծ սգոյ. եւ թէ արքայից արքայն որսորդութիւն չըրաւ եւ մեծամեծները յիւր սեղանն չընդունեց. եւ ասի, Պարթեւաց մէջ գրեթէ այնպէս բան մ'է, ինչ որ է մեր մէջ դատարանաց փակուիլը:

Զ. Անոր հիւանդութիւնը՝ սուաջին անգամ իմացուելուն պէս, Հռովմայ մէջ կատարեալ սրտաբեկութիւն տիրեց. եւ որովհետեւ իրիկուան դէմ նոր սուրհանդակներու գալստեան կըսպասէին, չգիտցօւիլ թէ ի՞նչպէս եղաւ, զրոյց ելաւ յանկարծ, թէ «Երմանիկոս կազդուրեր էր. ասոր վրայ, իսկոյն ի Կապիտոլիոն կը վազեն ջահերով եւ զոհի կենդանիներով. տաճարին զոները գրեթէ կը կոտրեն, որ շուտով մատուցանեն զոհերնին: Տիբերիոս կ'արթննայ չորս կողմէն լսուած աղաղակներէն. Հռովմայէն. հոյհեմէն ալապտեցաւ. «Երմանիկոս ալապտեցաւ»: Սրբոր մահն ստուգուեցաւ, ո՛չ միսիթարանր, ո՛չ հրովար-

տակ կրցու ահման ղնել հասարակաց ցաւոյն, որ մինչեւ դեկտեմբեր ամսոյ տօնից օրերն խակ տեւեց: Տիրերիոսի Թագաւորութեան բարուականութիւններն աւելի եւս մեծցուցին այս երիտասարդ ղիւցազլին փառքն ու անոր մահուան կսկիծը. որովհետեւ բոլոր աշխարհի՝ իրաւամբ համոզուած էր, թէ երկիւղն ու ականածութիւնն զորս նա կը ներշնչէր ինքնակալին, սանձ դրած էին այս հրէշին բարբարոսութեանը զոր նա ետքէն յերեւան հանեց:

Է. Ամուսնացաւ Ագրիպպասի եւ Յուլիայի դստեր՝ Ագրիպպինայի հետ, եւ անկէ ունեցաւ ինն զաւակ, որոց երկուքը մանկութեան մէջ մեռան, եւ երրորդ մը՝ տղայութեան հասակը լրացուցած ատեն: Այս վերջինը նշանաւոր էր իւր գեղեցկութեամբը: Լիվիա անոր արձանն իբրեւ Կուպիդոն զգեցեալ, Աստղկան տաճարին մէջ դրաւ: Օգոստոս անոր կենդանագիրն ունէր իւր սենեկին մէջ, եւ ամեն անգամ ներս մտնելուն զայն կը համբուրէր: Միւս զաւակներն մինչեւ իրենց հօրն մահուանէն յետոյ ապրեցան. եւ էին, երեք աղջիկ, Ագրիպպինա, Դրուսիլլա եւ Լիվիլլա. եւ երեք մանչ, Ներոն, Դրուսոս եւ Կայիոս Կեսար: Ներոն եւ Դրուսոս՝ Տիրերիոսի ամբաստանութեանցը վրայ դատապարտուեցան ծերակուտէն:

Ը. Կայիոս Կեսար օգոստոս ամսոյ վերջին օրն ծնաւ, ի հիւպատոսութեան իւր հօրն Դերմանիկոսի, եւ Փոնտէոս Կապիտոնի. ծնած տեղին վրայօք անհամաձայնութիւն կայ. Կնէոս Լէնաուլոս Դետուլիկոս կը պնդէ թէ Տիրուրի մէջ ծնաւ. Պլինոս կ'ըսէ, թէ Տրէվանդոց երկրին մէջ, երկու գետոց միացած տեղն: Իբրեւ ապացոյց կը յիշէ այն տեղն զրուած խորան մը՝ վրան սա արձանագրութեամբ, ի Բուլճարիոս-

ԲԷՆ Ափրիգլիէնայի: Անոր տէրութեան օրովն հրատարակուած բերթուածներ այնպէս կը ցուցնեն թէ բանակին մէջ, զօրաց ձմերոցին մէջ ծնած էր.

Ծընեալ սընեալ ի բանակս եւ վարժեցեալ ի մարտի,
Բաղդըն նըմա պատրաստէր ըղկայսրութիւն աշխարհի:

Ինքնակաբաց գործերուն մէջ գրուած կը գտնեմ, թէ նա Անտիոնի մէջ ծնած էր: Պլինոս կը յանդիմանէ զՔեաուլիկոս, թէ շողոքորթութեամբ, խորհած է զԿալիզուլա Տիրուրի (Տիվոլի) մէջ ծնած ցուցնել, եւ թէ Հերքիւլէսի նուիրեալ քաղաք մը՝ երիտասարդ իշխանի մը իբր հայրենիք ցուցնելով՝ անոր անափառութիւնը շողոմել ուզած է. կը պնդէ թէ այս ստուծեան՝ նշմարտանմանութիւն տուողը սա՛ է, որ Կալիզուլայի ծննդենէն տարի մ'առաջ, արդարեւ Տիվոլիի մէջ Պերմանիկոսի որդի մը ծներ էր, նմանապէս Կայիոս Կեսար անուանեալ, որն որ աննման գեղ եւ վայելչութիւն ունէր, եւ որուն կանխահաս մահն քիչ մ'առաջ յիշեցի: Կայիոսի ծննդեան վրայ Պլինոսի ունեցած կարծիքին գալով, Օգոստոսի Յիշատագրութեանց թուականները՝ անոր դէմ կը խօսին: Ասոնց մէջ կը տեսնեմք, որ Պերմանիկոս ի Պաղղիա չգնաց, բայց եթէ իւր հիւպատոսութենէն յետոյ՝ եւ Կայիոսի ծննդենէն յետոյ: Պլինոսի յիշած արձանագրութիւնը բան մը չապացուցաներ ի նպաստ իրեն, որովհետեւ Ագրիպպինա մի եւ նոյն երկրին մէջ երկու աղջիկ ծնաւ. եւ ասի բաւական է՝ ըստ սովորութեան վեր լեզուին, Բաղդընէն Բէն Ափրիգլիէնայի բառին գործածութիւնը արդարացնելու, վասն զի թէ՛ մանչ եւ թէ՛ աղջիկ տղայոց ծնունդն հասկցունելու համար մի եւ նոյն բառը կը գործածենք:

Օգոստոսի մէկ նամակն ունիմք, զոր իւր մահուանէն քանի մ'ամիս առաջ իւր քեռդատերն Ս.գրիպպինայի գրած է, Կայիոս Կալիգուլայի վրայօք, վասն զի միւս Կայիոսը մեռած էր. «Սրէկ հրաման ըրի Տալատիկոսի եւ Ս.սելլիոսի որ զԿայիոս ի բանակատեղն տանին, ընդ պահապանութեաննր աստուածոց, ի 18 մայիսի: Իմ մէկ բժիշկս անոր հետ կ'ուղարկեմ, եւ Գերմանիկոսի կը գրեմ որ զայն վար դնէ, թէոր կ'ուզէ: Մնացի՛ր բարեաւ, սիրելիս Ս.գրիպպինա. եւ ջանացի՛ր՝ ողջ առողջ հասնիլ ամուսնոյդ րով:» Ինձ կը թուի, թէ այս նամակը ըստ բաւականին կը յայտնէ, թէ Կայիոս բանակին մէջ ծնած չէ. որովհետեւ երկու տարեկանի մօտ էր, երբ առաջին անգամ ըլլալով զայն հոն տարին: Ս.սի բաւական է հաւատ չընծայելու համար ա՛յն քերթուածին զոր յիշեցի, մանաւանդ որ անոր հեղինակն ալ ճանչցուած չէ: Ուստի սէտք է յարիլ ա՛յն կարծիքին, զոր կ'աւանդեն հասարակային գրութիւնները որոց հարազատութիւնը ճանչցուած է: Ս.սիէց գատ, զիտցուած է որ Կայիոս՝ ուրիշ ամենէն նախամեծար համարեց միշտ Ս.նտիոնի բնակութիւնը, զոր եւ սիրեց իբրեւ իւր ծննդեան տեղին, կ'ըսեն նաեւ, թէ Հռովմէն զգուելով, կայսրութեան կեդրոնը հոս փոխադրել ուզեց:

Թ. Կալիգուլա մականունը՝ զինուորական կատականուն մ'էր. այս բառը տեսակ մը զինուորական ոտից ամանի անուն էր, զոր նա կը հագնէր այն բանակավայրին մէջ ուր մեծցաւ: Զօրքերը շատ յարեալ էին այս իշխանին, որ իւր տղայութիւնն անոնց մէջ անցուցեր էր. ասոր մէկ ապացոյցը տեսնուեցաւ զխաւորապէս Օգոստոսի մահուանէն յետոյ, երբ իւր լոկ ներկայութիւնը բաւական եղաւ խռովարկուաց կատաղու-

Թիւնը կեցունելու, որոնք տարապայման միջոցներու դիմելու պատրաստուած էին. այս մարդիկն ա՛յն ատեն միայն կակուղցան, երբ տեսան որ Ասայիտը մերձակայ մէկ քաղաք մը դրկելու վրայ էին՝ վսիմնալով որ անոր կենացը վտանգ մը կը հասնի. ասոր վրայ իրենց զղջումն յայտնեցին, բռնեցին անոր կառքը եւ ստիպամբ խնդրեցին որ իրենց վրայ այնչափ ատելի գաղափար մը չունենան :

Ժ. Սիրիայի արշաւանացն ատեն իւր հօրն ընկերացաւ : Ի վերադարձին, իւր մօրը քով բնակեցաւ. եւ երբ սա արքորուեցաւ, բնակեցաւ իւր մեծ հանւոյն՝ Աիվիայի քով, որուն դամբանականը ետքէն ինքն խօսեցաւ ատենախօսութեանց բեմին մէջ, մինչդեռ տղայութեան պատմութեան կը կրէր : Սակէ յետոյ, իւր հանւոյն Անտոնիայի քովը գնաց : Տասն եւ ինն տարեկան հասակին մէջ, Տիբերիոս զայն ի Ասպրէա բերել տուաւ, եւ մի եւ նոյն օրուան մը մէջ այրական պատմութեան առնուլ եւ մօրուքը կտրել տուաւ, առանց այն օրն պատուային արարողութեամբ մը նշանակուելու, ինչպէս որ սովորութիւն էր եւ ինչպէս որ անոր եղբարցը համար կատարած էին : Ա՛յն տեղ է որ կըցաւ պրծիլ ա՛յն ամեն ծուղակներէն զորս կը լարէին անոր : Ի զուր կը ջանային որ բերնէն տրտունջ հանել տան. երբէք պատրուակ մը չէր տար չարութեան. իւր եղբարց աղետալի մահը չնշմարածի պէս երեցաւ. եւ իւր իսկ նախատինքներն անհաւատալի կեղծ կերպարանութեամբ մը կը ծածկէր : Տիբերիոսին եւ զինքը շրջապատողներուն ա՛յն աստիճան կամարարութիւն կը ցուցնէր, որ իրաւամբ ըսին, Թէ ո՛չ անկէ աւելի լաւ սպասաւոր մը եւ ո՛չ աւելի չար տէր մը եղած է երբէք :

ԺԱ. Սակայն, նոյն այն ժամանակէն ի վեր, չէր կրնար իւր ցած եւ անզուժ միտումիւնները ծածկել . իւր մեծ զուարճութեանց մին էր չարչարանաց ենթարկուած թշուառներուն տանջանքներուն հանդիսատես ըլլալ: **Գիշերն՝** մեծ մեկնոցի մը մէջ պլլուած եւ կեղծ մագերով զլուխը ծածկած, գէշ տեղեր կը պտըտէր: **Ս**մենէն աւելի սէր տուած էր **Ս**ատերական պարի եւ երաժշտութեան. եւ **Տիրերիոս** դիւրաւ անոր **Յոյլտուութիւն** կ'ընէր, յուսալով որ անոր այս ճաշակները պիտի կարենային անոր կատաղի բնութիւնը ցածուցանել: **Խորատես** ծերունին ա'յնչափ լաւ կը ճանչնար զայն, որ շատ անգամ կ'ըսէր. «**Լը թողում** որ **Կայիոս** ապրի իւր **Թշուառութեանն** եւ այլոց **Թշուառութեանն** համար. օձ մը կը մեծցունեմ հոռովմայեցի ժողովրդեան համար, եւ **Փայեղոն** մը՝ տիեզերաց համար:»

ԺԲ. Ժամանակէ մը յետոյ ամուսնացաւ **Մ. Սիլանոսի** դստեր **Յունիա** **Կղաղիլլայի** հետ, որ **Հոռովմայ** ազնուական մեծ բնութեանը բներուն մէկն էր: **Իւր** եղբօր **Գրուտոսի** տեղ **Կառանայ** սահմանուելով, այս պաշտօնն դեռ չվարած, մէկէն ի մէկ քահանայապետութեան անցաւ: **Տիրերիոս՝** այն ատենն ուրիշ ամեն նեցուկէ զրկուած, եւ վատահումիւնը պաղպաղ ըլլալով **Սէյանի** վրայ զոր քիչ ժամանակ յետոյ ջնջեց, կը փորձէր **Կայիոսի** բնաւորութիւնն ու սէրը, զոր աստիճանաբար կը մօտեցունէր զահուն: **Կայիոս**, որուն կլինն դեռ նոր մեռեր էր տղայաբերութեան ժամանակ, գահն ելլալու աւելի ապահով ըլլալու համար, **Պրետորեան** վաշտից գլխոյն՝ **Մակրոնի** կինը **Մենիա** **Շէվիան** մոլորեցուց. երդմամբ խոստացաւ անոր, որ հնան ամուսնանայ եթէ կայսրութեան հասնի. եւ այս

խոստումն ստորագրեց: Մնոր միջոցաւ շահեցաւ զՄակրոն, եւ, ոմանց հեղինակաց ըսածին նայելով, զայն գործիր րրաւ զՏիբերիոս թունաւորելու համար: Մերունիկն մասնէն մատանին հանել տուաւ մինչ նա դեռ կը շնչէր. եւ որովհետեւ նա ալ կ'երեւէր թէ չէր ուզեր թող տալ մատանին, վրան պատառոներ նետել տուաւ, եւ մինչեւ իսկ զրուցուածին նայելով, յոր ձեռօքն զայն խեղդամահ ըրաւ: Ազատագրեալ մը որ ներկայ կը գտնուէր, այս վայրենի գործը տեսած ատեն պռուշով, Ասյիոս անմիջապէս կախել տուաւ զայն: Այս պատմութիւնը ճշմարտութենէ քիչ հեռի կ'երեւի, երբ դիտեմք, որ նոյն ինք Աւալիզուլա, ըստ ոմանց պատմագրաց, եթէ ո'չ այս հայրասպանութիւնը գործած ըլլալուն, գէթ զայն խորհած ըլլալուն վերայ պարծեցաւ: Իւր մօրն ու իւր եղբարց վրայ իւր սէրը ցցուցած ըլլալու համար, կը պանծար թէ անոնց վրէժը լուծել ուզած էր: Ա՛րսէր, թէ Տիբերիոսի քնացած ատենն՝ դաշոյնը ձեռքը սենեակէն ներս մտեր էր, բայց սիրտը գծալով կասեր էր. նետեր էր դաշոյնը եւ քաշուեր զացեր էր, մինչդեռ Տիբերիոս որ զայս տեսեր էր, չէր համարձակեր վրէժխնդրութեան դիմելու:

Ժ.Գ. Ինչ որ ալ ըլլայ, բոլոր հոովմայեցի ժողովրդեան, կամ լաւ եւ, բոլոր տիեզերաց բաղձանօքն նա ի զահ ելաւ: Սիրելի էր զաւառաց եւ բանակաց, որ զայն տղայ տեսած էին. եւ սիրելի Լուովմայ քնակչաց, որ զայն կը սիրէին՝ Պերմանիկոսի որդին եւ ջնջուած ընտանիքի մը յետին շառաւիղն ըլլալուն համար: Միսենայէն դուրս ելլելուն պէս, թէպէտ եւ Տիբերիոսի յուղարկաւորութեանն առթիւ տակաւին սոցոյ զգեստ հագած էր, անոր ուղեկից եղաւ անհուն եւ

ցնծութեամբ յի բազմութիւն մը, որ ջահեր կը կրէր եւ զոհեր կ'ընծայէր: Ամենքն զայն իրենց աստղն, իրենց սանն կը կոչէին, եւ փաղաքշական անուններ կու տային:

ԺԳ. Հազիւ թէ բաղարէն ներս մտաւ, ծերակուտի անդամոց եւ ժողովրդեան որ ժողովրին մէջ լցուեր էր, միաձայն հուանութեամբն պետութեան միակ տէր եւ միակ ինքնիշխան ճանչուեցաւ, Տիրերիոսի կտակին հսկառակ, որ անոր ժառանգակից կու տար իւր քեռորդին՝ Տիրերիոսն, որ դեռ տղայ էր: Հասարակութեան ուրախութիւնն այնչափ մեծ էր, որ երեք ամիսէն թիչ ատենուան մէջ հարիւր վաթսուն հազարէն աւելի զոհ մորթեցին: Անոր օրերը թանկագին համարած ըլլալին ցուցնելու համար այնչափ շատ առիթ կը վնտռէին, որ բանի մ'օր յետոյ, երբ Աամպանիոյ կղզիներուն մէջ նամբորդութիւն մ'ընելու գացած էր, ուխտեր ըրին անոր վերադարձին համար: Այն ժամանակի մօտերն հիւանդացաւ. ժողովուրդը՝ զիշերն անոր պալատին բոլորտիքը կ'անցունէր. եւ շատերը ուխտ կ'ընէին կռուելու կամ ինքզինքնին զոհելու՝ անոր բժշկութեանը համար: Քաղաքացոց այս սրանչելի սիրոյն միացաւ նաեւ օտար արքունեաց կողմանէ, ցուցուած ակնածութիւնն: Պարթեաց թագաւորը՝ Արտաւան, որ իւր արհամարհանքն եւ իւր ատելութիւնը չէր ծածկած Տիրերիոսի համար, Աայիսսի բարեկամութիւնը խնդրեց: Անձիհիւպատոսի մը հետ տեսակցութիւն ըրաւ եւ Սփրատին անդիլի կողմը գնաց հռովմէական արժիւններուն եւ Աեսարաց պատկերներուն ուղերձ մատուցանելու համար:

ԺԵ. Առ հասարակ ամեն մարդու նկատմամբ ցուցուցած մարդասիրութիւնը օր ըստ օրէ աւելի սիրցուցին զանի: Արտասուելով Տիրերիոսի դամբանականը՝ վրուցելէ, եւ անոր յուղարկաւորութեան հանդէսը կարգադրելէ յետոյ, փութաց երթալ ի Պէնտաղայր կղզին եւ ի Պանտիա կղզին, իւր մօրն եւ իւր եղբարց անին-

ները ժողվելու համար : Աւելի եւս նախանձաւորութիւն ցուցնելու համար, օղին գէշութեանը չնայելով ճամբայ ելաւ : Ակնածութեամբ մօտենալով, ինքնին սափորներու մէջ դրաւ անիւնները . եւ դրօշակիր ցոկանաւով մը մեծ շքով տանել տուաւ մինչ յԱստիա, եւ անտի Տիբրայի վրայէն ի Հռովմ : Սապետաց կարգին երեւելի մարդերն ղիմաւորելով ընդունեցին զանոնք, որ երկու կոնքերու մէջ դրուելով, ցորեկ ատեն շիրմի մը մէջ տեղաւորուեցան : Ի պատիւ անոնց՝ տարեկան զոհեր, եւ ի յիշատակ իւր մօրն՝ Կրկէսի խաղեր հաստատեց, յորս իւր պատկերը՝ աստուածոց պատկերացը պէս պատգարակով տանել կը պարտէին : Երմանիկոսի անունը տուաւ սեպտեմբեր ամսոյ : Ծերակուտական վճռով մը, իւր հանուոյն Անտօնիայի, բնծայել տուաւ բոլոր ա՛յն պատիւները զորս ոնեցած էր Լիվիա . եւ իւր հիւպատոսութեանը պաշտօնակից ընել տուաւ իւր մօրեղբայրը Կղաղէան որ հռովմէական ասպետ էր այն ատեն : Որդեգիր ըրաւ իւր եղբայրը Տիբրեիոսը, ա՛յն օրն որ նա այրական պատմունանն առաւ, եւ անոր տխրոյս տուաւ իշխան երիտասարդութեան : Ուզեց որ ամեն երդմանց մէջ տա պայմանական ճեւը դրուի . Այնպէս եւ էր տրտն ինչ այնչեղ սէրէլէ էն, որչա՛ք էո եւ է՛մ որդէ՛ք . եւ հիւպատոսաց գրութեանցը մէջ սա հետեւեալը . Այնչեղ յաղաչութեան Այնչեղէն Կեանքայ, եւ նորս տեբց : Յանպարտութեան վերահաստատեց բոլոր անոնք, որ դատաւարատուած կամ արստրուած էին . եւ ընդհանուր ներողութիւն շնորհեց : Իւր մօրն եւ իւր եղբարց դէ՛մ եղած դատախազութեան վերաբերեալ բոլոր յիշատակագիրերը հասարակաց հրապարակը տանել տուաւ . եւ անոնց եւ ո՛չ մին կարգացած չըլլալուն վրայ երդում ընելէն յետոյ անոնց ամենն ալ այրեց, որպէս զի հոգ եւ մտմտուք չպատճառի անոնց, որք ամբաստանող կամ վկայ եղեր էին . չուզեց կարդալ ա՛յն մէկ թուղթն զոր ներկայացուցին իրեն, եւ կ'ըսէին թէ կենացը վե-

րաբերութիւն ունէր: Պատասխանեց թէ չէր ըրած քան մը որ ո՛ր եւ է մէկու մը ատելութեանն արժանի ըլլայ. եւ թէ բանասարկուներու մտիկ ընելու համար սկանջ չունէր:

ԺԶ. Հռովմէն տարագրեց այլանդակ շուայտութիւններ հնարագիւնքն. եւ մինչեւ իսկ շատ դժուարութեամբ կրցան հրաման ընդունիլ որ զանոնք Տիրբուայի մէջ չխեղդեն: Փնտռել գտնել տուաւ Տիտոս Լարիլ, նոսի, Արէմուտիոս Կորդոսի եւ Ասասիոս Սեւերոսի գործերը, զորս ճնշած էր ծերակոյտն. թոյլ տուաւ որ զանոնք կարդան, իբրեւ թէ ինքն շահն ունէր որ պատմութիւնը հաւատարմարար գրուած ըլլար: Դատաւորաց թողոց իրաւատութիւն մը, որ ազատ եւ անկախ էր իրեն բողոք ըլլուելէ: Հռովմայեցի ասպետաց հանդէս ըրաւ խիստ եղանակաւ մը որ բարխառնեալ էր չափատրութեամբ: Հրապարակաւ առաւ անոնց ծիւրն, որոնք անարգական գործոյ մը յանցաւոր ցուցուեցան. եւ բաւական համարեց գանց ընել անոնց անոնները կարդալու, որոնք փոքրիկ պակասութիւններ գործած էին: Դատաւորաց աշխատութիւնը թեթեւցունելու համար, առաջին չորս տասնեակներուն վրայ հինգերորդ մ'աւելցուց: Ռաւիլաց ժողովն եւ բուէի օրէնքը վերահաստատել փորձեց: Տիրերիոսի կտակին մէջ գրուած բոլոր պարգեւները հաւատարմարար եւ առանց յապաղեցունելու վճարեց, թէ եւ այն կտակն յոչինչ գրուած էր. նմանապէս Լիվիայի կտակին պարգեւները վճարեց, թէ եւ Տիրերիոս զայն ճնշած էր: Աւճառմանց տուրքին երկու հարիւրորդ դնարն շնորհեց Իտալիոյ ժողովրդոց: Ետ մը հրդեհեանքներու վնասը հատուց: Թագաւորութիւննին վերադարձունելով անոնց զորս Տիրերիոս կապտեր էր, յաւելցուց անոնց վրայ այն եկամուտներն զորս չէին կրցած ժողովել անոնց զահրնկեցութեանն ատեն: Հարիւր միլիոն սեստերկի գրաւում մը վերադարձուց Աոմարինայի Թագաւորին՝ Անտիոքոսի: Ա-

ռաբինութիւնը քաջալերելու նախանձուոր կեցած , ուժտուն հազար սնտերկ տուաւ ազատագրեալ կնոջ մը , որ չէր ուզած իւր տէրը ամբաստանելու հաճիլ՝ հարցափորձի ատեն : **Ա.** հա ա՛յն ժամանակն է , որ ուրիշ շատ մը սլատիւներէ զատ , ոսկի վահան մը ընծայեցին անոր , զոր ամեն տարի՝ բահանայապետից դպրոցը կը սփարտէր այս ինչ օրն ի **Լ.** ապիտոյիոն տունիլ , եփուէն զալով բոլոր ծերակոյտն ու ազնուակաւնութեան երկու սեռի երիտասարդները . զովասանական տաղեր երգելով : **Օրէնք** դրին , որ անոր զահակալութեան օրը **Պ.** լէլէ կոչուի , որպէս **Թէ Հ.** ռովմայնոր հիմնադրութիւն մ՝ եղած ըլլար :

Ե.է. Չորս անգամ հիւպատոս եղաւ . առաջին անգամուն , յուլիսի **Ա** ին մինչեւ սեպտեմբեր **Բ.** երկրորդ անգամուն , յունվարի սկիզբէն մինչեւ վերջն . երրորդ անգամուն , մի եւ նոյն ամսոյ՝ մինչեւ **Գ.** չորրորդին , մինչեւ ի **Դ.** : **Ա.** երջին երկու անգամու հիւպատոսութիւններն իրարու յաջորդեցին անընդհատաբար : **Ա.** երջնութեան **Լ.** իոնի մէջ սկսաւ , առանց պաշտօնակցի , բայց ո՛չ **Թէ** վասն հազարութեան կամ զանցառութեան , ինչպէս որ ըսին . այլ անոր համար , որ **Հ.** ռովմէն բացակայ ըլլալուն համար չկրցաւ գիտնալ որ իրեն պաշտօնակից ըլլալիք անձն յունվարի **Բ** ին մեռած էր : **Մ.** երկու անգամ մարդ գլուխ երնք հարիւր սնտերկ տուաւ ժողովրդեան . եւ փառաւոր հացկերոյթ մը՝ ծերակուտին եւ ասպետաց , եւ եւ անոնց կանանցն ու զուակացը : **Ս.** յս հացկերոյթներուն վերջնոյն մէջ , էրիկ մարդոց ամուսններ բաժնեց , եւ կանանց ու տղայոց ծիրանի ժապաւէններ . եւ հասարակաց զբօսանքն մշտնջենաւորապէս աւելցունելու համար , **Վ.** ռոնտեան տօնից փրայ օր մ՝ աւելցուց , զոր օր կրթասարդութեան կոչեց :

Վ.ԵՐՋ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐՈՑ .

ՑԱՆԿ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

Ա. ՅՈՒՆԻՈՍ ԿԵՍԱՐ	Էջեր	7
Բ. ՕԳՈՍՑՈՍ	»	73
Գ. ՑԻՐԵՐԻԱՍ	»	163
Դ. ԿԱՅԻՈՍ ԿԱԼԻԳՈՒԼԱ	»	223

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

Դ. ԿԱՅԻՈՍ ԿԱԼԻԳՈՒԼԱ	Էջեր	3
Ե. ԿՂՕՂԷՍ	»	40
Զ. ՆԵՐՈՆ	»	82
Է. ԳԱԼԻԱ	»	135
Ը. ՈՐՈՆ	»	154
Թ. ՎԻՑԵԼԼԻՈՍ	»	165
Ժ. ՎԵՍՊԱՍԻԱՆՈՍ	»	181
ԺԱ. ՑԻՑՈՍ	»	203
ԺԲ. ԴՈՄԻՑԻԱՆՈՍ	»	213

ՎՐԻՊԱԿ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

ԵՐԻՆ	ՑԻՆ	ՍԻՆ	ՌԻՆ
9	16	բոլոր	բոլոր
13	17	թշնամիները	թշնամիները
34	12	լիսեսը	լիսեռը
35	18	կարառը	կարաւը
47	13	հրապարախօսաց	հրապարակախօսաց
65	24	Նեսարի	Նեսարի
67	16	ոակայն	սակայն
71	12	կար	դար
71	31	լիսուն	զլիսուն
74	12	հինեւ	հին եւ
74	30	կարբի	կարգի
75	18	անդամներ	անդամներ
89	31	անոց	անոնց
92	22	վեհափառութիւնը	վեհափառութեանը
95	16	շատագովելով	ջատագովելով
106	1	կր	կը
114	27	իւր կնոջի	իւր կնոջն
115	5	տագիրեր	տակագիրեր
116	10	ցուցցեր	ցուցուցեր
120	3	անոցմէ	անոնցմէ
122	17	զինրը	զինքն
122	31	ծերանեզր	ծիրանեզր
128	7	քովերնին	քովերնին
148	7	աւելորդ ապաշտու- թիւններ	աւելորդապաշտու- թիւններ
153	15	Յուլիոսի կեսարի	Յուլիոս կեսարի
159	12	Լէվիա	Լիվիա
159	30	Նուէն	Նուլան
160	2	Բովիլէսի	Բովիլէսի
175	1	եշխանը	իշխանը
190	13	դէմներնին	դէմերնին
198	28	տարիներէ	տարիներէ
208	24	զու	դու
228	19	յիշատագրութեանց	յիշատակագրութեանց
229	31	կատասու	կատաղու

ԵՐԿՐԱՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԵՐԻՆ ՑՈՒ ՍԻՆԼ

5 15 Լիոնի
 10 13 Տետրինոսներ
 20 2 Մնէստէր
 36 16 անապարանօր
 40 5 Դրուսոն
 43 8 ուրեք
 44 20 Լիվիոս
 50 11 Լիլիա
 54 15 խօսեցանելուն
 52 1 կ'ըսպասէն՝
 54 14 պաշտանելու
 58 21 ...ն
 59 4 պէտք եղաւ: Նաւա-
 հանգիստ

61 4 հաւտալ
 63 10 եին
 63 15 ծերակուտին
 68 20 նելով, :
 67 9 Քարբարոտի
 69 14 Նարկիոս
 71 1 մասերն
 71 11 ի զահ ե- եղած
 71 22 սեռի երիտասարդը

 71 24 երճնած
 78 18 մահուանէն սկսաւ

 78 27 դպրութիւն հնարեց
 79 4 մնն

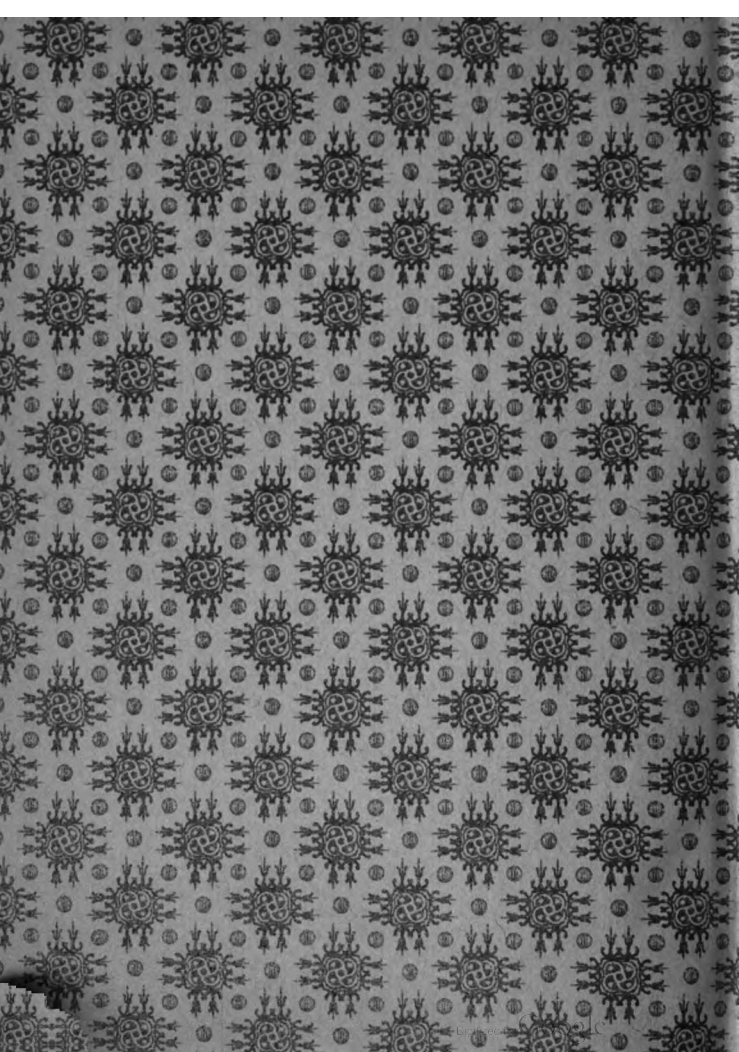
ՈՒՆԸ

Լիոնի
 Տետրինոսներ
 Մնէստէր
 անապարանօր
 Դրուսոն
 ուրեք
 Լիվիոս
 Լիլիա
 խօսեցունելուն
 կ'ըսպասէին՝
 պաշտպանելու
 Մարսեցիներուն
 պէտք եղաւ: Այս աշ-
 խատութիւնը տասն-
 ումէկ տարի տեւեց,
 Թէպէտեւ երեսուն
 հազար հոգի անընդ-
 հատ կը բանէին:
 Նաւահանգիստ

հաւաքալ
 էին
 ծերակուտին
 նելով քրմերուն:
 Քարբատոսի
 Նարկիսոս
 մազերն
 ի զահ ելած
 սեռի ազնուական ե-
 րիտասարդը
 կրճնած
 Պազաւորութենէ
 սկսաւ
 տառեր հնարեց
 ամեն

79	25	երկու թաղաւորաց ընկեր եղողները մէկզմէկու տեղ	երկու թանգարանաց անդամակիցները՝ փոխադարձաբար մէկզմէկու տեղ
81	11	Աստուածացումն	աստուածացումն
83	31	Կեսարի	Կեսարի
89	8	Մտրէն	Մտրէն
91	26	ամեն երեք տարին	ամեն հինգ տարին
92	16	Արաւեժիսի	Դեմետրի
95	14	պարգեւատու	պարգեւառու
95	28	գաւառէ վերածելով	գաւառի վերածելով
96	5	յետո :	յետոյ :
99	1	եւ աստուածները ,	եւ աստուածները դից- ազունք ,
100	4	փաղաքները	քաղաքները
102	25	փլցունել	փլցունել
102	29	վերան աստղեր	վերան ոսկեղէն անտ- ղեր
102	30	ցանուած	ցանուած
103	13	հագուտով	հագուտով
110	13	կանոններան	կանոններում
111	23	արտաքսէց	արտաքսեց
117	1	այինքն	այսինքն
119	19	Մքանչելապէս	Մքանչելապէս
127	14	Ուստի	Ուստի
127	28	զինքն	զինքն
132	23	ժողովրդդեան	ժողովրդեան
135	25	որդի	որդի
144	30	ե- ղաւ	ե- ղաւ
147	4	Թեամբ	Թեամբը
155	7	Սալվինոս	Սալվինոս
157	14	ի թերեւ	ի դերեւ
158	3	բայց	բայց
191	27	երբէթ	երբէթ
197	17	առատածեռնուծիւն- ները	առատածեռնուծ իւն- ները
200	25	սպասաւորը	սպասաւորը
229	7	երկիւղն երգով	երկիւղներով
229	9	կու գար	կու գար

100

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

